

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΑΡΕΘΑΣ»
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ

*Λιθικά Κηρύγματα: εισαγωγή, νεοελληνική απόδοση και
σχολιασμός*

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αθήνα 2022

Πετροπούλου Αναστασία

Λιθικά Κηρύγματα: εισαγωγή, νεοελληνική απόδοση και σχολιασμός

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΠΟΠΤΡΙΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:

Αντωνοπούλου Θεοδώρα, Καθηγήτρια Βυζαντινής Φιλολογίας

ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:

Λουκάκη Μαρίνα, Καθηγήτρια Βυζαντινής Φιλολογίας

Παΐδας Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας

Αθήνα 2022

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Βραχυγραφίες	3
Εισαγωγή	5
Η λιθολογική γραμματεία από τον 4 ^ο προχριστιανικό μέχρι και τον 14 ^ο μεταχριστιανικό αιώνα	8
Το κείμενο των <i>Λιθικῶν Κηρυγμάτων</i>	16
Νεοελληνική απόδοση	21
Σχολιασμός	30
Οι λίθοι στην Αρχαιότητα	55
Οι μαγικοϊατρικές ιδιότητες των λίθων	58
Μαγικοί λίθοι και μαγικοί πάπυροι	67
Η βυζαντινή πρόσληψη των μαγικών πρακτικών	71
Βιβλιογραφία	84
Πίνακας	113
Ευρετήρια	115
Appendix	121

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ-ΣΕΙΡΕΣ

AASS = Acta Sanctorum

BHG = Bibliotheca Hagiographica Graeca. F. Halkin, τ. 1–3, Bruxelles 1957

BASP = Bulletin of the American Society of Papyrologists

Byz = Byzantion

ByzF = Byzantinische Forschungen

CFHB = Corpus Fontium Historiae Byzantinae

DOP = Dumbarton Oaks Papers

GCS = Die griechischen Christlichen Schriftsteller

LSJ = H. Lidell – R. Scott – H. Jones, A Greek English Lexicon, Oxford 1940⁹ (με αναθεωρημένο supplementum, 1996)

ODB = Oxford Dictionary of Byzantium. A. Kazhdan (εκδ.), τ. 1–3, New York – Oxford 1991

PGM = Papyri Graecae Magicae

PG = Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. J. P. Migne (εκδ.), τ. 1–161, Paris 1857–1866

PL = Patrologiae Cursus Completus. Series Latina. J. P. Migne (εκδ.), τ. 1–221, Paris 1844–1864

RE = Realenzyklopädie

RBPH = Revue Belge de Philologie et d'Histoire

SMA = Studies in Magical Amulets

SymbOslo = Symbolae Osloenses

TIB = Tabula Imperii Byzantini

ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Β. ΛΟΙΠΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ανατυπ. = ανατυπώθηκε

εκδ. = εκδότης

έκδ. = έκδοση

μετ. = μετάφραση

ό. π. = όπου προηγουμένως

τ. = τόμος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι αλήθεια ότι ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει αυξηθεί ραγδαία το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας για το Βυζάντιο, γεγονός που αποδεικνύεται από τις ποικίλες και πολυάριθμες έρευνες που εκπονούνται. Η εντρύφηση σε διάφορα θέματα που αφορούν στον βυζαντινό κόσμο φέρνει συνεχώς στο φως νέες ψηφίδες που συνθέτουν το μωσαϊκό του. Από τη μελέτη της σχετικής με το Βυζάντιο βιβλιογραφίας στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μου σπουδών στον κλάδο της Βυζαντινής Λογοτεχνίας, μου ασκούσε ιδιαίτερη γοητεία το γεγονός ότι οι *homines Byzantini* ήταν ταυτόχρονα και *homines universales*, καθώς ασχολήθηκαν με κάθε τομέα του επιστητού με τα μέσα που διέθεταν. Ανάμεσα, λοιπόν, στην Αστρονομία, την Ιατρική, την Αλχημεία και τη Μουσική, οι Βυζαντινοί συγγραφείς επιδόθηκαν και σε πραγματείες που αφορούσαν στην Ορυκτολογία. Η επιστήμη αυτή μου άνοιξε την πόρτα για τον γοητευτικό κόσμο των λίθων, με τον οποίον καταπιάνεται η παρούσα μελέτη.

Ειδικότερα, το κείμενο που παρουσιάζεται στο κυρίως μέρος της διπλωματικής αυτής εργασίας είναι τα *Λιθικά Κηρύγματα*, ένα πεζό κείμενο το οποίο επέλεξα κατά κύριο λόγο διότι δεν ήταν αρκετά μελετημένο και πλήρως σχολιασμένο. Μολονότι έχουν δει το φως της δημοσιότητας αρκετές εκδόσεις του,¹ το έργο αυτό δεν προσέλκυσε την προσοχή που του αναλογούσε, επειδή μέχρι τώρα εξεταζόταν αποκλειστικά ως κείμενο εξαρτώμενο από τα *Όρφικα Λιθικά*, ένα ποίημα γραμμένο σχεδόν εξολοκλήρου σε ομηρική διάλεκτο που φέρεται —σύμφωνα με τους ερευνητές— ως το πρότυπο του υπό εξέταση πεζού. Αντιθέτως, η κατανοητή γλώσσα και το απλό ύφος των *Λιθικών Κηρυγμάτων* είναι στοιχεία που φαίνεται πως κέρδισαν το βυζαντινό αναγνωστικό κοινό, με αποτέλεσμα το έργο να καθίσταται σχετικά διαδεδομένο. Μέχρι σήμερα έχουν σωθεί επτά χειρόγραφα, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 13^{ου} και 15^{ου} αιώνα, στοιχείο που αποδεικνύει ότι το πεζό αυτό κείμενο διαβαζόταν κατά την Παλαιολόγεια εποχή. Σύμφωνα με το εξαιρετικά κατατοπιστικό άρθρο του Greenfield² είναι γεγονός ότι κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο ακόμα και οι εγγράμματοι και μορφωμένοι

---

¹ T. Tyrwhitt (εκδ.), *Orphei lithica*, Londini 1781, 98 κ. εξ.· E. Abel (εκδ.), *Orphei lithica. Accedit Damigeron de lapidibus*, Berlin 1881, 138–153· F. de Mély – C.É. Ruelle (εκδ.), *Les lapidaires de l'antiquité et du moyen âge*, τ. 2.1, Paris 1898, 160–177· R. Halleux – J. Schamp (εκδ.), *Les lapidaires grecs*, Paris 2003², 127–165.

² R. Greenfield, A Contribution to the Study of Palaeologan Magic, στο: H. Maguire (εκδ.), *Byzantine Magic*, Cambridge 2009, 117–154

άνθρωποι ασχολούνταν με τη μαγεία.³ Έτσι, πίστευαν ότι μια μεγάλη ποικιλία αντικειμένων —όπως οι λίθοι— ή εν γένει μαγικών πρακτικών μπορούσαν να λειτουργήσουν όχι μόνο ως φυλαχτά δραστικά κατά κάποιας αρρώστιας ή κακοτυχίας, αλλά και ως μέσο για να γίνουν οι ίδιοι οι άνθρωποι πιο ελκυστικοί, επιτυχημένοι, σοφοί ή και πλούσιοι.⁴ Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται από τη γραπτή παράδοση και όχι από αντικείμενα, διότι δεν έχουν έρθει στο φως αντίστοιχα ευρήματα.⁵

Επιπρόσθετα, αξίζει να σημειωθούν ορισμένες βασικές πληροφορίες σχετικά με τον τίτλο του έργου που έχει επιλεγεί. Σε δύο (*Vat. gr. 578, Bodl. Barocc. 131*) από τα επτά χειρόγραφα που διασώζουν το κείμενο, το ίδιο φέρει τον τίτλο *Όρφεως λιθικά κηρύγματα*. Ωστόσο, προς χάριν συντομίας αλλά και λόγω έλλειψης οποιασδήποτε μαρτυρίας που να δηλώνει την ύπαρξη κάποιου συγγραφέα με το όνομα *Όρφεύς*, επικράτησε η ονομασία *Λιθικά Κηρύγματα*.⁶ Όσον αφορά, επίσης, στον όρο *Κηρύγματα*, ο οποίος κατά τη χριστιανική περίοδο αναφέρεται κατεξοχήν στη μετάδοση και ερμηνεία του θείου λόγου, δεν εντοπίζεται κανένα άλλο έργο που να φέρει παρόμοιο τίτλο. Σύμφωνα με την προσωπική μου εκτίμηση αυτός που τιτλοφόρησε το κείμενο χρησιμοποίησε τη συγκεκριμένη λέξη, γιατί επηρεασμένος από το χριστιανικό περιβάλλον στο οποίο ζούσε σε μια εποχή που οι μαγικές πρακτικές είχαν απήχηση ακόμη και στο εγγράμματο κοινό, θεώρησε ότι το λιθολογικό αυτό έργο λειτουργούσε ως ‘θεολογικό’. Με άλλα λόγια, επρόκειτο για ένα κείμενο που κήρυττε με θρησκευτική ευλάβεια τις υπερφυσικές ιδιότητες των λίθων, όπως και οι ιερωμένοι κήρυτταν τον λόγο και τα έργα του υπερκόσμιου Θεανθρώπου Χριστού.

Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη την απουσία μιας εμπειριστατωμένης και αναλυτικής μελέτης για το συγκεκριμένο κείμενο επιχειρήθηκε η σύνθεση της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Στο πλαίσιο αυτής έγινε μια προσπάθεια να εξεταστούν τα *Λιθικά Κηρύγματα* αυτόνομα, καθώς και να σχολιαστεί κάθε παράγραφος ξεχωριστά και αναλυτικά βάσει των σωζόμενων πηγών της αρχαίας και της βυζαντινής γραμματείας. Παράλληλα, επιδιώχθηκε η ένταξη του κειμένου στο περιβάλλον που συνέβαλε στη δημιουργία του, αλλά και στον χριστιανικό κόσμο από τον οποίον προσλήφθηκε. Όσον αφορά στη δομή της μελέτης, πρέπει να επισημανθεί πως το

---

³ Ό.π., 119.

⁴ Ό.π., 137-138.

⁵ Ό.π., 132-133.

⁶ Σχετικά με τα χειρόγραφα, τους διάφορους τίτλους, αλλά και μια πληρέστερη ανάλυση των *Λιθικών Κηρυγμάτων* και των χειρογράφων τους βλ. στις σελίδες 16-20 της παρούσας εργασίας.

κείμενο τίθεται στο επίκεντρο και στη συνέχεια τα διάφορα κεφάλαια είναι έτσι τοποθετημένα, ώστε να το φωτίσουν περισσότερο. Επομένως, αρχικά καταγράφεται μια ανασκόπηση της λιθολογικής γραμματείας από τον 4^ο προχριστιανικό μέχρι και τον 14^ο μεταχριστιανικό αιώνα, η οποία με τη σειρά της οδηγεί σε μια σύντομη εισαγωγή στα *Λιθικά Κηρύγματα*. Στη συνέχεια ακολουθεί μια νέα απόδοση στη νεοελληνική,⁷ συνοδευόμενη από αναλυτικό σχολιασμό, ο οποίος σε σχέση με την πιο πρόσφατη κριτική έκδοση των Halleux και Schamp είναι επιπλέον εμπλουτισμένος με πιο σύγχρονη βιβλιογραφία. Παράλληλα χρησιμοποιούνται περισσότερες —κυρίως εκκλησιαστικές— πηγές, όπως οι λόγοι των εκκλησιαστικών πατέρων και η Αγία Γραφή. Αξίζει, βέβαια, να σημειωθεί πως δίνεται από μέρος μου ιδιαίτερη έμφαση στην ετυμολογία των λίθων. Ακολούθως τα υπόλοιπα κεφάλαια της εργασίας προσφέρουν πληροφορίες για ευρύτερα θέματα, τα οποία συμβάλλουν στο να ενταχθεί ομαλά το κείμενο στο χωροχρονικό πλαίσιο όχι μόνο της παραγωγής και της πρόσληψής του, αλλά και πριν από τη σύνθεσή του. Για παράδειγμα, τίγονται θέματα όπως η σημασία και η χρήση των λίθων στην Αρχαιότητα, οι μαγικοϊατρικές ιδιότητές τους και οι μαγικοί άπυροι, ενώ επιπλέον γίνεται λόγος για τη βυζαντινή πρόσληψη των μαγικών πρακτικών τόσο από τις κοσμικές, αλλά και τις εκκλησιαστικές αρχές. Σχετικά με τη μαγεία πρέπει να τονιστεί ότι η παρούσα εργασία δεν ασχολείται εν γένει με το ευρύ αυτό ζήτημα στο Βυζάντιο, αλλά περιορίζεται στη μαγική χρήση των λίθων.

Τέλος, θα ήταν μεγάλη παράλειψη να μην εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους ανθρώπους εκείνους που με τον τρόπο τους συνέβαλαν στην εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Πρωτίστως, θέλω να ευχαριστήσω την επόπτρια καθηγήτριά μου, κα Θεοδώρα Αντωνοπούλου για την αμέριστη συμπαράστασή της, τις πάντα εύστοχες παρατηρήσεις της, καθώς και τις συμβουλές που μου έδινε από την πρώτη στιγμή που με τίμησε με το να συνεργαστούμε. Ακόμη, ευχαριστίες εκφράζω και στους καθηγητές-μέλη της επιτροπής αξιολόγησης της εργασίας μου, την κα Μαρίνα Λουκάκη και τον κο Κωνσταντίνο Παΐδα, τους οποίους είχα τη χαρά να γνωρίζω ήδη από το προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών μου και συνέδραμαν στην πρόοδό μου.

---

⁷ Υπάρχουν ακόμη δύο νεοελληνικές μεταφράσεις των *Λιθικών Κηρυγμάτων* που συντέθηκαν τις τελευταίες δύο δεκαετίες, βλ. *Ορφικά*, μετ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, εκδ. Κάκτος, τ. Β', Αθήνα 2003, 97-120· Ε. Σπανδάγος, *Η Ορφυκτολογία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2010, 62-75.

Η ΛΙΘΟΛΟΓΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ 4^Ο ΠΡΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΟΝ 14^Ο ΜΕΤΑΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΑΙΩΝΑ

Οι άνθρωποι του Βυζαντίου ανέπτυξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις φυσικές επιστήμες, όπως η βοτανική, η ζωολογία και η ορυκτολογία συνθέτοντας αντίστοιχα κείμενα, τα οποία δεν διαθέτουν εξέχουσα λογοτεχνική αξία, αλλά βοηθούν στην εναργέστερη ανασύνθεση του ιστορικού και πολιτισμικού πλαισίου της εποχής εκείνης.⁸ Ωστόσο, αυτό που πρέπει εξαρχής να γίνει κατανοητό είναι ότι η βυζαντινή αντίληψη περί φύσεως διαφέρει από τη σύγχρονη, καθώς είναι διηθημένη όχι μόνο μέσα από την ανατολική παράδοση, αλλά και από τον Στωικισμό και τον Νεοπλατωνισμό.⁹ Σύμφωνα με τη διδασκαλία των δύο αυτών φιλοσοφικών σχολών, την οποία ακολούθησαν μετέπειτα μεταξύ άλλων ο Μιχαήλ Ψελλός και ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο κόσμος είναι ένα σώμα που το διέπει η *συμπάθεια τῶν ὄλων*.¹⁰ Οι σχολές αυτές, μάλιστα, αποτέλεσαν τη θεωρητική βάση των απόκρυφων επιστημών, στις οποίες εντάσσονται πρακτικές και ιδέες που σχετίζονται με το άλογο στοιχείο των ανθρώπων και δεν δύναται να αναλυθούν με κριτήρια των σύγχρονων επιστημών.¹¹ Εφόσον, λοιπόν, είναι *ἐν τῷ πᾶν*, οι λίθοι αποτελούν μέρος της συγκεκριμένης διδασκαλίας, η οποία αφορά στη συμπάθεια των φυσικών φαινομένων. Για τον λόγο αυτό δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι αρκετοί αρχαίοι και βυζαντινοί συγγραφείς αφιέρωσαν χρόνο στη σύνθεση έργων, τα οποία συλλογικά ονομάστηκαν *Λιθικά*.¹² Κατά κύριο λόγο πρόκειται για ανώνυμες συνθέσεις, πεζές ή έμμετρες, με φανερές ανατολικές επιρροές άλλοτε περισσότερο έντονες και άλλοτε λιγότερο, που αποκαλύπτουν τις μαγικές και θεραπευτικές ιδιότητες των πολύτιμων και ημιπολύτιμων λίθων.¹³ Αξίζει, βέβαια, να σημειωθεί πως αυτές οι επιδράσεις από την Ανατολή δεν είναι διόλου τυχαίες, δεδομένου ότι εκεί γεννήθηκε η πίστη στις μαγικές

---

⁸ H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Γ', μετ. Γ. Μακρής, Αθήνα 2010, 75.

⁹ Ο.π., 76.

¹⁰ Th. Weidlich, *Die Sympathie in der antiken Literatur*, Stuttgart 1894, 4–11.

¹¹ M. Papanassiou, *The Occult Sciences in Byzantium*, στο: S. Lazaris (εκδ.), *A Companion to Byzantine Science*, Leiden – Boston 2020, 464–495, 464.

¹² Th. Hopfner, *Λιθικά*, *RE* XIII 1 (1926), 747–769, 747.

¹³ Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 93.

δυνάμεις των λίθων,¹⁴ στον τόπο όπου η συμπάθεια στον τομέα της μαγείας ήταν βαθιά ριζωμένη, όπως αποτυπώνεται τόσο στα χαλδαϊκά συγγράμματα, όσο και στην εκπεφρασμένη από τον Ζωροάστρη και τον Οστάνη περσική παράδοση.¹⁵

Το ερώτημα που τίθεται σε αυτό το σημείο είναι γιατί οι λίθοι είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με τη μαγεία και διαδραματίζουν σημαντικότερο ρόλο σε αυτή σε σχέση με άλλα υλικά, όπως για παράδειγμα τα βότανα. Η απάντηση βρίσκεται, αρχικά, στην ίδια τους τη φύση, καθώς λόγω της ανθεκτικότητάς τους παραμένουν αμετάβλητοι στο πέρασμα του χρόνου. Συγχρόνως χάρη στη σκληρότητά τους μπορούν να χαράσσονται, με σκοπό να αποτυπωθούν πάνω τους διάφορες αναπαραστάσεις ή και μαγικά λόγια. Ένα επιπλέον πλεονέκτημά τους είναι ότι οι περισσότεροι από αυτούς εκπέμπουν μια λάμψη, αλλά και ποικίλουν όσον αφορά στα χρώματα, με αποτέλεσμα να επιλέγεται κάθε φορά ποιος λίθος είναι κατάλληλος για τη θεραπεία της εκάστοτε ασθένειας. Ακόμη και η σπανιότητα μερικών λίθων τους καθιστά πιο ξεχωριστούς στο μυαλό εκείνων των ανθρώπων, οι οποίοι πρόκειται να τους χρησιμοποιήσουν, καθώς το άγνωστο που ενέχει τη σπανιότητα αποπνέει και κάτι μαγικό.

Στο κεφάλαιο αυτό το ενδιαφέρον επικεντρώνεται όχι μόνο στα κατεξοχήν ελληνικά λιθολογικά κείμενα, αλλά και σε ευρύτερου φάσματος έργα, τα οποία γράφτηκαν ανά τους αιώνες και ενσωμάτωσαν ποικίλες ιδιότητες διαφόρων λίθων. Οι πηγές της λιθολογικής παράδοσης πρέπει να αναζητηθούν —για τους λόγους που προαναφέρθηκαν— κάπου στην Ανατολή, όπου οι λίθοι χρησιμοποιούνταν για λατρευτικούς σκοπούς¹⁶ και εκεί έζησαν οι δύο πιο ονομαστοί μάγοι της αρχαιότητας, ο Ζωροάστρης και ο Οστάνης.¹⁷ Ξεκινώντας από τα εξ ολοκλήρου λιθικά έργα και εκτός από το κείμενο των *Λιθικῶν Κηρυγμάτων*, το οποίο θα εξετασθεί εκτενώς στη συνέχεια, μία από τις σωζόμενες πραγματείες είναι η *Έρμηνεία περί ἐνεργῶν λίθων*.¹⁸ Πρόκειται για ένα πεζό έργο, στο οποίο καταγράφονται οι θεραπευτικές και μαγικές ιδιότητες των λίθων και αποδιδόταν στον Ιπποκράτη, αν και φαίνεται πως είναι

¹⁴ Ph. Schmidt, *Edelsteine. Ihr Wesen und ihr Wert bei den Kulturvölkern*, Bonn 1948, 9–10.

¹⁵ Γενικά για το συγκεκριμένο θέμα βλ. J. Bidez – F. Cumont, *Les mages hellénisés. Zoroastre, Ostanès et Hystaspe d'après la tradition grecque*, τ. I–II, Paris 1938. Για περαιτέρω σχετική βιβλιογραφία βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 63, σημ. 1.

¹⁶ Ph. Schmidt, *Edelsteine. Ihr Wesen und ihr Wert bei den Kulturvölkern*, Bonn 1948, 26.

¹⁷ Λέγεται, μάλιστα, ότι ο Ζωροάστρης έγραψε και ένα βιβλίο με τίτλο *Περί λίθων τιμίων*, βλ. Th. Weidlich, *Die Sympathie in der antiken Literatur*, Stuttgart 1894, 44. Για την ανασύνθεση από άλλες πηγές μερικών αποσπασμάτων του βιβλίου αυτού βλ. J. Bidez – F. Cumont, *Les mages hellénisés. Zoroastre, Ostanès et Hystaspe d'après la tradition grecque*, τ. II, Paris 1938, 197–206.

¹⁸ F. de Mély – C.É. Ruelle (εκδ.), *Les lapidaires de l'antiquité et du moyen âge*, τ. 2.1, Paris 1898, 185–190.

ψευδεπίγραφο και αρκετά μεταγενέστερο του 5^{ου} προχριστιανικού αιώνα, διότι περιέχει και ορισμένες προσθήκες σε δημόδη γλώσσα (στους λίθους 4-15).¹⁹ Η επόμενη ορυκτολογική πραγματεία με τον τίτλο *Περὶ λίθων* είναι αναμφίβολα μια επιστημονική σύνθεση που συγκροτήθηκε κατόπιν παρατήρησης και ανήκει στον Θεόφραστο (4^{ος}-3^{ος} αι. π.Χ.), μαθητή του Αριστοτέλη και διάδοχό του στην Περιπατητική Σχολή.²⁰ Ο ίδιος διακρίνει ως πρώτη ύλη των σαράντα ένα ορυκτών που περιγράφει το νερό και το χρώμα και αφού τα κατηγοριοποιεί σε λίθους και μέταλλα, κάνει λόγο για το καθένα ξεχωριστά. Ακόμη, μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συλλογή εικοσιένα λιθικών επιγραμμάτων που φέρει τον τίτλο *Λιθικά* συνέγραψε ο Ποσειδίππος (3^{ος} αι. π.Χ.), ο οποίος αξιοποιώντας τις τεχνικές λιθικές γνώσεις που φαίνεται —βάσει των τεχνικών όρων που χρησιμοποιεί— πως έχει, περιλαμβάνει στο έργο του κυρίως εγγάρακτους πολύτιμους και μη λίθους, από τους οποίους άλλοι δωρίζονται σε γυναίκες και άλλοι όχι.²¹ Αξιοσημείωτο είναι, επιπρόσθετα, πως στη *Σούδα* (B 482) αναφέρεται ότι ο Πυθαγόρειος Βώλος ο Μενδήσιος, ο οποίος πρέπει να έζησε περί το 200 π.Χ.²² έγραψε μια πραγματεία με τίτλο *Περὶ συμπαθειῶν καὶ ἀντιπαθειῶν λίθων κατὰ στοιχείον*, η οποία όμως έχει χαθεί. Ένα επιπλέον πεζό λιθολογικό έργο με τίτλο *Περὶ λίθων* αποδόθηκε στον Διοσκουρίδη τον Πεδάνιο (1^{ος} αι. μ.Χ.), αλλά πρόκειται για ψευδεπίγραφο.²³ Σε αυτό περιλαμβάνονται κυρίως οι θεραπευτικές ιδιότητες τριάντα επτά λίθων. Ωστόσο, το πιο γνωστό από αυτού του είδους τα έργα είναι τα *Λιθικά* ή αλλιώς το του *Ὀρφέως ποιητοῦ τὸ περὶ λίθων*. Πρόκειται για ένα αρχαιοπρεπές διδακτικό ποίημα 774 εξάμετρων στίχων πιθανότατα του 2^{ου} ή του 4^{ου} μεταχριστιανικού αιώνα,²⁴ στο οποίο απαριθμούνται είκοσι εννέα λίθοι ενταγμένοι σε

¹⁹ Συγκεκριμένα ο Hopfner (*Λιθικά*, *RE* XIII 1 (1926), 766) χαρακτηρίζει το έργο ως μια παραποίηση των *Ὀρφικῶν Λιθικῶν*. Βλ. επίσης R. Halleux – J. Schamp (εκδ.), *Les lapidaires grecs*, Paris 2003², 184.

²⁰ D. E. Eichholz (εκδ.), *Theophrastus. De lapidibus*, Oxford 1965. Το κείμενο δεν είναι απλή απαρίθμηση ορυκτών, ούτε ασχολείται με τις μαγικές ιδιότητες των λίθων. Αυτή η ποιότητα και η επιστημονικότητα του κειμένου ήταν η αιτία που έδωσε επάξια στον Θεόφραστο τον τίτλο του *πατέρα της επιστημονικής ορυκτολογίας* (βλ. Μ. Κ. Στεφανίδης, *Η ορυκτολογία του Θεοφράστου*, Αθήνα 1896, 12).

²¹ Π. Παπαδάκη, *Ποσειδίππου επιγράμματα (P. mil. vogl. VIII 309): Λιθικά - Ιαματικά: εισαγωγή, κείμενο, κριτικό υπόμνημα, μετάφραση, σχόλια*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2008, 53. Η συγκεκριμένη διατριβή περιλαμβάνει μία εμπειριστατωμένη εισαγωγή στα *Λιθικά* ποσειδίππεια επιγράμματα στις σελίδες 53–79.

²² R. Halleux, *Les alchimistes grecs*, τ. I, Paris 1981, 66.

²³ Mély – Ruelle (εκδ.), *Les lapidaires de l'antiquité et du moyen âge*, 179–183.

²⁴ Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 93. Για τον συγγραφέα, τη χρονολόγηση του ποιήματος, μια διεξοδική περιγραφή του περιεχομένου και της δομής του ποιήματος, καθώς και για τη μετρική ανάλυση των στίχων βλ. Γ. Γιαννάκης, *Ὀρφέως Λιθικά*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1982, 9–13 (και σημ. 53), 35–42, 48–64· Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 4–29, 51–57. Από εδώ και στο εξής θα χρησιμοποιείται για το συγκεκριμένο ποίημα ο τίτλος *Ὀρφικά Λιθικά*, τον οποίον χρησιμοποιούν οι περισσότεροι εκδότες.

ένα έντονα μυθολογικό και θεουργικό πλαίσιο, καθώς ήδη από την αρχή γίνεται γνωστό ότι ο ποιητής έχει επιφορτιστεί από τον Ερμή να φανερώσει στους ανθρώπους τις θαυμαστές και χρήσιμες για τη ζωή ιδιότητες των λίθων.²⁵ Γύρω στα τέλη του 4^{ου} προχριστιανικού αιώνα γράφτηκε, επίσης, από τον επίσκοπο της Κύπρου, Επιφάνιο (4^{ος} αι. μ.Χ.), ένα έργο που απευθύνεται στο Διόδωρο τον επίσκοπο της Τύρου και κάνει λόγο *Περὶ τῶν δώδεκα λίθων τῶν ὄντων ἐν τοῖς στολισμοῖς τοῦ Ἀαρῶν*.²⁶ Στο κείμενο αυτό εκτίθενται οι δώδεκα πολύτιμοι λίθοι, οι οποίοι τοποθετήθηκαν στο αρχιερατικό εγκόλπιο του Ααρών και αντικατόπτριζαν τις δώδεκα φυλές του Ισραήλ, έχοντας παράλληλα και θεραπευτικές ιδιότητες. Την ίδια περίπου εποχή πρέπει να γράφτηκε και μια πραγματεία που της έχει αποδοθεί ο τίτλος *Ὅσοι τῶν λίθων εἰς ἀνακοχὴν ζάλης καὶ τρικυμίας θαλάσσης* και περιγράφει επτά λίθους ωφέλιμους για τη ναυσιπλοΐα.²⁷ Ένα ακόμη πλήρως λιθολογικό πεζό κείμενο που είναι δύσκολο να προσδιορισθεί χρονικά φέρει τον τίτλο *Σωκράτους καὶ Διονυσίου περὶ λίθων*. Η συγκεκριμένη πραγματεία περιλαμβάνει είκοσι οκτώ λίθους και δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στις εγχαράξεις που πρέπει να γίνουν πάνω σε αυτούς, για να ενεργοποιηθεί η μαγική τους ιδιότητα.²⁸ Τέλος, κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα ο Μελιτηνιώτης γράφει ένα αλληγορικό ποίημα απαριθμώντας μια σειρά από διακόσιους είκοσι πολύτιμους και ημιπολύτιμους λίθους, οι οποίοι διακοσμούσαν το κρεβάτι της Σωφροσύνης.²⁹

Στην αρχαία και τη βυζαντινή γραμματεία, όμως, υπάρχουν και άλλα κείμενα, στα οποία εντοπίζονται λιθικά αποσπάσματα. Για παράδειγμα, ορισμένες απλές αναφορές σε λίθους σημειώνονται ήδη από τον Όμηρο³⁰ (8^{ος} αι. π.Χ.) και από τον Ηρόδοτο (5^{ος} αι. π.Χ.), ο οποίος και λόγω της στενής επαφής του με την Ανατολή και τους λαούς της

---

²⁵ Για το μυθολογικό πλαίσιο και τον σκοπό του θεουργού ποιητή βλ. Γ. Γιαννάκης, *Ορφείως Λιθικά*, 42–44· Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 30–45.

²⁶ Επιφάνιος Κύπρου, *Περὶ τῶν ἰβ' λίθων*, PG 43, 293–304· Mély – Ruelle, *Les lapidaires de l'antiquité et du moyen âge*, 193–199.

²⁷ Halleux – Schamp (εκδ.), *Les lapidaires grecs*, 182–183, 186–189.

²⁸ J. Mesk, Ein undatiertes Traktat περὶ λίθων, *Wiener Studien* 20 (1898), 309–321· Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, 93–94· Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 2003, 142–143.

²⁹ Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, 94–95. Για την έκδοση του ποιήματος βλ. Μ. Ε. Miller (εκδ.), *Poème allégorique de Meliténite*, Paris 1857, 11–138. Συγκεκριμένα για το χωρίο του ποιήματος που αναφέρεται στους λίθους που κοσμούσαν την κλίνη της Σωφροσύνης (στ. 1115–1197) βλ. F. de Mély – C.É. Ruelle (εκδ.), *Les lapidaires de l'antiquité et du moyen âge*, τ. 2.1, Paris 1898, 205–208, καθώς επίσης και τη μελέτη της Schönauer (S. Schönauer, *Untersuchungen zum Steinkatalog des Sophrosyne-Gedichtes des Meliteniotes. Mit kritischer Edition der Verse 1107–1247* [MELETEMATATA 6], Wiesbaden 1996), η οποία εκτός από την κριτική έκδοση των στίχων 1107–1247, μελετά διεξοδικά το πλήθος των λίθων που περιέχονται σε αυτούς.

³⁰ Στην *Ὀδύσσεια* (4.73, 15.460, 18.296) μνημονεύεται συχνά ο πολύτιμος λίθος του ήλεκτρου.

κάνει διάφορες λιθολογικές παρατηρήσεις.³¹ Ακόμη και φιλόσοφοι όπως ο Πλάτωνας (5^{ος}–4^{ος} αι. π.Χ.) και ο Αριστοτέλης (4^{ος} αι. π.Χ.) ασχολήθηκαν επιμελέστερα με θέματα ορυκτολογίας. Ο πρώτος σε διάφορα έργα του φαίνεται πως παρατηρούσε και κατέγραφε τις ιδιότητες των λίθων, όχι μόνο τις ορυκτολογικές αλλά και τις μαγικές,³² ενώ ο δεύτερος εξετάζει τα χαρακτηριστικά τους υπό το επιστημονικό του πρίσμα.³³ Αποσπάσματα που σχετίζονται με τις ιδιότητες των λίθων ενσωματώνονται, επίσης, στην *Βιβλιοθήκην Ιστορικήν* του Διόδωρου του Σικελιώτη³⁴ (1^{ος} αι. π.Χ.) και στα *Γεωγραφικά* του Στράβωνα³⁵ (1^{ος} αι. π.Χ.–1^{ος} αι. μ.Χ.). Γνώστης των λίθων, του τόπου εύρεσής τους και των εξωτερικών κυρίως χαρακτηριστικών τους φαίνεται πως ήταν τόσο ο Διονύσιος ο Περιηγητής (2^{ος} αι. μ.Χ.), καθώς στο γεωγραφικό του ποίημα με τίτλο *Οίκουμένης Περιήγησις* απαριθμούνται δεκατέσσερις λίθοι,³⁶ όσο και ένα ψευδεπίγραφο έργο του Πλούταρχου με τίτλο *Περὶ ποταμῶν καὶ ὄρων ἐπωνυμίας καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς εὕρισκομένων*. Πρόκειται για κείμενο του 2^{ου} μεταχριστιανικού αιώνα, στο οποίο εκτός από τα ονόματα των ποταμών που εξηγούνται βάσει διαφόρων μύθων, μνημονεύονται και οι θαυμαστές ιδιότητες είκοσι οκτώ λίθων.³⁷ Τις περισσότερες φορές ο συγγραφέας αναφέρει την πηγή του, δηλαδή το όνομα του συγγραφέα και του έργου από το οποίο άντλησε τις πληροφορίες και σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία εννέα από αυτούς είχαν συνθέσει μια αμιγώς λιθική πραγματεία *Περὶ λίθων*.³⁸ Αξιοσημείωτο είναι ακόμη ένα ποίημα με τίτλο *Λιθικὰ* ή *Λιθιακά*, το οποίο περιλαμβάνει τέσσερις λίθους και αποδίδεται από άλλους στον Διονύσιο τον Περιηγητή και από τη Σούδα (Δ 1177) σε κάποιον Διονύσιο.³⁹ Ενδιαφέρουσες λιθικές

³¹ Βλ. για παράδειγμα στο έργο των *Ιστοριών* του Ηροδότου την αναφορά στον λίθο σμάραγδο που ήταν τοποθετημένος στο δαχτυλίδι του Πολυκράτη (3.41), αλλά και τη στήλη σμαράγδου στο ναό του Ηρακλή της Τύρου (2.44).

³² Βλ. ενδεικτικά τα έργα *Τίμαιος* (49 b-c, 59 b-c), όπου αναφέρεται το πώς δημιουργήθηκαν οι λίθοι, *Ἴων* (533 d-e), όπου γίνεται λόγος για τη μαγική δύναμη του μαγνήτη και *Φαίδων* (110 a-e), όπου με τη βοήθεια του φωτός και των χρωμάτων των πολύτιμων λίθων περιγράφονται οι συνθήκες στην άλλη ζωή.

³³ Βλ. επιλεκτικά την αναφορά στον άνθρακα, το ήλεκτρο, τον σίδηρο και τον λίθο *μωδῶν* (*Μετεωρολογικά* Δ, 387 b, 388 b · *Περὶ ψυχῆς* Α, 405 a · *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων*, 846 a).

³⁴ Διόδωρος Σικελιώτης, *Βιβλιοθήκη Ιστορική*, 2.52.1–2: αναφορά στις χώρες της Αιγύπτου, της Αιθιοπίας, της Λιβύης και της Ινδικής ως τόπους εύρεσης πολύτιμων λίθων.

³⁵ Για τις ορυκτολογικές ιδιότητες ποικίλων λίθων, καθώς και τους τόπους εύρεσής τους βλ. ενδεικτικά: Στράβων, *Γεωγραφικά*, 3.2.8, 10.1.6, 12.2.10, 15.1.67, 16.1.24.

³⁶ Διονύσιος Περιηγητής, *Οίκουμένης Περιήγησις*, στ. 317–318, 328, 339, 724, 781–782, 1012–1013, 1031, 1075, 1103, 1105, 1119–1122.

³⁷ Βλ. ενδεικτικά: Πλούταρχος (Ψευδο-), *Περὶ ποταμῶν*, 1.2, 10.5, 13.4, κ.α.

³⁸ Πλούταρχος (Ψευδο-), *Περὶ ποταμῶν*: 9.3 *Ἀρχέλαος*, 9.5 *Ἀγαθαρχίδης ὁ Σάμιος*, 11.4 *Θράσυλλος Μενδήσιος*, 13.4 *Ἡράκλειτος Σικυώνιος*, 14.3 *Ἀριστόβουλος*, 19.4 *Δέρκυλλος*, 20.4 *Νικίας ὁ Μαλλώτης*, 23.3 *Δωρόθεος ὁ Χαλδαῖος*, 24.1 *Θεόφιλος*.

³⁹ Διονύσιος, *Λιθιακά* (fragmenta). Για περαιτέρω βιβλιογραφία βλ. G. Bernhardt, *Geographi Graeci Minores*, Lipsiae 1828, 503–504 · K. Müller, *Geographi Graeci minores*, τ. 2, Paris 1861, xv–xvi, 215, 427.

παρατηρήσεις διαβάξει κανείς στον σοφιστή Λουκιανό (2^{ος} αι. μ.Χ.),⁴⁰ αλλά και στον Φλάβιο Φιλόστρατο (2^{ος}–3^{ος} αι. μ. Χ.), όπου εκτός από την αναφορά στους γνωστούς λίθους, περιλαμβάνει δύο καθαρά μαγικούς λίθους, τον δρακοντίτη και την παντάρβη.⁴¹ Για τις μαγικές ιδιότητες συγκεκριμένων λίθων μπορεί να ενημερωθεί κανείς από τα *Γεωπονικά*, έργο του 10^{ου} αιώνα,⁴² ενώ τις θεραπευτικές κατά κύριο λόγο δυνάμεις είκοσι πέντε λίθων κοινοποιεί ως γνώστης της χαλδαϊκής παράδοσης στο συνοπτικό σύγγραμμά του *Περὶ λίθων δυνάμεων* ο Μιχαήλ Ψελλός⁴³ (11^{ος} αι. μ.Χ.).

Επιπλέον, πολυάριθμες λιθικές πληροφορίες αντλεί κανείς και στα ιατρικά συγγράμματα από τον 2^ο μεταχριστιανικό αιώνα και εξής. Ανάμεσα στους γιατρούς που συμπεριέλαβαν στο έργο τους τη λιθολογία υπογραμμίζοντας κατά βάση τις θεραπευτικές ιδιότητες ορισμένων λίθων βρίσκονται ο Κλαύδιος Γαληνός⁴⁴ (2^{ος} αι. μ.Χ.), ο Αέτιος ο Αμιδηνός⁴⁵ (6^{ος} αι. μ.Χ.), όπως και ο Αλέξανδρος από τις Τράλλεις⁴⁶ (6^{ος} αι. μ.Χ.).

Στην κατηγορία των κειμένων που ασχολούνται αποσπασματικά με λίθους ανήκουν και ορισμένα έργα, τα οποία εντάσσονται στο πλαίσιο της χριστιανικής πίστης. Πρώτα από όλα, στην Παλαιά Διαθήκη (*Ἐξόδος* 31:1–5) αποτυπώνεται ο λόγος του Κυρίου προς τον Μωσῆ, σύμφωνα με τον οποίον κάλεσε ο Ἴδιος τον Βεσελεήλ και αφού τον κατέστησε έμπλεο πνεύματος σοφίας και συνέσεως, τον κατέστησε ειδήμονα μεταξύ άλλων και στα *λιθουργικά*, στο να επεξεργάζεται δηλαδή πολύτιμους λίθους. Μια εκτενέστερη αναφορά στους πολύτιμους λίθους υπάρχει πάλι στο βιβλίο της *Ἐξόδου* (28:17–21), όπου περιγράφεται το *ῥφασμα κατάλιθον τετράστιχον* στο επιστήθιο του αρχιερέα, για το οποίο έδωσε εντολή ο Θεός στο Μωσῆ να κατασκευαστεί από τους

⁴⁰ Π.χ. βλ. Λουκιανός, *Πρὸς τὸν ἀπαιδευτὸν καὶ πολλὰ βιβλία ὠνούμενον*, 9· *Περὶ τῆς Συρίας θεοῦ*, 32.

⁴¹ Βλ. ἐπὶ παραδείγματι: Φιλόστρατος, *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον*, 2.14 για τὸν αετίτη καὶ τὸν λυχίτη λίθο· 3.8 για τὸν δρακοντίτη λίθο· 3.46 για τὴν παντάρβη.

⁴² Βλ. *Γεωπονικά*, 15.1.28–32.

⁴³ Ο Ψελλός ολοκληρώνει τὴν πραγματεία του (*Περὶ λίθων δυνάμεων*, 105–111) ἐπισημαίνοντας τοὺς συγγραφεῖς που ἀσχολήθηκαν με τὴς αἰτίες τῶν λιθικῶν δυνάμεων καὶ προφανῶς χρησιμοποίησε ὡς πηγές του (*Ἀναξαγόρας, Ἐμπεδοκλῆς, Δημόκριτος, ὁ τῆς Ἀφροδισιάδος Ἀλέξανδρος*).

⁴⁴ Τέτοια λιθικά στοιχεῖα ὑπάρχουν σε διάφορα ἔργα του, ὡπως στα ἐξής: *Περὶ τῆς τῶν ἀπλῶν φαρμάκων κρᾶσεως καὶ δυνάμεως* (ἐνδεικτικὰ: τόμος 10.192 κ.εξ.) καὶ *Περὶ θεραπευτικῆς μεθόδου* (π.χ.: τόμος 10.329–330).

⁴⁵ Ο Αέτιος κυρίως στὸν δεύτερο λόγο τῶν *Ἰατρικῶν Βιβλίων* του (κυρίως 13 κ.εξ.) ἀναφέρεται στὸ ορυκτὰ ἔχοντας ὡς πηγή του ἄλλους γιατρούς, ἀλλὰ καὶ τὸν Γαληνὸ.

⁴⁶ Ο Αλέξανδρος Τραλλιανὸς συνέλεξε κάθε λιθικὸ στοιχεῖο καὶ τὸ ἐνέταξε στὴν ἰατρική, ὡπως φαίνεται κυρίως ἀπὸ τὸ ἔργο του *Θεραπευτικά* (π.χ.: στὸ 1.559 ἡ χρῆση τοῦ γαγάτη λίθου γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς ἐπιληψίας).

καλύτερους τεχνίτες.⁴⁷ Ακόμη, στον *Ήσαϊα* (54:11–12) και τον *Τωβίτ* (13:16–17) στο επίκεντρο της αφήγησης για την ουράνια Ιερουσαλήμ βρίσκονται οι πολύτιμοι λίθοι, κάτι που συμβαίνει και στην Καινή Διαθήκη, ειδικότερα στην *Αποκάλυψιν* του Ιωάννη (21:9–25). Αρκετά συναφές με το χριστιανικό πνεύμα είναι επιπλέον ο περίφημος *Φυσιολόγος*, ο οποίος χρονολογείται μεταξύ 2^{ου} και 4^{ου} μεταχριστιανικού αιώνα.⁴⁸ Σε αυτό (κεφάλαια 32, 38, 42, 44, 46) αναλύονται και ερμηνεύονται αντίστοιχα πέντε λίθοι: ο αδάμαντας, ο μαγνήτης, ο αδαμάντινος, ο αχάτης και ο μαργαρίτης και τέλος ο ινδικός.

Όλα τα παραπάνω έργα είναι γραμμένα στα ελληνικά. Ωστόσο, τα λιθικά συγγράμματα δεν περιορίζονται γλωσσικά, με αποτέλεσμα να υπάρχουν αρκετά έργα και στα λατινικά. Μολονότι σε όλο το εύρος της λατινικής γραμματείας εντοπίζονται πολυάριθμες λιθικές αναφορές, εδώ επιλέχθηκαν να αναφερθούν οι πιο γνωστές. Ένα από τα πιο σημαντικά έργα προέρχεται από τον 1^ο μεταχριστιανικό αιώνα και είναι αποκύημα της συγκροτημένης σκέψης του φυσικού φιλοσόφου Πλίνιου του Πρεσβύτερου. Πρόκειται για τη *Naturalis Historia*,⁴⁹ μια εγκυκλοπαιδική σύνθεση αποτελούμενη από τριάντα επτά βιβλία και βασισμένη σε επώνυμες πηγές, που θίγει μια πληθώρα αστρονομικών, γεωγραφικών, φυσικών, ιατρικών και άλλων θεμάτων. Ακροθιγώς στο τριακοστό έκτο και σε βάθος στο τριακοστό έβδομο βιβλίο ο Πλίνιος πραγματεύεται μια σειρά πολύτιμων λίθων δημιουργώντας ένα ερασιεπιστημολογικό λιθικό κείμενο, στο οποίο δεν παραλείπει να ονοματίσει τους συγγραφείς-πηγές του.⁵⁰ Κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα μ.Χ. ακόμη μία λιθική πραγματεία έρχεται να προστεθεί στις ήδη υπάρχουσες, η οποία φέρει τον τίτλο *De lapidibus* και συγγραφέας της είναι ο Damigeron,⁵¹ πηγή του οποίου υπήρξε πιθανώς κάποιος Δαμηγέρων ή Δημογέρων ελληνικής καταγωγής.⁵² Στο έργο αυτό το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις μαγικές και

⁴⁷ Οι λιθικές αναφορές απλώνονται και σε άλλα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, ωστόσο εδώ τονίστηκαν σύντομα τα πιο σημαντικά.

⁴⁸ F. Sbordone (εκδ.), *Physiologus*, Hildesheim 1936², 1-145. Σχετικά με τη χρονολόγηση του έργου βλ. A. Scott, *The date of the Physiologus, Vigiliae Christianae* 52. 4 (1998), 430–441.

⁴⁹ J. Bostock – H.T. Riley (εκδ.), *Pliny the Elder. The Natural History*, London 1857.

⁵⁰ Συχνά γίνεται αναφορά στον *Σουδίνη* (37.25, 34, 90, 114, 133), τον *Ξενοκράτη* (37.25, 27, 37, 40, 173), *Θεόφραστο* (37.33, 53, 74, 97, 193), τον *Σώτακο* (37.35, 86, 90, 135, 158) και τον *Ζαχαλία τον Βαβυλώνιο* (37.169), οι οποίοι έγραψαν λιθικά έργα. Στον Ξενοκράτη αποδίδεται μάλιστα το έργο *Λιθογνώμων* (Seniores Alexandrini, *Fragmenta*, Ψαλμός 118, στ. 127). Για τον Σώτακο και το λιθικό του έργο βλ. Γ. Γιαννάκης, *Ορφείος Λιθικά*, 24–25 και τη σχετική βιβλιογραφία.

⁵¹ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 192–290. Ο Damigeron αναφέρεται ως μάγος στον Απουλίου (*Apologia* 90: *ego ille sim Carmendas vel Damigeron vel [...] inter magos celebratus est*) και στον Αρνόβιο (*Adversus Nationes*, 1.52: *age nunc veniat quaeso per igneam zonam magus interiore ab orbe Zoroastres, [...], Damigero et Dardanus*).

⁵² V. Rose, *Damigeron De lapidibus*, *Hermes* 9 (1875), 471–491, 472.

θεραπευτικές ιδιότητες υπαρκτών και μη λίθων, ενώ παράλληλα δίνονται οδηγίες για την εγχάραξή τους. Κατά τα μεσαιωνικά χρόνια το συγκεκριμένο κείμενο με κάποιες επιπλέον προσθήκες έγινε ευρύτερα γνωστό ως σύνθεση του Evax, ενός βασιλιά της Αραβίας.⁵³ Επίσης, μερικούς αιώνες αργότερα ο Ισίδωρος επίσκοπος Σεβίλλης (7^{ος} αι. μ.Χ.) έχοντας υπόψη του το έργο του Πλίνιου, αφιέρωσε ένα αξιόλογο μέρος των *Etymologiarum* του στην περιγραφή και ταξινόμηση των πολύτιμων λίθων βάσει χρώματος.⁵⁴ Στην περίπτωση αυτή αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί πως, αν και ο ίδιος κατείχε ένα υψηλόβαθμο εκκλησιαστικό αξίωμα, δεν δίστασε να αναδείξει τις μαγικές δυνάμεις των λίθων παραπέμποντας και σε ειδωλολάτρες συγγραφείς. Ένα ακόμη λατινικό ποίημα αφιερωμένο στους λίθους ονομάζεται *Liber lapidum seu de gemmis* και συγγραφέας του είναι ο Marbodus Redonensis (11^{ος}–12^{ος} αι. μ.Χ.), επίσκοπος της περιοχής Rennes της Γαλλίας.⁵⁵ Το κείμενο διαλαμβάνει την περιγραφή εξήντα λίθων και κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα υπήρξε το πιο γνωστό από τα λιθικά έργα,⁵⁶ ενώ λίγο αργότερα ο εγκυκλοπαιδιστής Thomas Cantimpratensis (13^{ος} αι. μ.Χ.) διαθέτει ολόκληρο το δέκατο τέταρτο βιβλίο του έργου του *Liber de natura rerum* για την έκθεση εβδομήντα λίθων, δίνοντάς του την ονομασία *De lapidibus pretiosis*.⁵⁷ Στην ίδια αποχή ανήκουν, τέλος, ο Arnoldus της Σαξονίας και ο Vincentius Bellovacensis, των οποίων ένα τμήμα του συνολικού έργου τους είναι λιθολογικό.⁵⁸

---

⁵³ Για τα δύο πρόσωπα βλ. M. Wellmann, Damigeron, *RE* IV, 2 (1901), 2055–2056 και του ίδιου, Evax, *RE* IV, 1 (1907), 849-850· Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 223–228.

⁵⁴ W. M. Lindsay (εκδ.), *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive originum libri XX*, Oxford 1911. Ειδικότερα για τους λίθους βλ. κυρίως το δέκατο έκτο βιβλίο.

⁵⁵ *PL* 171.1735–1780 C.

⁵⁶ D. Rickard, *Pyrite. A Natural History of Fool's Gold*, Oxford 2015, 84 σημ. 15.

⁵⁷ H. Boese (εκδ.), *Liber de natura rerum*, Berlin – New York 1973.

⁵⁸ Γ. Γιαννάκης, *Ορφέως Λιθικά*, 34.

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΩΝ ΛΙΘΙΚΩΝ ΚΗΡΥΓΜΑΤΩΝ

Το έργο με τίτλο *Ὀρφέως λιθικά κηρύγματα* είναι ένα πεζό κείμενο, το οποίο περιέχει τα ονόματα είκοσι πέντε λίθων και την ανάλυση των ιδιοτήτων τους. Παραδίδεται από επτά χειρόγραφα, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ του 13^{ου} και του 15^{ου} αιώνα και είναι τα εξής: *Vaticanus graecus* 578 (αρ. δικτύου 67209, 14^{ος} αι., 207r–214r), *Ambrosianus* A 95 sup. (αρ. δικτύου 42206, πρώτο μισό 14^{ου} αι., 1v–2v, 101v–103v), *Bodleianus Baroccianus* 131 (αρ. δικτύου 47418, 13^{ος} αι., 1250–1280, 475v–476v), *Vindobonensis med. gr.* 30 (αρ. δικτύου 71055, 14^{ος} αι., 1315, 477r–479r), *Parisinus graecus* 2228 (αρ. δικτύου 51857, 50r–51r, 14^{ος}–15^{ος} αι.), *Paris. gr.* 2419 (αρ. δικτύου 52051, 15^{ος} αι., 1462, 259), και *Bodleianus Holkhamicus* gr. 109 (αρ. δικτύου 48177, 15^{ος} αι., 11v–12).⁵⁹ Αξίζει να επισημανθεί ότι ο αντιγραφέας του *Parisini graeci* 2419 είναι επώνυμος και ονομάζεται Γεώργιος Μειδιάτης. Έζησε κατά το τρίτο τέταρτο του 15^{ου} μεταχριστιανικού αιώνα και αντέγραψε το συγκεκριμένο χειρόγραφο, το οποίο εκτός των *Λιθικῶν Κηρυγμάτων* περιέχει και διάφορα έργα συγγραφέων που ασχολούνται με την αστρολογία.⁶⁰ Ακόμη, ο αντιγραφέας του *Barocc.* 131 παραλείπει κάθε είδους μαγικό στοιχείο αντικαθιστώντας το ενίοτε με κάποιο χριστιανικό σύμβολο.⁶¹ Το συγκεκριμένο κείμενο έχει γνωρίσει λίγες μόνο εκδόσεις⁶² με πιο ολοκληρωμένη την πιο πρόσφατη των Halleux και Schamp,⁶³ οι οποίοι έλαβαν υπόψη τους όλα τα χειρόγραφα. Σε αυτήν την τελευταία και πλήρη κριτική έκδοση του κειμένου βασίστηκε και η νεοελληνική μετάφραση που ακολουθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

Όσον αφορά στον τίτλο του έργου, τα χειρόγραφα παραδίδουν τρεις εναλλακτικές: *Ὀρφέως λιθικά κηρύγματα* (*Vat. gr.* 578, *Bodl. Barocc.* 131), *Περὶ τῆς δυνάμεως καὶ φύσεως τῶν λίθων* (*Ambros. A* 95 sup.) και *Ὀρφέως περὶ λίθων* (*Vindob. Med. gr.* 30, *Par. gr.* 2228).⁶⁴ Το πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι αν υπάρχει πιθανότητα ο συγγραφέας του κειμένου να είναι κάποιος Ὀρφείας. Δεδομένου ότι ο Κικέρων στο έργο

⁵⁹ Για την ταξινόμηση των χειρογράφων βλ. Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 131–133.

⁶⁰ E. Gamillscheg – D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, τ. 2A, Wien 1989, 53.

⁶¹ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 132–133.

⁶² T. Tyrwhitt, *Orphei lithica*, Londini 1781, 98 κ. εξξ.· E. Abel, *Orphei lithica. Accedit Damigeron de lapidibus*, Berlin 1881, 138–153· Mély – Ruelle, *Les lapidaires de l'antiquité et du moyen âge*, 160–177.

⁶³ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 127–165.

⁶⁴ Τα δύο άλλα χειρόγραφα (*Par. gr.* 2419 και *Bodl. Holkhamicus* gr. 109) δεν διαθέτουν κάποιον τίτλο δεδομένου ότι δεν παραδίδουν ολόκληρο το κείμενο των *Λιθικῶν Κηρυγμάτων*, αλλά κάποια αποσπάσματα, καθώς επικεντρώνονται σε αλημικές-μαγικές συνταγές.

του *De natura deorum* τονίζει τη μαρτυρία του Αριστοτέλη, σύμφωνα με την οποία δεν υπήρχε κανείς ποιητής με το όνομα Ορφείας,⁶⁵ και εφόσον στο Βυζάντιο δεν αναφέρεται πουθενά κάποιος ομώνυμος συγγραφέας, συνάγεται το συμπέρασμα ότι πρόκειται είτε για ψευδώνυμο είτε για ονοματοδοσία από έναν από τους πρώτους μελετητές ή και αντιγραφείς του έργου. Σε καμία περίπτωση πάντως το συγκεκριμένο κείμενο δεν μπορεί να συσχετισθεί με τον Ορφισμό, διότι ούτε η γλώσσα, ούτε ο σκοπός του —όπως αναλύεται παρακάτω— θυμίζει τους Ορφικούς.⁶⁶

Προτού, όμως, το ενδιαφέρον επικεντρωθεί στο ίδιο το έργο, είναι απαραίτητη η σύνδεσή του με δύο άλλα κείμενα, με τα οποία πολλές φορές έχει συσχετισθεί. Το πρώτο είναι το διδακτικό ποίημα *Λιθικά* και το δεύτερο είναι το πεζό κείμενο με τίτλο *Σωκράτους και Διονυσίου περι λίθων* και στα χειρόγραφα παρατίθεται αμέσως μετά τα *Λιθικά Κηρύγματα* σε συνέχειά τους, ωστόσο, στην πραγματικότητα πρόκειται για ανεξάρτητο έργο, το οποίο προσιδιάζει στο θεουργικό και αρχαιοπρεπές πνεύμα του ποιήματος.⁶⁷

Αρχικά, είναι αρκετοί οι ερευνητές που επιδίωξαν να καθορίσουν τη σχέση μεταξύ των *Όρφικῶν Λιθικῶν* και των *Λιθικῶν Κηρυγμάτων* διατυπώνοντας ποικίλες απόψεις, όπως ότι το δεύτερο έργο αποτελεί είτε πεζή απόδοση του ποιήματος,⁶⁸ είτε επιτομή αυτού⁶⁹ ή ακόμη και παράφραση.⁷⁰ Υπήρχαν, όμως, και αυτοί που θεώρησαν αρκετές τις διαφορές των δύο έργων, με αποτέλεσμα να υποστηρίζουν ότι πρόκειται για δύο ανεξάρτητα κείμενα.⁷¹ Είναι αλήθεια πως η σειρά των λίθων σε αυτά είναι ίδια εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων,⁷² αλλά εντοπίζονται ορισμένες ουσιαστικές ειδοποιείες διαφορές. Χαρακτηριστική είναι η απουσία από τα *Λιθικά Κηρύγματα* των εκτεταμένων μυθολογικών αναφορών που εμπεριέχονται στο ποίημα, αλλά και του έντονου παγανιστικού στοιχείου, με αποτέλεσμα να λείπει οποιαδήποτε σύνδεση των ιδιοτήτων

⁶⁵ Κικέρων, *De natura deorum* 1.107: Orpheum poetam docet Aristoteles numquam fuisse.

⁶⁶ Γενικά για τον Ορφισμό, αλλά και για τη σύνδεσή του με τον χριστιανισμό κατά την ύστερη αρχαιότητα βλ. ενδεικτικά: M. Herrero de Jáuregui, *Orphism and Christianity in Late Antiquity*, Berlin – New York 2010· R. C. Edmonds III, *Redefining Ancient Orphism. A study in Greek Religion*, Cambridge 2013.

⁶⁷ Για τους συγγραφείς, τη χρονολόγηση και τα επιχειρήματα που καθιστούν το έργο ανεξάρτητο βλ. Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 139–144.

⁶⁸ V. Rose, Damigeron *De lapidibus*, *Hermes* 9 (1875), 471–491, 477.

⁶⁹ E. Abel, *Orphei lithica. Accedit Damigeron de lapidibus*, Berlin 1881, 138.

⁷⁰ Mély – Ruelle, *Les lapidaires de l'antiquité et du moyen âge*, 160.

⁷¹ J. Mesk, Ein undatiertes Traktat περι λίθων, *Wiener Studien* 20 (1898), 309–321, 310· K. W. Wirbelauer, *Antike Lapidarien*, Berlin 1937, 31.

⁷² Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 135.

των λίθων με κάποιον από τους δώδεκα θεούς.⁷³ Ακόμη, η αυτονομία του πεζού κειμένου καθίσταται σαφής και μέσα από διάφορες πληροφορίες που καταγράφονται σε αυτό και όχι στο ποίημα, όπως ενδεικτικά οι ετυμολογίες του οψιδιανού και του γαγάτη, η απόδοση του κοράλιου λίθου στον Ερμή και ορισμένα επιπλέον στοιχεία για τον αιματίτη λίθο.⁷⁴ Η παραπάνω ανάλυση οδήγησε τους μελετητές σε δύο διαφορετικές απόψεις σχετικά με τα *Λιθικά Κηρύγματα*. Σύμφωνα με την πρώτη, το πεζό και το ποίημα είναι δύο ανεξάρτητα μεταξύ τους έργα, τα οποία διαθέτουν κοινές —κατά κύριο λόγο μη σωζόμενες μέχρι σήμερα— πηγές. Όσον αφορά στη δεύτερη άποψη, τα *Λιθικά Κηρύγματα* μπορούν να ερμηνευθούν ως μια επιτομή του ποιήματος, εμπλουτισμένη βέβαια με επιπρόσθετα στοιχεία κυρίως από το έργο του Σωκράτους και του Διονυσίου.⁷⁵

Είναι αλήθεια πως οι ομοιότητες των δύο κειμένων είναι αρκετές, χωρίς ωστόσο να αποτελεί το ένα αντίγραφο του άλλου. Παράλληλα οι διαφορές τους είναι εξίσου σημαντικές. Η γλώσσα όπως και ο σκοπός συγγραφής τους διαφέρει κατά πολύ, με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για δύο ξεχωριστά και αυτόνομα έργα. Με λίγα λόγια, τα *Όρφικα Λιθικά* είναι γραμμένα σχεδόν εξολοκλήρου σε ομηρική διάλεκτο,⁷⁶ ενώ σκοπός του ποιητή είναι να αναβιώσει κατά τα μεταχριστιανικά χρόνια την παλιά θρησκεία μέσω της μύησης του αναγνώστη στην απόκρυφη γνώση των μαγικών ιδιοτήτων των λίθων.⁷⁷ Ωστόσο, κάτι τέτοιο —όπως φαίνεται από τις επόμενες παραγράφους— δεν ισχύει για το υπό εξέταση λιθολογικό ποίημα. Έτσι, τα *Λιθικά Κηρύγματα* δεν δύνανται να αποτελούν ούτε μια επιτομή των *Όρφικων Λιθικών*, καθώς δεν είναι απλώς μια συντομευμένη εκδοχή τους, ούτε μια παράφρασή τους, διότι δεν συνιστούν μια ελεύθερη απόδοση του νοήματος του ποιήματος. Στην πραγματικότητα ο συγγραφέας του πεζού έργου φαίνεται πως είχε διαβάσει αρκετά τη σχετική με τους λίθους γραμματεία και έχοντας ως πηγή έμπνευσης ή πρότυπό του τα *Λιθικά* αποφάσισε να τα διασκευάσει⁷⁸ και να συνθέσει ένα έργο βάσει των δικών του μέτρων και πεποιθήσεων, αξιοποιώντας πιθανότατα ως πηγές του ορισμένα χαμένα λιθολογικά έργα, όπως αυτά που αναφέρθηκαν στην εισαγωγή.

---

⁷³ Ο.π., 135–136.

⁷⁴ Ο.π., 137.

⁷⁵ Ο.π., 137–138.

⁷⁶ Για μια εμπειρισματομένη μελέτη της γλώσσας του ποιήματος βλ. Γ. Γιαννάκης, *Όρφέως Λιθικά*, 64–78.

⁷⁷ Γ. Γιαννάκης, *Όρφέως Λιθικά*, 42–44.

⁷⁸ Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 93

Παρά τη διατήρηση της ανωνυμίας του, το πορτραίτο του συγγραφέα των *Λιθικῶν Κηρύγματων* είναι δυνατό να σκιαγραφηθεί μέσα από τα όσα επιλέγει να πει ή και να αποσιωπήσει. Πασιφανής είναι εξ αρχής η αποστασιοποίησή του από τον παγανισμό, καθώς με κάθε ευκαιρία διαχωρίζει τον εαυτό του από τους Έλληνες (§§ 1, 2, 6), τους *Ἑλλήνων παῖδες* (§ 16), τους *ἔθνικούς* (§2), αλλά και από τους *παλαιούς* (§§ 1, 2, 13, 21, κ.α.), λέξεις που αναφέρονται στους ειδωλολάτρες που κυριαρχούσαν κατά τα αρχαία χρόνια.⁷⁹ Αξίζει εδώ να επισημανθεί πως η λέξη *Ἕλληνας* με την επικράτηση του χριστιανισμού και κατά τη διάρκεια χρήσης της ελληνιστικής κοινής αρχίζει να αλλάζει σημασία, δηλώνοντας πλέον τον ειδωλολάτρη, τον πιστό στην αρχαία θρησκεία και χάνοντας το εθνολογικό περιεχόμενο που διέθετε τα προηγούμενα χρόνια.⁸⁰ Επιπρόσθετα, δεν είναι λίγες οι φορές που χρησιμοποιεί δευτερεύουσες προτάσεις με ρήματα εξάρτησης το *φασί* και το *λέγουσι*, με σκοπό να διαφοροποιηθεί από ορισμένες αντιλήψεις ανθρώπων που δεν ήταν ομοιόδεάτες του, αποδεικνύοντας ταυτόχρονα πως τις γνωρίζει, αν και δεν τις ασπάζεται. Η επιλογή, ακόμη, των ιδιοτήτων των λίθων είναι προσεκτική και είναι φανερό πως αυτές παρουσιάζονται ως θεραπευτικές-φαρμακευτικές ενέργειες και όχι ως μαγικές. Επομένως, ο ανώνυμος συγγραφέας δεν σχετίζεται ούτε με την παλαιά θρησκεία και το τελετουργικό της που επιδιώκει να ξαναζωντανέψει ο ποιητής των *Ὀρφικῶν Λιθικῶν*, ούτε με τη σύνθετη θεουργία του ποιήματος. Είναι ένας χριστιανός του Βυζαντίου, ο οποίος δημιουργεί ένα πεζό κείμενο με σκοπό να γνωστοποιήσει στο χριστεπώνυμο πλήρωμα κατά κύριο λόγο τις θεραπευτικές ιδιότητες μερικών πολύτιμων λίθων, κάνοντας συχνές αναφορές και σε κάποιες αρχαίες δοξασίες, αλλά πάντα διαχωρίζοντας τη θέση του από αυτές.

Επιπρόσθετα, όσον αφορά στη χρονολόγηση του έργου, τίποτα δεν μπορεί να ειπωθεί με ακρίβεια. Το χρονικό φάσμα στο οποίο τοποθετούνται τα *Λιθικά Κηρύγματα* είναι ευρύτατο και κυμαίνεται αδιαμφισβήτητα μεταξύ της συγγραφής των *Λιθικῶν* (2^{ος} ή 4^{ος} αι. μ.Χ.) και της χρονολόγησης του αρχαιότερου χειρογράφου τους (δεύτερο μισό 13^{ου} αι.).⁸¹ Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Tyrwhitt⁸² δεν υπάρχει κανείς λόγος να υποτεθεί

⁷⁹ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 136–137, 139.

⁸⁰ https://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_14/index.html.

⁸¹ Ο.π., 138.

⁸² T. Tyrwhitt, *Orphei lithica*, Londini 1781, ix.

ότι το έργο γράφτηκε πριν από την εποχή του Ιωάννη Τζέτζη (12^{ος} αι.), ο οποίος πρέπει να ήταν ο πρώτος που παρέθεσε αποσπάσματα του ποιήματος των *Όρφικων Λιθικων*.⁸³

Επιπλέον, σχετικά με τη γλώσσα του πεζού κειμένου πρέπει να σημειωθεί ότι πρόκειται για ένα αμάλγαμα αττικής διαλέκτου και ελληνιστικής κοινής. Σε όλο το φάσμα του έργου η χρήση στοιχείων της αττικής διαλέκτου, όπως για παράδειγμα των δοτικών⁸⁴ και διαφόρων τύπων της ευκτικής, απλής και δυνητικής, είναι εκτεταμένη. Παράλληλα, η γενική των πρωτόκλιτων αρσενικών ουσιαστικών διατηρεί την κατάληξη *-ου* της αττικής (π.χ.: §8 *Εύφράτου*, §20 *Έρμου*), ενώ ο μεταπλασμός της αιτιατικής πτώσης του ενικού αριθμού των αθέματων αρσενικών και θηλυκών ουσιαστικών της κλασικής αττικής, ο οποίος παρατηρείται στην ελληνιστική κοινή, δεν εφαρμόζεται (π.χ.: §11 *άνδρα* αντί *άνδραν*).⁸⁵ Ένα ακόμη αττικό στοιχείο που παρατηρείται είναι η διατήρηση της ρηματικής αθέματης κλίσης, καθώς η συζυγία των ρημάτων σε *-μι* εξακολουθεί να υφίσταται (π.χ.: §§3, 11 *δίδωσι*, §8 *διδόναι*).⁸⁶ Επίσης, εντοπίζεται σε δύο σημεία η σύνταξη των συμπερασματικών προτάσεων με σύνδεσμο εισαγωγής το *ώστε* και εκφορά με τελικό απαρέμφατο (§13: *ώστε... άκούειν δύνασθαι*, §16: *ώστε... πορεύεσθαι*). Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, η σύνταξη που χρησιμοποιείται είναι απλουστευμένη και υπάρχει πασιφανώς μια ροπή προς την παρατακτική σύνδεση των προτάσεων, όπως συμβαίνει συνήθως στη εποχή της αλεξανδρινής κοινής. Ένα επιπλέον γνώρισμα της κοινής που περιλαμβάνεται στα *Λιθικά Κηρύγματα* είναι η κυριαρχία του διπλού *σ* έναντι του συχνού στην αττική διπλού *τ* (π.χ.: §3 *χάρασσε*, §8 *θαλασσία*, §11 *απαράσσεται*, §15 *έπιπασσομένη*) πλην ελαχίστων εξαιρέσεων (π.χ.: §11 *άπαλλάττει*). Φανερό είναι και η κυριαρχία του συμπλέγματος *ρσ* της ελληνιστικής κοινής αντί του αττικού διπλού *ρ* (π.χ.: §8 *άρσην*, *άρσενα*, *άρσενικων*).⁸⁷

⁸³ Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 93. Για τα παρατιθέμενα αποσπάσματα βλ. Ιωάννης Τζέτζης, *Χιλιάδες*, 2.54, 12.431· του ίδιου, *Έξήγησις Ιωάννου Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*, πρόλογος στ. 572–577.

⁸⁴ Για τη δοτική, η οποία πρέπει να είχε εξαφανιστεί από την καθομιλουμένη κατά τον 8^ο ή 9^ο αι., βλ. G. Horrocks, *Σύνταξη: από την κλασική ελληνική στην κοινή*, στο: *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), Θεσσαλονίκη 2001, 457–467, 465–466.

⁸⁵ Για την απλοποίηση της κλίσης των ουσιαστικών αυτών που έλαβε χώρα στην ελληνιστική κοινή βλ. Γ. Παπαναστασίου, *Μορφολογία: από την κλασική ελληνική στην κοινή*, στο: *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), Θεσσαλονίκη 2001, 451–456, 452–453.

⁸⁶ Για τη συγκεκριμένη αλλαγή βλ. ό.π., σελ. 455.

⁸⁷ Για τη μεταβολή του *ππ* σε *σσ* και του *ρρ* σε *ρσ* βλ. A. Debrunner – A. Scherer, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, τ. 2, μετ. X. Συμεωνίδης, Θεσσαλονίκη 1994, 131–132.

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ

1. 1. Ο λίθος κρύσταλλος είναι γνωστός σε όλους. 2. Έχει πάρει το όνομά του από την κρυσταλλοειδή και διαυγή όψη του. 3. Διαθέτει τις εξής φυσικές ενέργειες· εάν κάποιος τον τοποθετήσει επάνω σε στεγνές δάδες ή σε κάποιο άλλο εύφλεκτο υλικό που παίρνει αμέσως φωτιά και από την άλλη μεριά ο ήλιος τον περιλούσει με τις ακτίνες του, αρχικά στέλνει κι αυτός μια ακτίνα στο υλικό που έχει τοποθετηθεί κοντά του· έπειτα βγάζει καπνό και στη συνέχεια αναδίδει μεγάλη φλόγα. 4. Αυτό ονόμαζαν οι αρχαίοι Έλληνες ιερό πυρ. 5. Το πιο αξιοθαύμαστο είναι ότι, αν κάποιος τραβήξει από το φλεγόμενο υλικό τον λίθο που προκάλεσε τη φωτιά και τον κρατήσει στα χέρια του, τον βρίσκει τόσο ψυχρό όσο προηγουμένως. 6. Λένε μάλιστα ότι, αν επιδεθεί στο ύψος των νεφρών, θεραπεύει αυτόν που υποφέρει.⁸⁸

2. 1. Ο γαλακτίτης λίθος, τον οποίον κάποιοι από τους αρχαίους αποκάλεσαν ανακτίτη ενώ άλλοι λήθαιο: τον ονομάζουμε γαλακτίτη, καθώς όταν θρυμματίζεται ρέει ένα γαλακτώδες υγρό· οι αρχαίοι από την άλλη τον ονόμαζαν ανακτίτη και λήθαιο, διότι, όταν κάποιος τον φοράει και επισκέπτεται τους άρχοντες της χώρας του πλησιάζοντάς τους, τους βρίσκει προσηνείς και πολλές φορές τα λάθη του περνούν στη λήθη τους· και οι Έλληνες ακόμη πλησιάζοντας στα ιερά των θεών τον φορούσαν για να εξευμενίσουν μέσω αυτού το θείο. 2. Έχει, όμως, και κάποια άλλη ενέργεια· όταν πολλές φορές οι κατσίκες ή τα πρόβατα αφυδατώνονται και δεν παράγουν γάλα, εάν κάποιος ραντίσει με αυτόν επιμελώς το κοπάδι του, αφού τον τρίψει, τον κονιορτοποιήσει και τον αναμείξει με άλμη, θα προκαλέσει άφθονη ροή γάλακτος, με αποτέλεσμα οι μητέρες αναπηδώντας με ευχαρίστηση να προσφέρουν τους μαστούς τους στα μικρά τους. 3. Λένε ότι δύναται να προκαλέσει το ίδιο αποτέλεσμα του θηλασμού και στις γυναίκες, αν αλεσθεί και καταποθεί. 4. Αλλά και αν δεθεί γύρω από το λαιμό μικρών παιδιών απομακρύνει, λένε, κάθε φθόνο και τα διαφυλάσσει υγιή και ανεπιβούλευτα. Και αυτόν που τον φοράει τον σέβονται οι βασιλείς και οι συνελεύσεις, οι δικαστές και οι άρχοντες και με λίγα λόγια φαίνεται σε όλους ευχάριστος, ακόμα κι αν είναι ξένοι και ειδωλόατρες. 5. Ως προς το χρώμα είναι σταχτής και είναι

---

⁸⁸ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ.172–190.

κατάλληλος για πληγές και εκκρίσεις των ματιών, όταν τρίβεται και αλείφεται με νερό.⁸⁹

3. 1. Ο λίθος ευπέταλος ή και δενδραχάτης έχει ονομαστεί έτσι, διότι φαίνεται σα να έχει επάνω του πέταλα δένδρων με πυκνά κλαδιά. 2. Στο εσωτερικό του έχει διαφανείς ζώνες. 3. Ακόμη, στο εξωτερικό του μέρος έχει χρώμα μελί και ένα ακόμη χρώμα κεριού, ενώ εσωτερικά έχει δενδρύλλια κάπως λευκά και πολύ διαφανή. 4. Ταιριάζει σε όσους διαχειρίζονται υποθέσεις, γιατί καθιστά πειστικό και επινοητικό αυτόν που τον έχει στο χέρι του. 5. Είναι, επίσης, χρήσιμος και για όσους σπέρνουν στον αγρό· τον τοποθετούν γύρω από το χέρι ή τον λαιμό τους· ο σπορέας που τον έχει θα πολλαπλασιάσει την παραγωγή του. 6. Και με λίγα λόγια ο λίθος έχει μεγάλες ωφέλειες. 7. Επιπλέον, δίνει πράγματι αφθονία σε όποιον τον φοράει. 8. Χάραξε στον λίθο τον Ερμή τέλειο να φέρει στο αριστερό του χέρι βαλάντιο και στο δεξί ένα βιβλίο, ενώ στα πόδια του έναν κυνοκέφαλο να εκτείνει τα χέρια του σα να προσεύχεται.⁹⁰

4. 1. Λίθος ελαφοκερατίτης· κι αυτός πήρε το όνομά του από την εμφάνισή του, γιατί έμοιαζε με κέρατο ελαφιού και κανείς δεν θα μπορούσε βλέποντάς τον να αναγνωρίσει αν είναι κέρατο ή λίθος, πριν τον κρατήσει στο χέρι του και αντιληφθεί την αλήθεια από την αντίσταση και τη σκληρότητά του. 2. Λένε ότι η ενέργειά του είναι θαυμαστή. 3. Διότι, αν κάποιος τον αλείψει στη φαλάκρα του, αφού τον θρυμματίσει και τον αναμειξει με λάδι, θα φυτρώνουν συνεχώς νέες τρίχες και ο άνθρωπος αυτός από φαλακρός θα γίνει μακρυμάλλης. 4. Αλλά και στους νεονύμφους διεγείρει τον έρωτα και την ομόνοια, όταν τον φορούν, και διατηρεί τον πόθο τους μέχρι τα γηρατιά.⁹¹

5. 1. Ο λίθος που αποκαλείται ζαμπίλαπις φυτρώνει στις όχθες του ποταμού Ευφράτη, με αποτέλεσμα να γυμνώνεται από τα ρεύματά του και να φανερώνεται. 2. Επίσης, όταν δένεται στα αμπέλια τα καθιστά πλούσια σε σταφύλια και εύφορα.⁹²

6. 1. Ο λίθος ίασπις είναι γνωστός σε όλους. 2. Και αυτός λέγεται ότι είναι ωφέλιμος στην ευφορία της γης. 3. Αλλά επιπλέον, όπως λένε και οι Έλληνες, φέρνει βροχή στη

---

⁸⁹ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 191–229. Το συγκεκριμένο χωρίο παρουσιάζει κοινά σημεία με τους αντίστοιχους στίχους από τα *Όρφικὰ Λιθικά* με εξαίρεση την τελευταία φράση, η οποία αναπαράγει το κείμενο του Διοσκουριδῆ, όπως σημειώνεται στα σχόλια.

⁹⁰ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 230–243. Ο συγγραφέας των *Λιθικῶν Κηρυγμάτων* παίρνει την πρωτοβουλία να διαφοροποιηθεί, καθώς ενοποιεί σε έναν μόνο λίθο τα γνωρίσματα που στο άλλο έργο αποδίδονται σε δύο διαφορετικούς λίθους, τον ευπέταλο και τον αχάτη δενδρήεντα.

⁹¹ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 244–259.

⁹² Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 260–266.

γη σε περίοδο ανομβρίας. 4. Μπορεί να αποτρέψει και την επιληψία, όπως μαρτυρούν πολλοί.⁹³

7. 1. Ο λίθος λύχνις, που ονομάζεται και λυχνίτης. 2. Αυτός λένε ότι είναι εξαιρετικά ωφέλιμος, 3. γιατί εμποδίζει το χαλάζι και κάθε είδους καταστροφή που προκαλείται στους αγρούς. 4. Αλλά και αυτός, όπως ακριβώς ο κρύσταλλος, παράγει φλόγα χωρίς φωτιά. 5. Έχει, όμως, και αντίθετες δυνάμεις. 6. Εάν κάποιος τον ρίξει μέσα σε καζάνι, στο οποίο το νερό κοχλάζει, το κάνει χλιαρό. 7. Απεναντίας, όταν το νερό είναι κρύο, το κάνει να θερμαίνεται πιο γρήγορα και να βράζει.⁹⁴

8. 1. Λίθος τοπάζιος, ο οποίος ονομάζεται και τόπαζος. 2. Είναι πολύτιμος κι έχει μεγάλη αξία, εξαιτίας του ότι είναι δυσεύρετος. 3. Παράγεται στην Ινδική. 4. Μοιάζει με τον κρύσταλλο, επειδή κι αυτός είναι φωτοδιαπερατός. 5. Ο τοπάζιος όμως είναι πράσινος, όχι πολύ όμοιος στο χρώμα με το σέσκουλο, σκληρός, συμπαγής, διαυγής. 6. Αυτός είναι ο αρσενικός, ενώ ο θηλυκός είναι πιο ελαφρύς και επιστρέφει πιο γλυκιές τις ακτίνες του ήλιου σε σχέση με τον αρσενικό. 7. Σε όλους τους λίθους γενικά υπάρχει η διάκριση αρσενικών και θηλυκών κι ο σκοπός είναι ένας: 8. πρέπει στους αρσενικούς να αποδίδονται τα αρσενικά χαρακτηριστικά και στους θηλυκούς τα θηλυκά. 9. Παίρνοντας, λοιπόν, στα χέρια σου τον προαναφερθέντα λίθο χάραξε τον Ποσειδώνα όρθιο πάνω σε ιππικό άρμα και στο αριστερό του χέρι να κρατά τα ηνία του άρματος, ενώ στο δεξί στάχνα και πάνω σε αυτό να υπάρχει και η Αμφιτρίτη. 10. Αφού καθαγιαστεί και φορεθεί, προσφέρει πολλή αγάπη σε αυτούς που τον έχουν και τους παρέχει πολλά αγαθά. 11. Επιπλέον, διαφυλάσσει ασφαλή στη θάλασσα αυτόν που τον φοράει και αποφέρει μεγάλα κέρδη στο εμπόριο. 12. Αλλά βοηθά και όσους υποφέρουν με τα μάτια τους, με αποτέλεσμα να θεραπεύονται από κάθε είδους οφθαλμική πάθηση. 13. Δεν υπάρχει τίποτα πιο αξιόλογο που να εξιστορείται για αυτόν. 14. Είναι ένα ισχυρότατο φυλαχτό 15. και άκρως αποτελεσματικό στην υδρομαντεία. 16. Εάν κάποιος πιεί κρασί από θαλασσινό σταφύλι και τον καταλάβει μανία, τρίψε τον λίθο με μια πέτρα ακονίσματος και δώσε τον με νερό στον μανιασμένο· επίσης, δέσε τον λίθο γύρω από τον λαιμό του και θα γιατρευτεί. 17. Ακόμη, κάνει ευχάριστο αυτόν που τον φορά στον περίγυρό του και πιο ρητορικό στα λόγια του.⁹⁵

⁹³ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 267–270, όπου βέβαια δεν γίνεται αναφορά στην επιληπτική ασθένεια.

⁹⁴ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 271–279.

⁹⁵ Σε αντίθεση με τα *Όρφικὰ Λιθικά*, όπου ο συγκεκριμένος λίθος αναφέρεται επιγραμματικά σε δύο μόνο στίχους (280–281), εδώ υπάρχει εκτεταμένη αναφορά.

9. Λίθος οψιανός. 1. Αυτός πήρε το όνομά του από τη δύναμη που έδινε στους παλιούς να προβλέπουν και να προμαντεύουν τα μελλούμενα. 2. Πράγματι, τον έτριβαν και αναμειγνύοντάς τον με το πιο ευωδιαστό μύρο έφαιναν τη φωτιά και βάσει των κινήσεων και των αναπηδημάτων του οι ηπατοσκόποι στοχάζονταν τα μελλούμενα. 3. Λένε, επίσης, ότι αυτός, όταν πασπαλισθεί, θεραπεύει και τις ανυπόφορες παθήσεις των νεύρων και ότι με αυτόν αλείφονται τα κελύφη.⁹⁶

10. 1. Λίθος χρυσόθριξ, που αποκαλείται και του ηλίου. 2. Υπάρχουν δύο είδη: ο ένας μοιάζει με τον κρύσταλλο, εκτός από το γεγονός ότι φυτρώνουν πάνω του τρίχες που είναι σαν ακτίνες. Ο άλλος είναι σε όλα όμοιος με τον χρυσόλιθο, εκτός από τις τρίχες που λάμπουν όπως οι ακτίνες. 3. Γι' αυτό και κάποιιοι λόγω των τριχών τούς ονόμασαν χρυσότριχες, ενώ άλλοι χάρη στις ηλιακές ακτίνες τους αποκάλεσαν ηλίου λίθους. 4. Λέγεται ότι, όταν φοριούνται, κάνουν τους ανθρώπους πιο ευπρεπείς, πιο σεμνούς και αξιοσέβαστους.⁹⁷

11. 1. Ο λίθος μάγνης ονομάζεται και «η μαγνήτις», της οποίας τη φύση και την ενέργεια μπορεί κανείς να δει παντού, αφού μέσω του αέρα έλκει το σίδηρο προς αυτήν, σα να ήταν ερωτευμένη μαζί του και να τον άρπαζε προς το μέρος της. 2. Λένε ότι αυτή έχει την ικανότητα να διακρίνει την αγνή από οποιαδήποτε σχέση με ξένο άνδρα γυναίκα και τη μοιχαλίδα. 3. Όντως, αν κάποιος την τοποθετήσει κρυφά κάτω από το στρώμα, η ενάρετη γυναίκα που αγαπά τον σύζυγό της πέφτοντας για ύπνο χάρη στη φυσική δύναμη της πέτρας απλώνει τα χέρια προς τον άντρα της και τον αγκαλιάζει. 4. Αντίθετα, η γυναίκα που διακατέχεται από ακάθαρτους και ξένους πόθους σηκώνεται από το κρεβάτι της, πέφτει κάτω και χτυπάει. 5. Αλλά και δυο αδέρφια, αν φορούν την πέτρα, απαλλάσσονται από κάθε έριδα και φιλονικία και προάγεται η μεταξύ τους ομόνοια. 6. Επίσης, είναι κατάλληλη στο να σαγηνεύει και να πείθει τον λαό, όταν κάποιος την κρατά ή και τη φοράει στο στήθος του. 7. Διαθέτει και πολλές άλλες δυνάμεις. 8. Είναι, ακόμη, χρήσιμη για την αποπλάνηση των γυναικών και για τις συστάσεις με επιφανείς άνδρες, ενώ παράλληλα παρέχει κέρδη σε κάθε είδους συναλλαγή. 9. Εάν τη φοράει κάποια γυναίκα, θα την ερωτευτεί όποιος αυτή επιθυμήσει. 10. Χάραξε στο λίθο την Αφροδίτη να τραβά με το αριστερό χέρι έναν άνδρα από το στρίφωμα του ρούχου του, ενώ με το δεξί χέρι να δείχνει ένα μήλο. 11. Ο συγκεκριμένος λίθος παρέχει μεγάλη ομόνοια στους άνδρες και στις γυναίκες, στα

⁹⁶ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 285–291.

⁹⁷ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 292–305.

αδέλφια και στους φίλους και όσους ακόμα τον φορούν τους κάνει ευχάριστους, πειστικούς και κοινωνικούς. 12. Ιδιαίτερη ενέργεια ασκεί στους ρήτορες, στους δημόσιους αγορητές και σε αυτούς που λογομαχούν. 13. Προσφέρει πειθώ, αξιοπρέπεια και βοηθά στην εφευρετικότητα στα λόγια. 14. Σε όλους δίνει νίκη και δύναμη, αλλά ακόμη διευθετεί καλά τα έργα των μάγων.⁹⁸

12. Η πέτρα οφιήτις. Λένε ότι αυτή, αν τριφτεί και πασπαλιστεί πάνω σε όλες τις πληγές και τα τραύματα, επαναφέρει την υγεία.⁹⁹

13. Άλλος λίθος οφίτης. 1. Αυτός ονομάστηκε έτσι από τους αρχαίους, καθώς είναι το αντίδοτο στο δηλητήριο των φιδιών. 2. Στα μάτια που δεν βλέπουν καλά προσφέρει οξεία όραση, σταματάει τον πονοκέφαλο και θεραπεύει τη βαρηκοΐα, έτσι ώστε αυτός που τον φορά να μπορεί να ακούει στο εξής ακόμα και μια χαμηλόφωνη συζήτηση. 3. Λένε, μάλιστα, ότι και τον ακίνητο οδηγεί ενώπιον του ερωτικού πόθου και τον ανόητο ωθεί προς το συναίσθημα και την ερωτική επιθυμία. 4. Όταν καίγεται διώχνει όλα τα ερπετά, όχι μόνο αυτά που βρίσκονται κοντά, αλλά και όσα είναι μακριά από τις φωλιές τους.¹⁰⁰

14. Ο επονομαζόμενος λίθος οστρίτης, αν τριφτεί και καταποθεί μαζί με κρασί, είναι παυσίπονος, δηλαδή σταματά τους πόνους κάθε παθήματος.¹⁰¹

15. Αδελφή αυτών είναι και η εχίτις, που αντλεί το όνομά της από την έχιδνα, η οποία κατά τους αρχαίους χρόνους λένε ότι θεράπευσε το πόδι του Φιλοκτήτη από το πολυετές και ανίατο τραύμα του, καθώς την πασπάλιζαν συνεχώς πάνω του.¹⁰²

16. Ο σιδηρίτης λίθος, τον οποίον κάποιοι αποκαλούν έμψυχο ορείτη· πήρε το όνομά του και αυτός από τη φύση του και από τον τόπο εύρεσής του, διότι πράγματι εντοπίζεται στα όρη. 2. Ως προς το σχήμα είναι στρογγυλός ή κάπως στρογγυλός, ως προς τη φύση του τραχύς, στιβαρός, σκουρόχρωμος και συμπαγής. 3. Από όλες τις πλευρές τον περιβάλλουν ίνες που μοιάζουν με ρυτίδες ή και γραμμές. 4. Αυτός λένε ότι είναι πολύ χρήσιμος στην απομάκρυνση όλων των ερπετών και όσοι διέσχισαν την

⁹⁸ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 306–328 και Damigeron – Evax XXX.

⁹⁹ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 341–343.

¹⁰⁰ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 461–473. Ο συγγραφέας των *Λιθικῶν Κηρυγμάτων* επιλέγει να ομαδοποιήσει τους ομώνυμους λίθους, τοποθετώντας την περιγραφή του οφίτη λίθου μετά από αυτήν της οφιήτιδας πέτρας. Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει στα *Όρφικὰ Λιθικά*, όπου οι δύο λίθοι εντοπίζονται σε διαφρετικά σημεία του έργου.

¹⁰¹ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 344–345.

¹⁰² Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 346–356.

άνυδρη και γεμάτη δηλητηριώδη ζώα Λιβύη τον φορούσαν και σαν πλήρως οπλισμένοι τόλμησαν να βαδίσουν μέσα από τα ιοβόλα ζώα. 5. Λέγεται ότι είναι και προφητικός: αν κάποιος νηστεύει και εξαγνίζει τον εαυτό του και καθαρίσει τον ίδιο τον λίθο πλένοντάς τον σε καθαρά νερά, περιτυλίγοντάς τον με λευκές κλωστές και στη συνέχεια αν ανάψει λυχνάρια, ακούει ξαφνικά έναν θόρυβο σα φωνή νεογέννητου βρέφους και ο λίθος αποκρίνεται στις ερωτήσεις κι έπειτα προς το τέλος εκπνέει σαν έμψυχο ον. 6. Αυτή, όμως, ήταν δουλειά των Ελλήνων, οι οποίοι ήθελαν να βρίσκονται στην υπηρεσία των πλασμάτων και ασχολούνταν με την ακρόαση δαιμονικών φωνών. 7. Εμείς, όμως, αφού παραθέσαμε αυτά εδώ, διότι κάποιιοι δεν τα αγνοούν, θα προχωρήσουμε σε άλλα θέματα. 8. Γιατί λένε ότι, όσες δυνάμεις έχουν οι ρίζες των φυτών, τόσες είναι και οι φύσεις των λίθων. 9. Λένε, λοιπόν, ότι ο σιδηρίτης έχει τόσο μεγάλη δύναμη, ώστε αν όλο το πλήθος των ερπετών ορμήσει εναντίον κάποιου, αυτός που φέρει τον λίθο περνάει αβλαβής διαμέσου αυτών· όχι μόνο αβλαβής, αλλά και διώκτης των ερπετών, καθώς όλα αυτά θα τραπούν σε φυγή μη μπορώντας να υποφέρουν τη φυσική αύρα και δύναμη του λίθου. 10. Συχνά όταν κάποιος αφιερώνει το χρόνο του στο κυνήγι και αναγκάζεται να κοιμάται σε ερημικές περιοχές ή στα βουνά ανάμεσα σε θανατηφόρα φίδια και σκορπιούς, δεν πρόκειται να πάθει τίποτα από αυτά, αν φοράει τον λίθο. 11. Κι όταν πασπαλίζεται πάνω σε δαγκώματα φιδιού, αλλά και σε κάθε είδους πληγές που έχουν προκληθεί είτε από ξίφη, είτε κι από άλλες ακόμα αιτίες, γίνεται γιατρικό. 12. Επίσης, αν περιδεθεί σε στείρες γυναίκες, τους προσφέρει ευτοκία.¹⁰³

17. Λίθος γαγάτης. 1. Λένε ότι και αυτός έχει την ίδια δύναμη, καθώς όταν καίγεται, απομακρύνονται όλα τα δηλητηριώδη ζώα χάρη στην αναθυμίασή του. 2. Ως προς το χρώμα είναι μαύρος όπως η στάχτη, ως προς το σχήμα όχι μεγάλος, αλλά πλατύς. 3. Παίρνει φωτιά αμέσως, όπως ακριβώς το πεύκο και αποπνέει μια δυσάρεστη οσμή, όπως η άσφαλτος. 4. Λένε, επίσης, ότι έχει την ικανότητα να διακρίνει την ιερή νόσο· πράγματι, όσοι τον μυρίζουν και δεν μπορούν να τον αντέξουν πέφτουν αμέσως κάτω. Και τις γυναίκες που πάσχουν από κρυφές νόσους θεραπεύει, όταν καίγεται, κι αυτές δέχονται τις αναθυμιάσεις του και αδειάζει τα επίπονα υγρά που έχουν στα σωθικά τους. 5. Ομοίως με τους προαναφερθέντες λίθους διώχνει τα ερπετά και έχει και

---

¹⁰³ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 357–397 και 418–460.

κάποιες άλλες θαυμαστές ιδιότητες. 6. Δημιουργείται στη Λυκία, στο μέρος όπου ο αποκαλούμενος ποταμός Γάγας ρέει προς τη θάλασσα.¹⁰⁴

18. Λίθος ο επονομαζόμενος σκορπιός, ομώνυμος με το ερπετό, ο οποίος λένε ότι έχει δύναμη κατά των σκορπιών.¹⁰⁵

19. Λίθος ο αποκαλούμενος κορσίτης. 1. Έχει ονομαστεί έτσι λόγω της ομοιότητάς του με την κόρση, δηλαδή το ανθρώπινο κεφάλι. 2. Λένε ότι, όταν τριφτεί μαζί με σκόρδο και απορροφηθεί, γίνεται φάρμακο για τα τσιμπήματα από σκορπιό. 3. Κι όταν αλειφθεί μαζί με έλαιο τριαντάφυλλου παύει τους πόνους γύρω από τον αυχένα, ενώ αναμεμιγμένος με μέλι και απορροφούμενος γίνεται καθαρτήριο για το στομάχι, αδειάζει τις υδρωπικές και θεραπεύει τη βουβωνική χώρα.¹⁰⁶

20. Λίθος κοράλιος. 1. Και αυτός λένε ότι είναι πολύ χρήσιμος κι αποτρόπαιος προς τα αιγυπτιακά φίδια και τα δαγκώματά τους. 2. Για αυτόν εξιστορούν και κάτι αξιοθαύμαστο: 3. μεταβάλλεται από ένα είδος σε ένα άλλο. 4. Στην αρχή μεγαλώνει ως πράσινο φυτό όχι στην ξηρά, αλλά στη θάλασσα, όπως και τα βρύα. 5. Όταν φτάνει προς τα γηρατεία κι εξασθενεί, τα φύλλα του μαραίνονται και πέφτουν. 6. Κολυμπάει στα βαθιά, μέχρι να ξεβραστεί από τα κύματα στη στεριά. 7. Κι όταν γεμίσει με τον αέρα μας, ξηραίνεται και σκληραίνει περισσότερο. 8. Καθώς περνάει ο χρόνος πετρώνει ακόμη πιο πολύ και τρίβοντάς το κάποιος με τα χέρια του στο τέλος γίνεται λίθος. 9. Το σχήμα που είχε στην αρχή το διατηρεί, όπως δηλαδή όταν ήταν φυτό, με τα κλαδιά και τον φλοιό του και είναι όπως ακριβώς ένας θάμνος ή και ένα λίθινο δέντρο, με αποτέλεσμα να προκαλεί σε αυτούς που το βλέπουν τέρψη γοητευτική. 10. Λένε, ακόμη, ότι αυτός ο λίθος ενέχει και κάποιες άλλες θείες δυνάμεις. 11. Πράγματι, αυτόν που τον φέρει τον διαφυλάσσει αβλαβή από τους εχθρούς και τη μάχη, ενώ για αυτόν που αποστέλλεται σε ένα ταξίδι στην έρημο αποτελεί φυλαχτό, το οποίο αποτρέπει κάθε κακό και βοηθά στη διαφυγή από τους κινδύνους των ληστών. 12. Επίσης, εάν τον κρατάς στα χέρια σου στους πολέμους και τις μάχες, θα είναι φυλαχτό ανίκητο, αποτελεσματικό, τρομερό και άφοβο. 13. Αυτός ο λίθος ονομάστηκε από κάποιους και γοργόνιος, γιατί πάνω του χαράσσουν μια Γοργόνα και τον συναρμόζουν σε χρυσό ή άργυρο. 14. Και καθαγιασμένος ο λίθος είναι το μεγαλύτερο φυλαχτό

---

¹⁰⁴ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 474–491. Το εδάφιο 6, στο οποίο αναφέρεται η ετυμολογία του λίθου βάσει του τόπου εύρεσής του, δεν υπάρχει στο ποίημα.

¹⁰⁵ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 494–497.

¹⁰⁶ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 498–509.

έναντι κάθε φόβου, επήρειας πανούργων ανθρώπων και κυρίως στις πεζοπορίες έναντι των εφόδων πανούργων ανθρώπων και κάθε είδους ερπετών· γιατί είναι ο λίθος του Ερμή. 15. Ενεργεί, επίσης, στα όνειρα και απωθεί τα φαντάσματα. 16. Είναι, ακόμη, το μέγιστο φυλαχτό έναντι της οργής του άρχοντα, εάν σκαλιστεί πάνω του μια μικρή εικόνα της Εκάτης ή η προτομή της Γοργόνας. 17. Όποιος φέρει τον λίθο ποτέ δεν θα αλωθεί από φάρμακα, ούτε θα τραυματιστεί από κεραυνό, άστρο ή πονηρό δαίμονα. 18. Απαλλάσσει αυτόν που τον φοράει από τους πόνους, αλλά ακόμα είναι καθαρτήριο όλων των μiasμάτων και των μαγικών πρακτικών. 19. Μέσα σε ένα σπίτι ο λίθος διώχνει τους δαίμονες, τα φαντάσματα και τους κεραυνούς. 20. Όταν κάποιος τον πίνει μαζί με άκρατο οίνο, τον προφυλάσσει πολύ από κάθε είδους φάρμακα. 21. Κι όταν καταποθεί με νερό, μαλακώνει τη σκληρότητα του σπλήνα και δρα κατά των αιμοπτώσεων. 22. Επιπλέον, δημιουργεί σάρκα στα κοιλώματα που αφήνουν τα έλκη. 23. Αλλά και για αυτούς που ταξιδεύουν με πλοίο είναι σωτήριος· εάν, αφού τον κόψεις, τον βάλεις στο μέρος του πλοίου που ονομάζεται καλχήσιον μαζί με δέρμα φώκιας, θα είναι εξαιρετικό φυλαχτό και θα σώζει από κάθε κίνδυνο και ναυάγιο. 24. Διότι είναι αντίθετης φύσης με τους ανέμους, τα κύματα και παντός είδους αστάθειες. 25. Αλλά ακόμη, αν τριφτεί λεπτά, αναμειχθεί με τον σπόρο και σπαρθεί στη γη, απομακρύνεται από το χωράφι κάθε πλήγμα και κάθε καταστροφική καταιγίδα. 26. Λένε, μάλιστα, ότι αποτρέπει την ξηρασία, το χαλάζι και κάθε τέτοιο φαινόμενο, αλλά και σκοτώνει τα ζώα που καταβροχθίζουν και καταστρέφουν τα σπαρτά, όπως τα έντομα, τα σκουλήκια και οι άλλοι αερόβιοι οργανισμοί· διώχνει τη σκουριά, την ακρίδα, τον βρούχο, αλλά και τους ίδιους τους ανεμοστρόβιλους και τους κεραυνούς· την ίδια ενέργεια έχει και στα αμπέλια και στους ελαιώνες, αν σπαρθεί.¹⁰⁷

21. Λίθος αχάτης. 1. Παίρνει κάθε μορφή, έχει πολλά χρώματα και μοιάζει από τη μια με τον ίασπι, από την άλλη με το σάρδιο κι από την άλλη με τον σμάραγδο· από τον ίασπι έχει τη διαφάνεια, από το σάρδιο την ερυθρότητα κι από τον σμάραγδο τη στιλπνότητα και τη λαμπρότητα. 2. Κάποιες φορές έχει πορφυρό και κόκκινο χρώμα σαν τον ερυθρό ασβεστόλιθο, αλλά πολλές φορές ως προς το χρώμα μοιάζει και με τον χαλκό, ενώ άλλοτε με το μήλο. 3. Από όλους, όμως, προτιμούν κυρίως αυτόν που έχει χρώμα πολύ κόκκινο σαν αίμα, τον οποίον αποκαλούν και δάφοινον (δηλαδή κατακόκκινο άγριο θηρίο), γι' αυτό κάποιοι από τους αρχαίους τον ονόμαζαν και λεοντοδέρη. 4. Για τον ίδιο αυτόν λίθο λένε ότι είναι πιτσιλωτός με φολίδες κόκκινες,

¹⁰⁷ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 510–609 και Damigeron – Evax VII.

όπως ακριβώς το λιοντάρι ή ποικίλες αναμειγμένες, και λευκές και μαύρες και πράσινες. 5. Αυτός είναι πάρα πολύ χρήσιμος σε αυτούς που τους έχει τσιμπήσει σκορπιός. 6. Πράγματι, εάν κάποιος που ψυχορραγεί από το τραύμα τοποθετήσει τον λίθο γύρω από αυτό ή τον πασπαλίζει πάνω αφού τον κόψει σε πάρα πολύ μικρά κομμάτια, αμέσως μετά από λίγο ο λίθος θα λιγοστέψει τους πόνους και θα σώσει αυτόν που ταλαιπωρείται. 7. Επίσης, είναι και ερωτικός, όπως λένε, και κάνει ποθητούς τους άνδρες στις γυναίκες και τις γυναίκες στους άνδρες, όταν τον φορούν πάνω τους· είναι πολύ αποτελεσματικός στο να ελκύει τους πάντες στις κοινωνικές συναναστροφές και στο να μην αποτυγχάνει στα αιτήματα που του θέτουν. 8. Και είναι πολύ χρήσιμος γενικά για κάθε νόσο και ειδικά για αυτούς που υποφέρουν από πυρετό που επανέρχεται κάθε τρίτη και τέταρτη ημέρα και από κάθε είδος τέτοιων νοσημάτων. 9. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της δύναμής του είναι, ακόμη, κι αυτό· εάν κάποιος αφήσει τον λίθο για μικρό χρονικό διάστημα μαζί με κέρατα και κόκκαλα ενώ μαγειρεύονται και στη συνέχεια τον βγάλει, θα τα βρει όλα γρήγορα λιωμένα.¹⁰⁸

22. 1. Ο λίθος αιματίτης, ο οποίος έχει ονομαστεί έτσι χάρη στο ίδιο του το χρώμα, καθώς είναι κόκκινος ως προς την εμφάνιση. 2. Ακόμα κι αν τριφτεί και διαλυθεί σε νερό, το κάνει όλο εκείνο κόκκινο. 3. Αυτός λένε ότι είναι πάρα πολύ ωφέλιμος για κάθε πάθηση των ματιών, αν αναμειχθεί με μέλι ή γάλα. 4. Και όταν κάποιος τον κρατάει στο χέρι ή τον φοράει κατά τη διάρκεια των δικαστικών αγώνων, συμβάλλει στη νίκη. 5. Όταν πίνεται με νερό, είναι αντίδοτο που προφυλάσσει από όλα τα δηλητηριώδη ζώα, ενώ αυτόν που τον φοράει τον καθιστά γλυκό, ευχάριστο κι αγαπητό σε όλους.¹⁰⁹

23. 1. Λίθος ο λιπαραίος, ο οποίος λένε ότι υπάρχει στην Ασσυρία κι ότι κάποτε τον μετέφερε ο Μέμων από εκεί στην Τροία και τον προσέφερε ως σπουδαίο δώρο στον Πρίαμο, τον βασιλιά των Τρώων. 2. Λέγεται ότι τον χρησιμοποιούν πολύ οι μάγοι στην Αίγυπτο και τη Βαβυλώνα. 3. Πράγματι, τους είναι πολύ χρήσιμος για τα ξόρκια και τα μάγια, ενώ παράλληλα με τη βοήθειά του εξημερώνουν τα φίδια και τους δράκους. 4. Αλλά και όσοι πίνουν από αυτόν τον λίθο γίνονται μάντεις και ορνιθοσκόποι και με

¹⁰⁸ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 610–641.

¹⁰⁹ Στα *Όρφικὰ Λιθικά* εντοπίζεται ο *αίματόεις λίθος* (στ. 642–690). Η πληροφορία για τη θεραπεία των οφθαλμολογικών παθήσεων και την προφύλαξη από τα τσιμπήματα ιοβόλων ζώων υπάρχει και στο έργο των Damigeron – Evax (IX, 7).

λίγα λόγια μπορεί κανείς να τον χρησιμοποιήσει ως εργαλείο για κάθε δύναμη της τέχνης του.¹¹⁰

24. 1. Λίθος νεβρίτης· έχει ονομαστεί έτσι, καθώς όχι μόνο ήταν κατάλληλος για τις αρχαίες Βάκχες που φορούσαν τις νεβρίδες, για τις υπηρέτριες και τους ακολούθους του Διονύσου, αλλά συνέβαλε και στις μαντικές τους πρακτικές. 2. Λένε ότι σταματάει τους πόνους και θεραπεύει τα άλγη που προκαλεί κάθε είδος φιδιού, ενώ επίσης κάνει τον άντρα αγαπητό κι επιθυμητό στη γυναίκα του. 3. Διώχνει, επιπλέον, τις ασπίδες (δηλαδή τα αιγυπτιακά φίδια). 4. Το χρώμα του μοιάζει με χλωρό πράσο.¹¹¹

25. Λίθος χαλαζίτης. Λένε ότι και αυτού η δύναμη είναι εξαιρετική: αποτρεπτική για τον πυρετό, θεραπευτική για τα δαγκώματα του σκορπιού και μαντική, καθώς φανερώνει τα μελλούμενα σε όποιον φέρει τον λίθο.¹¹²

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

1. Αρχικά, η λέξη *κρύσταλλος* προέρχεται από το επίθετο *κρύος* και κατ' επέκταση από το ρήμα *κρυσταίνομαι*, που σημαίνει παγώνω (LSJ, s.v. *κρύσταλλος*), καθώς το κυριότερο χαρακτηριστικό του είναι ότι παραμένει ψυχρός ακόμα και σε συνθήκες υψηλής θερμοκρασίας. Ως λέξη συναντάται για πρώτη φορά στην *Όδύσσεια* (7.2) για να δηλώσει τον πάγο, ενώ με τη σημασία του κρυστάλλινου λίθου απαντά ήδη στον Θεόφραστο (Θεόφραστος, *Περὶ λίθων*, 30). Πρόκειται για διάφανο λίθο με όψη διαυγή όπως το νερό (Ισίδωρος Σεβίλλης, *Etymologiae*,¹¹³ 16.13.1: *aquosus colore*· Ψελλός, *Περὶ λίθων δυνάμεων*, 61: *ὁ κρύσταλλος ἔοικε μὲν ὕδατι καθαρῷ*), ο οποίος συγκρίνεται ενίοτε —όπως παρατηρούν οι Halleux – Schamp¹¹⁴— με την κρυσταλλωμένη παγωνιά (Διον. Περιηγητής, *Οἰκουμένης Περιήγησις*, 781-783). Άλλωστε ο κρύσταλλος λίθος θεωρούνταν κυρίως ότι προέρχεται από το νερό, το οποίο σε περιβάλλοντα ψύχους

¹¹⁰ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 691–747.

¹¹¹ Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 748–754. Η τελευταία φράση σχετικά με το πράσινο χρώμα προκαλεί σύγχυση, καθώς εντοπίζεται και στο ποίημα 755–757, αλλά αναφέρεται σε διαφορετικού είδους πέτρα, της οποίας το όνομα δεν παραδίδεται.

¹¹² Πρβλ. *Όρφικὰ Λιθικά*, στ. 758–761, αν και το όνομα διαφέρει, όπως αναλύεται στα σχόλια.

¹¹³ Στο εξής: Ισίδωρος Σεβίλλης, αριθμός βιβλίου, κεφάλαιο, παράγραφος.

¹¹⁴ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 91.

παγώνει και με το πέρασμα του χρόνου αποκρυσταλλώνεται (Σενέκας, *Naturales Quaestiones* III, 25, 12· Πλίνιος, *Naturalis Historia*¹¹⁵ 37.23, 25¹¹⁶ το ίδιο καταγράφεται, όπως παρατήρησα και αλλού: ψευδο-Ζωναράς, *Λεξικόν*, s.v. *κρύσταλλος*: *Ἑτυμολογικὸν μέγα*, s.v. *κρύσταλλος*). Εξαιρέση αποτελεί μία άλλη θεωρία, σύμφωνα με την οποία ο συγκεκριμένος λίθος αποτελείται από νερό που απέκτησε στέρεα μορφή *οὐχ ὑπὸ ψύχους ἀλλ' ὑπὸ θείου πυρὸς δυνάμεως* (Ποσειδώνιος, 87 F 114 J = Διόδωρος II, 52· Γαληνός, *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, 2.338). Ο συγγραφέας των *Λιθικῶν Κηρυγμάτων* δηλώνει πως ο κρύσταλλος ήταν γνωστός σε όλους. Η άποψη αυτή συνάδει με άλλες πηγές που μαρτυρούν ότι ο συγκεκριμένος λίθος υπήρχε σε διάφορες περιοχές (Στράβων, *Γεωγραφικά*, 15.1.67· Πλίνιος, 37.23–25· Ισίδωρος Σεβίλλης, 16.13.1).

Επιπλέον, ένα αξιοθαύμαστο και χαρακτηριστικό γνώρισμα του κρυστάλλου είναι η αφή ενός εύφλεκτου υλικού όταν ο λίθος τοποθετηθεί πλησίον του και τον λούσουν οι ακτίνες του ηλίου (Πλίνιος, 37. 28· Ισίδωρος Σεβίλλης, 16.13.1). Η πρακτική αυτή για την αφή φλόγας είναι ήδη γνωστή από τις *Νεφέλες* του Αριστοφάνους (766–768b), με τη μόνη διαφορά ότι στο κωμικό χωρίο ο λίθος είναι η *ῥαλος* και όχι ο κρύσταλλος¹¹⁷. Ωστόσο, —κατόπιν προσωπικής έρευνας διαπίστωσα ότι— σύμφωνα με ορισμένους σχολιαστές του έργου πρόκειται για τον ίδιο λίθο (*Scholia in nubes* [scholia anonyma recentiora], 766d–768d· *Commentarium in nubes* [scholia recentiora Tzetzae], 766b–768). Ακόμη, όσον αφορά στις θεραπευτικές ιδιότητές του, ο κρύσταλλος ενδείκνυται για άτομα που πάσχουν από πόνο ή ασθένεια στα νεφρά (ψευδο-Ιπποκράτης, *Ἑρμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων*, 27: *τοὺς νεφραλοῦντας περιδεθεὶς ἰᾶται*: Ψελλός, *Περὶ λίθων δυνάμεων*, 61–64). Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί πως σύμφωνα με τον ψευδο-Καλλισθένη (*Ἱστορία Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*, Recensio γ, I, 4Q, 67–68) ο κρύσταλλος ως πολύτιμος λίθος είχε τη θέση της σελήνης στον αστρολάβο του Νεκτεναβώ, ενώ παράλληλα έχουν βρεθεί αλχημικά αποσπάσματα με συνταγές για το πώς να μην σπάει ο κρύσταλλος, αλλά και πώς να γίνεται πιο απαλός (*Fr. Alchemica*, τ. 2, σ. 361, l. 5–11).

2. Ο γαλακτίτης λίθος (ή αλλιώς στο θηλυκό η γαλακτίς πέτρα) πήρε το όνομά του *ἀπὸ τοῦ γαλακτῶδες ἀνιέναι*, ενώ ως προς το χρώμα είναι —σύμφωνα με την πλειονότητα

¹¹⁵ Στο εξής: Πλίνιος, βιβλίο, κεφάλαιο.

¹¹⁶ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 91.

¹¹⁷ Ο.π., 301-302.

των μαρτυριών— γκριζος και έχει γλυκιά γεύση (Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*, 5.132 = Οριβάσιος, *Collectiones medicae*, 13.11: *ὀνόμασαι ἀπὸ τοῦ γαλακτώδες ἀνιέναι· ἔστι μέντοι ἄλλως ἔντεφρος τὴν χροάν·* ψευδο-Διοσκουρίδης, *Περὶ λίθων*, 9: *παραπλησίαν τῷ μοροζῶ χροάν ἔχων, ὑπόχλωρον καὶ γαλακτώδη χυλὸν ἀνίησιν·* Αέτιος, *Λόγοι ἰατρικοὶ ii*, 17· Ψελλός, *Περὶ λίθων δυνάμεων*, 39: *ἀπορρήτων βρῦει γάλακτι·* Ισίδωρος Σεβίλλης, 16.4.20: *galactites colore cinereus*).¹¹⁸ Στην πραγματικότητα ο λίθος για τον οποίον γίνεται λόγος είναι κατά πάσα πιθανότητα, ὅπως ἔχει ἤδη υποστηριχθεῖ, ο γαλακτόχρους χαλαζίας.¹¹⁹

Ἡ παραπάνω ονομασία εἶναι συνδεδεμένη και με την πρώτη ιδιότητα του λίθου, που σχετίζεται με την αύξηση της παραγωγῆς γάλακτος ὄχι μόνο στα θηλαστικά ζῶα, ἀλλὰ και στις γυναῖκες που θηλάζουν (ψευδο-Ἰπποκράτης, *Ἑρμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων*, 28· ψευδο-Διοσκουρίδης, *Περὶ λίθων*, 9· Αέτιος, *Λόγοι ἰατρικοὶ ii*, 17· Σέξτος Ιούλιος Αφρικανός, *Κεστοί*, 3.7· Ισίδωρος Σεβίλλης, 16.10.4· Ψελλός, *Περὶ λίθων δυνάμεων*, 39-42).¹²⁰ Ἀκόμη, ο γαλακτίτης λίθος ονομάζεται εναλλακτικά και *ἀνακτίτης*, λέξη που μπορεί κατά τη γνώμη μου να ετυμολογηθεῖ με δύο τρόπους: πρώτον, εἶναι δυνατόν να εἶναι παράγωγη του ρήματος *ἀνακτάομαι*, *-ῶμαι*, που σημαίνει πως κάποιος κερδίζει την εὐνοια ἢ τη συμπάθεια κάποιου και δεύτερον μπορεί να προέρχεται ἀπὸ το ουσιαστικό *ἄναξ*, καθώς ο λίθος αὐτός φαίνεται ὄντως πως εἶχε την ιδιότητα να καθιστά τους ἄρχοντες του τόπου προσηνεῖς σε ὁποιους τους πλησίαζαν. Ὡστόσο, η ἐπιλογή του συγγραφέα των *Λιθικῶν Κηρυγμάτων* να χρησιμοποιεῖ τη λέξη *δεσπότης* ἐναντι των λέξεων *ἄναξ* και *βασιλεύς*, ὅταν αναφέρεται στους ἄρχοντες, καθιστά ἴσως λιγότερο πιθανή την δεύτερη εναλλακτική της ετυμολόγησης του ανακτίτη λίθου. Ἐπίσης, ο συγκεκριμένος λίθος λειτουργούσε ως αρωγός στην προσπάθεια των ἀνθρώπων και συγκεκριμένα των Ἑλλήνων να ἐξευμενίσουν το θεῖο, ἐνὸς παράλληλα ὁποιος τον κρατούσε γινόταν ἀξιοσέβαστος και ευχάριστος σε ὅλους, ἀκόμη κι αν ἦταν ἐθνικός (ψευδο-Ἰπποκράτης, *Ἑρμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων*, 28). Στο σημεῖο αὐτό μέσω της χρήσης των δύο λέξεων (*Ἕλληνες, ἐθνικοί*) γίνεται ἀντιληπτό ὅτι ο συγγραφέας του ἔργου ἐπιδιώκει ρητὰ να διαχωρίσει τη θέση του ἀπὸ τους εἰδωλολάτρες, δηλώνοντας σε ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο ὅτι εἶναι χριστιανός.

¹¹⁸ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 92.

¹¹⁹ Δήμου-Χωνιανάκη, *Οι χρήσεις των Λίθων στην Αρχαιότητα*, 33, 39. Για σχετικό φωτογραφικό υλικό βλ. http://www.geo.auth.gr/106/8_silicates/tecto/quartz.

¹²⁰ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 148, 304.

Μια επιπλέον ονομασία του είναι *λήθαιος* ή *ληθαῖος*, λέξη που συνδέεται ετυμολογικά με τη λήθη και το ρήμα λανθάνω, διότι μια επενέργειά του ήταν να ξεχνούν οι αρχές του τόπου τα τυχόν λάθη των ανθρώπων και να διάκεινται φιλικά απέναντί τους (ψευδο-Ιπποκράτης, *Ἑρμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων*, 28· Ψελλός, *Περὶ λίθων δυνάμεων*, 40–41). Επιπρόσθετα, βασική ιδιότητά του ήταν η θεραπεία ποικίλων οφθαλμολογικών παθήσεων και κυρίως των εκκρίσεων των ματιών (ψευδο-Ιπποκράτης, *Ἑρμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων*, 28· Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περὶ ἀπλῶν φαρμάκων*, 1.36· Πλίνιος, 37.162· ψευδο-Διοσκουρίδης, *De lapidibus*, 9· Αέτιος, *Λόγοι ἰατρικοί ii*, 17). Σύμφωνα με την έρευνά μου στο έργο *Ἑρμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων* (28) του αποδίδεται και το όνομα *ἄνθεος*, ενώ παράλληλα αξίζει να αναφερθεί ότι μια ακόμη ενέργειά του είναι να απαλύνει το οδοντικό άλγος των παιδιών που βγάζουν δόντια (ψευδο-Διοσκουρίδης, *Περὶ λίθων*, 9· Αέτιος, *Λόγοι ἰατρικοί ii*, 17). Τέλος, από αστρολογικής και μαγικής απόψεως ήταν ο λίθος της Σελήνης, μιας και καθένας από τους επτά πλανήτες είχε τον λίθο του (*Οἱ λίθοι τῶν ζ' πλανητῶν*, τ. 9, σ. 151).

Ο γαλακτίτης λίθος φαίνεται πως συνέχισε ανά τους αιώνες να προσλαμβάνεται ως ένας πολύτιμος λίθος, καθώς συνδέθηκε άρρηκτα με τον χριστιανισμό, αλλά και με τη γαλακτοτροφία. Σε μια σπηλιά στη Βηθλεέμ εντοπίστηκε ο συγκεκριμένος λίθος, του οποίου χαρακτηριστικό είναι να εκκρίνει ένα γαλακτώδες υγρό κυρίως όταν βραχεί ή όταν τριφτεί. Σύμφωνα με την παράδοση η Θεοτόκος κατέφυγε σε αυτό το σπήλαιο, όσο ο Ιωσήφ έλειπε για να εφοδιαστεί με τα απαραίτητα πριν από τη φυγή στην Αίγυπτο. Το Άγιο βρέφος πείνασε και η Παναγία του πρόσφερε γάλα, όμως μία σταγόνα έπεσε στο έδαφος, με αποτέλεσμα η σπηλιά να μετονομαστεί σε «σπηλιά του Γάλακτος» και ο γαλακτίτης λίθος να πάρει το όνομα «Γάλα της Παρθένου». Κατά τη διάρκεια των Σταυροφοριών το σπήλαιο περιήλθε στους Φραγκισκανούς μοναχούς και μικρά κομμάτια από το «λείψανο του γάλακτος της Παρθένου» διοχετεύθηκαν σε ολόκληρη τη δυτική Ευρώπη, όπου διαλυμένα στο νερό καταναλώνονταν όχι μόνο από νοσούντες για να θεραπευθούν, αλλά και από γυναίκες για να αυξηθεί η γαλουχία τους. Όταν οι Άγιοι Τόποι καταλήφθηκαν από τους Σαρακηνούς, τα εναπομείναντα κομμάτια του γαλακτίτη λίθου φυλάχτηκαν σε λειψανοθήκες, όπως για παράδειγμα η περισσότερά του θησαυρού Oignies.¹²¹

¹²¹ J. Toussaint, *Dialogue avec l'invisible: l'art aux sources de l'Europe. Oeuvres d'exception issues de la communauté française de Belgique (VIIIe-XVIIe siècle)*, Paris 2010, 236–239.

Ωστόσο, η χρήση του λίθου ως αρωγού για την παραγωγή γάλακτος από τις λεχώνες δεν σταμάτησε κατά τον Μεσαίωνα, αλλά συνεχίστηκε και στους νεότερους χρόνους, όταν στον ελλαδικό χώρο τον κρεμούσαν συνήθως στο λαιμό των μητέρων που κοβόταν απότομα το γάλα τους. Μάλιστα στο συγκεκριμένο λίθο αποδόθηκαν διάφορες ονομασίες αναλόγως με τη γεωγραφική περιοχή. Για παράδειγμα, στο λευκαδίτικο και το χιώτικο γλωσσικό ιδίωμα εντοπίζεται η ονομασία *γαλατόπετρα*,¹²² ενώ στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας χρησιμοποιούσαν τη λέξη *γαλόπετρα*.¹²³ Αξίζει να σημειωθεί πως ως *γαλατόπετρα* συναντά κανείς τον συγκεκριμένο λίθο και στον *Ζητιάνο* του Ανδρέα Καρκαβίτσα, όπου εμφανίζεται ως *πέτρα τοῦ γιαλοῦ, τοῦ ἄμμου, με τὰ στέφανα τοῦ γάμου, που ὅποιος τὴ βάλει ἄπάνω του τὸ γάλα πάει ποτάμι*.¹²⁴ Ακόμη, ο λίθος είναι γνωστός ως *γαλούσα* στην Κρήτη, όπου και περιγράφεται σε μια *πολύτιμη πέτρα διαφανής*,¹²⁵ αλλά και με τις ονομασίες *γαλατολίθαρο* στη Βόρεια Ἡπειρο¹²⁶ και *γαλατούσα* στην Κω, στο λαογραφικό αρχείο της οποίας περιγράφεται σαν ένα μικρό λιθαράκι με άσπρο και κόκκινο χρώμα.¹²⁷

3. Ο δενδραχάτης λίθος αντλεί το όνομά του από την όψη του, καθώς φαίνεται πως φέρει σχηματισμούς πετάλων και κλαδιών δένδρων (Πλίνιος, 37.139). Ονομάζεται, μάλιστα, για τον ίδιο ακριβώς λόγο και *εὔπέταλος*, επίθετο που χαρακτήριζε για πολλούς αιώνες τα φυτά με τα ωραία φύλλα (βλ. ενδεικτικά: Πίνδαρος, *Fragmenta*, E 69· Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι*, 1000· Κωνσταντίνος Μανασσής, *Σύνοψις Χρονική*, 186). Σύμφωνα με την επιστήμη της Ορυκτολογίας ο δενδροειδής αχάτης αντιστοιχεί στον βρυώδη αχάτη και αποτελεί μια μικροκρυσταλλική ή κρυσταλλική —καθώς οι κρύσταλλοι διακρίνονται μόνο με μικροσκόπιο— ποικιλία της ομάδας του χαλαζία (quartz group, SiO₂).¹²⁸

Όσον αφορά στις ιδιότητες του δενδραχάτη, οι βασικότερες από αυτές είναι να καθιστά πειστικό και εύστροφο αυτόν που τον φέρει, αλλά και να προσφέρει αφθονία τόσο γενική, όσο και στην παραγωγή ενός σπορέα (ψευδο-Ιπποκράτης, *Ερμηνεία περί*

¹²² Λαογραφικό Αρχείο 2075, Δ. Γ. Σπανός, Π. Ψαρά Χίου, 1952, 14· <https://lexikolefkadas.gr/galatopetra-i>.

¹²³ Λαογραφικό Αρχείο 2006, Δ. Παπαθανασίου, περιοχή Βονίτσης Αιτωλοακαρνανίας, 1954, 23.

¹²⁴ Α. Καρκαβίτσα, *Ὁ Ζητιάνος*, εκδ. Ἑστία, Ἐν Ἀθήναις 1897 (ανατυπ. 2011).

¹²⁵ Λαογραφικό Αρχείο 1105, Μ. Λιουδάκη, Κρήτη, 1937, 151.

¹²⁶ Λαογραφικό Αρχείο 1665 Α, Δ. Οικονομίδου, Λαογραφικά Βορείου Ηπείρου, 1951, 9–10.

¹²⁷ Λαογραφικό Αρχείο 2263, Ν. Ζάρακα, Πυλί Κώ, 1958, 94.

¹²⁸ Α. Κατερινόπουλος, *Ο κόσμος των ορυκτών*, Αθήνα 2008, 140-143· Δήμου-Χωνιανάκη, *Οι χρήσεις των Λίθων στην Αρχαιότητα*, 35. Για μια φωτογραφική συλλογή του λίθου βλ. http://www.geo.auth.gr/106/8_silicates/tecto/chalcedony.htm#moss.

ἐνεργῶν λίθων, 29). Αξιοσημείωτο στο συγκεκριμένο σημείο είναι το γεγονός ότι ο συγγραφέας για πρώτη φορά δίνει οδηγίες στον αναγνώστη για την εγχάραξη που πρέπει να κάνει πάνω στον λίθο. Πρόκειται για δυο μορφές, μια του Ερμή και μια ενός κυνοκέφαλου πλάσματος σε στάση προσευχής στα πόδια του θεού, οι οποίες εμφανίζονταν συχνά στις μαγικές ελληνο-αιγυπτιακές εγχαράξεις (*SMA*, 155· Delatte – Derchain,¹²⁹ 151–154). Όσον αφορά στον κυνοκέφαλο, είναι το ζώο του θεού Ώρου-Αρποκρατίωνα, που λόγω συγκρητισμού στην Αίγυπτο ταυτίστηκε με τον Ερμή (*PGM* IV, 1000–1001· *SMA*, 155), ενώ αξίζει να σημειωθεί πως συχνά ο Ερμής αναπαρίσταται με ένα νόμισμα (Delatte—Derchain, 175–177).¹³⁰

4. Ο ελαφοκερατίτης λίθος, όπως μαρτυρεί και η ίδια η λέξη, πήρε το όνομά του από την ομοιότητά του με τα κέρατα του ελαφιού, καθώς πρόκειται για ένα φυσικό ορυκτό που από την εμφάνιση και μόνο δεν γίνεται αντιληπτό αν είναι κέρατο ή λίθος. Μάλιστα, αξίζει να αναφερθεί πως ο συγκεκριμένος λίθος ανήκει στους *lapides figuratos*, δηλαδή στο σύνολο των απολιθωμάτων που έχουν διαμορφωθεί από τη φύση έτσι, ώστε να απεικονίζουν αναγνωρίσιμες φιγούρες και σχήματα.¹³¹

Ο συγκεκριμένος λίθος ήταν ωφέλιμος όχι μόνο για τους φαλακρούς, οι οποίοι μπορούσαν χάρη σε αυτόν να βγάλουν μαλλιά, αλλά και για τα νεόνυμφα ζευγάρια, στα οποία εμφυσούσε τον ερωτικό πόθο μέχρι τα γηρατειά (ψευδο-Ιπποκράτης, *Έρμηνεία περί ἐνεργῶν λίθων*, 30).¹³² Αξίζει, βέβαια, να σημειωθεί πως και το ίδιο το κέρατο του ελαφιού είχε ευεργετικές και θεραπευτικές ιδιότητες (βλ. ενδεικτικά: Ιπποκράτης, *Περί γυναικείων*, 192· Αριστοτέλης, *Περί θαυμασίων ἀκουσμάτων*, 835b 27-28· Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περί ὕλης ἰατρικῆς*, 2.59· Πλίνιος, 28.178).

5. Η ξένη λέξη «ζαμπίλαπις», «ζαμπίλαμπις» ή «ζαμπιλάμπης» είναι σύνθετη και προέρχεται πιθανότατα από τις λέξεις «Zamri» και «lapis».¹³³ Ο λίθος βρισκόταν στην περιοχή του ποταμού Ευφράτη (Πλίνιος, 37.185· Ισίδωρος Σεβίλλης, 16.15.14), δηλαδή στον Περσικό κόλπο και είχε τη δύναμη να καθιστά εύφορα τα αμπέλια. Σύμφωνα με άλλες πηγές (ψευδο-Ιπποκράτης *Έρμηνεία περί ἐνεργῶν λίθων*, 31) μια επιπλέον ιδιότητά του ήταν να βοηθά τις στειρές γυναίκες να τεκνοποιήσουν.¹³⁴

¹²⁹ Βλ. A. Delatte – Ph. Derchain, *Les intailles magiques greco-egyptiennes*, Paris 1964.

¹³⁰ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 149.

¹³¹ U. Lehmann, *Paläontologisches Wörterbuch. 4. Auflage*, Berlin 2014⁴, 86.

¹³² Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 95.

¹³³ Ch. du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Lyon 1688, 457.

¹³⁴ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 96, 305.

6. Ο ίασπις ήταν, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ένας από τους πιο γνωστούς λίθους της εποχής. Πρόκειται σύμφωνα με την Ορυκτολογία για μια έγχρωμη και αδιαφανή κρυπτοκρυσταλλικές ποικιλία χαλκηδονίου της ομάδας SiO₂ των τεκτοφυρικών ορυκτών, της οποίας το χρώμα παρουσιάζει ποικιλομορφία.¹³⁵

Ο ίασπις αρχικά συμβάλλει στην ευφορία της γης, καθώς και στην ευρωστία του σώματος, με αποτέλεσμα να αποτρέπει την επιληψία, η οποία στο παρόν κείμενο κατονομάζεται, ενώ στον ψευδο-Ιπποκράτη αναφέρεται περιφραστικά (ψευδο-Ιπποκράτης, *Ερμηνεία περί ενεργών λίθων*, 32: θυμώμενος δαίμονας έξ ανθρώπου διώκει). Η τελευταία ιδιότητά του επισημαίνεται και κατά τον 6^ο μεταχριστιανικό αιώνα από τον Αλέξανδρο από τις Τράλλεις στο έργο του *Θεραπευτικά* (1.567: *περίαπτα και άντιπαθή πρός έπιληπτικούς έκ τών Αρχιγένους [...] ίασπις λίθος ό προσαγορευόμενος καπνίτης είς πάντα τά περί τήν κεφαλήν και διάνοιαν συνιστάμενα περιάπτεται*),¹³⁶ αλλά και κατά τον 11^ο αιώνα από τον Μιχαήλ Ψελλό (*Περί λίθων δυνάμεων*, 52–53: *και λοιμικοίς άντιτάττεται πάθεσι και έπιληπτικοίς*).

7. Ο λίθος λύχνις (ή λυχνίς ή λυχνίτης: < *λύκ-σνι-ς, από μεταπτωτική βαθμίδα του *λυκ- του I.E. *leuk- «φωτεινός, λαμπρός») είναι ένας πολύτιμος λίθος (ψευδο-Πλάτων *Ερυζίας*, 400 D), ο οποίος μοιάζει *πυρός φλογί* (Διον. Περιηγητής, *Οίκουμένης Περιήγησις*, 329), καθώς ως προς το χρώμα του προσεγγίζει διάφορες αποχρώσεις του κόκκινου (Πλίνιος, 37.103–104). Εξάιρεση αποτελεί μία μόνο μαρτυρία (ψευδο-Πλούταρχος, *Περί ποταμών*, 1.2), σύμφωνα με την οποία ο λυχνίτης *έλαιώδης*.¹³⁷ Έπειτα από χημικές αναλύσεις έχει αποδειχθεί ότι ο συγκεκριμένος ήταν ο πιο κοινός ημιδιαφανής λίθος σε κόκκινο και μωβ χρώμα που χρησιμοποιούνταν ιδίως για τη γλυπτική και την κοσμηματοποιία στον αρχαίο κόσμο.¹³⁸ Επίσης, πρόκειται για λίθο που εντοπίζεται στον Υδάσπη ποταμό κυρίως όταν το φεγγάρι γεμίζει (ψευδο-Πλούταρχος, *Περί ποταμών*, 1.2: *σελήνης δέ αύζομένης*· Πλίνιος, 37.103: *ad repercussum lunae maxime plene*), ενώ παράλληλα ονομάζεται και σεληνίτης

¹³⁵ Κατερινόπουλος, *Ο κόσμος των ορυκτών*, 140-143· Δήμου-Χωνιανάκη, *Οι χρήσεις των Λίθων στην Αρχαιότητα*, 38· για επιπλέον πληροφορίες και φωτογραφικό υλικό βλ. http://www.geo.auth.gr/106/8_silicates/tecto/chalcedony.htm#jasper.

¹³⁶ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 150, 305.

¹³⁷ Ό.π., 306.

¹³⁸ Γενικά για μια συνοπτική μελέτη για τον λυχνίτη, καθώς και τις διάφορες ονομασίες του στα ορυκτολογικά κείμενα βλ. N. Adams, *The Garnet Millennium: The Role of Seal Stones in Garnet Studies*, στο: Chr. Entwistle – N. Adams (εκδ.), *'Gems of Heaven'. Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200–600*, London 2011, 10–24· του ίδιου, *Carbunculus ardens: The Garnet on the Narses Cross in Context*, *DOP* 69 (2015), 147–158, 151–155.

(Scholia in Dionysium Periegetam, 329). Από την άλλη πλευρά, ο Στράβων αναφέρει πως πρόκειται για λίθο που βρίσκονταν κατά μήκος των βουνών της Λιβύης και καλούνταν και *καρχηδόνιος* (Στράβων, *Γεωγραφικά*, 17.3.11: *ἐν μὲν οὖν τῇ παρορείῳ λίθους εὕρισκεσθαί φασι τοὺς λυχνίτας καὶ καρχηδονίους λεγομένους*). Ο συγκεκριμένος λυχνίτης πρέπει να διαχωριστεί από έναν άλλο ομώνυμο λίθο, ο οποίος καλείται παράλληλα *λυχναῖος*, *λυχνεύς* και *Πάριος λίθος* (Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, s.v. *λυχναῖος*: Φώτιος, *Λεξικόν*, s.v. *λυχνεύς*). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Βάρρωνα, όπως καταγράφηκε από τον Πλίνιο, το Παριανό μάρμαρο ονομάστηκε και λυχνίτης, καθώς κοβόταν στα λατομεία υπό το φως των λύχνων (Πλίνιος, 36.14: *omnes autem candido tantum marmore usi sunt e Paro insula, quem lapidem coepere lychniten appellare, quoniam ad lucernas in cuniculis caederetur, ut auctor est Varro*).¹³⁹ Όπως είναι γνωστό, το μάρμαρο αυτό χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον στη γλυπτική όντας η πρώτη ύλη για έργα απείρου κάλλους και παγκοσμίου εμβέλειας, όπως ο Ερμής του Πραξιτέλους, η Αφροδίτη της Μήλου και η Νίκη της Σαμοθράκης.

8. Το τοπάζιο¹⁴⁰ είναι ένας δυσεύρετος πολύτιμος λίθος, ο οποίος εντοπίζεται στην Ινδική. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν γίνεται λόγος για την Ινδία, αλλά για ένα νησί (Ψελλός, *Περὶ λίθων δυνάμεων*, 99–101: *φύεται δὲ εἰς τὸν Ἀραβικὸν λεγόμενον κόλπον ἔν τινι πελαγίᾳ νήσῳ*) και συγκεκριμένα την Ινδική νήσο, η οποία στην αρχαιότητα ονομαζόταν όχι μόνο Οφιώδης νήσος (Αγαθαρχίδης, *Περὶ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης*, 82· Στράβων, *Γεωγραφικά*, XVI, 4.6), αλλά και Τοπάζιος σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αλέξανδρου του Πολυῖστορος —όπως διασώζεται από τον Στέφανο τον Βυζάντιο— (Κορνήλιος Αλέξανδρος, *Fragmenta*, 96–97· Πλίνιος, 6.169: *Topazos, quae gemmae nomen dedit*). Πρόκειται για ένα μικρό νησί της Αιγύπτου στην Ερυθρά θάλασσα λίγο βορειότερα από τον τροπικό του Καρκίνου, το οποίο σήμερα έχει την ονομασία Ζαμπαργκάτ, αραβικό όνομα που προέρχεται από το κυρίως πέτρωμα του νησιού, τον πολύτιμο λίθο περιδότο.¹⁴¹ Δεδομένου ότι εδώ ο συγγραφέας αναφέρεται στο πράσινο τοπάζι, ίσως υπάρχει μία σύγχυση μεταξύ αυτού και του περιδότου, το οποίο έχει χαρακτηριστικό πράσινο χρώμα. Ακόμη, λόγω του υαλοειδούς στοιχείου του τοπαζίου, δηλαδή εξαιτίας της διαφάνειάς του, μοιάζει με τον κρύσταλλο (ψευδο-Ιπποκράτης,

¹³⁹ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 306.

¹⁴⁰ Για μια σύντομη ιστορία του τοπαζίου από τον Αγαθαρχίδη μέχρι και τον Μιχαήλ Ψελλό βλ. J. Michels – P. Van Deun, On the Topaz Island: Diodorus of Sicily and the Byzantine "Florilegium Coislinianum", *Byz* 83 (2013), 283–296, 292–296.

¹⁴¹ G. A. Wainwright, Zeberged: The shipwrecked sailor's Island, *Journal of Egyptian Archaeology* 32 (1946), 31–38, 32.

Ερμηνεία περι ενεργῶν λίθων, 23· Αγαθαρχίδης, *Περὶ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης*, 82), ενώ βάσει των χαρακτηριστικών του διακρίνεται σε δύο είδη: τον αρσενικό και τον θηλυκό. Δύο είδη τοπαζίου φαίνεται πως διακρίνει και ο Πλίνιος βάσει χρώματος (Πλίνιος, 37.109: *duo genera eius faciunt, prasoides atque chrysopteron*), ενώ δύο χρώματα μαρτυρούνται και στον Ξενοκράτη (*Seniores Alexandrini*, απόσπ. 8: *τὸ χρῶμα δὲ τοῦ Τοπαζίου πρασοειδὲς καὶ χρυσόχρουν, χρυσοπράσω παραπλησίως*).¹⁴²

Επιπρόσθετα, ο συγγραφέας διαγράφει με λεπτομέρεια το σχέδιο και τις μορφές που πρέπει να χαράξει ο κάτοχος του λίθου πάνω του, δηλαδή στη συγκεκριμένη περίπτωση τον Ποσειδώνα και τη σύζυγό του, τη Νηρηίδα Αμφιτρίτη. Η εγχάραξη αυτή δεν φαίνεται να είναι τυχαία, καθώς έχει άμεση συνάφεια με τις ιδιότητες του λίθου, μια εκ των οποίων είναι να προσφέρει αγάπη σε αυτόν που τον φορά (ψευδο-Ιπποκράτης, *Ερμηνεία περι ενεργῶν λίθων*, 23), την οποία συμβολίζουν οι δύο σύζυγοι επάνω στο άρμα. Τα στάχυα που κρατάει στο αριστερό του χέρι ο Ποσειδώνας είναι δηλωτικά της αφθονίας αγαθών που πρόκειται να δώσει ο λίθος στον κάτοχό του, ενώ ο ίδιος ο θεός της θάλασσας είναι το κατ' εξοχήν σύμβολο της διάσωσης των ανθρώπων από παντός είδους θαλάσσιο κίνδυνο, συμπεριλαμβανομένης και της μέθης από οίνο *σταφυλῆς θαλασσίας*. Φαίνεται, μάλιστα, πως βοηθά στην υδρομαντεία, η οποία λόγω του υγρού στοιχείου συνδέεται άμεσα με τον Ποσειδώνα. Ωστόσο, δεν έχει διασωθεί σε κανέναν λίθο κάποια επιγραφή ή ορισμένοι *χαρακτήρες*, που να συνοδεύουν τη μορφή του Ποσειδώνα και να αποδεικνύουν τις μαγικές δυνάμεις του λίθου.¹⁴³ Επίσης, ο τοπάζιος λίθος θεραπεύει όσους πάσχουν από κάποια οφθαλμολογική πάθηση, ενώ παράλληλα καθιστά ευφραδή ομιλητή όποιον τον φέρει (ψευδο-Ιπποκράτης, *Ερμηνεία περι ενεργῶν λίθων*, 23). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στην εκκλησιαστική παράδοση κατά τον ευαγγελιστή Ιωάννη (*Αποκάλυψη* 21:20) ήταν ένας από τους δώδεκα πολύτιμους λίθους, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν στα τείχη της Νέας Ιερουσαλήμ, καθώς επίσης και στο επιστήθιο του Ααρών (*Εξοδος* 28:17, 36:17). Εντοπίζεται, τέλος, και μια αναφορά του τοπαζίου στον 118^ο Ψαλμό (126–127: *καιρὸς τοῦ ποιῆσαι τῷ κυρίῳ· διεσκέδασαν τὸν νόμον σου. Διὰ τοῦτο ἠγάπησα τὰς ἐντολάς σου ὑπὲρ χρυσίον καὶ τοπάζιον*).¹⁴⁴

¹⁴² Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 306–307.

¹⁴³ Bonner, *SMA*, 41.

¹⁴⁴ Δεν είναι λίγοι εκείνοι που σχολίασαν γενικά τον συγκεκριμένο στίχο, όπως μεταξύ άλλων ο Ωριγένης, ο Ευσέβιος, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Θεοδώρητος.

9. Οι αρχαίοι ηπατοσκόποι χρησιμοποιούσαν τον οψιανό λίθο για να προβλέψουν τα μελλούμενα, όπως μαρτυρεί και η ετυμολογική σύνδεση με το ρήμα *ὄψομαι*, που σημαίνει «θα δω» (ενν. αυτά που πρόκειται να γίνουν). Ωστόσο, υπάρχει και μια εναλλακτική ετυμολογική πρόταση από τον Πλίνιο, σύμφωνα με τον οποίον η λέξη προέρχεται από κάποιον Όψιο, ο οποίος ανακάλυψε τον λίθο στην Αιθιοπία (36.196).¹⁴⁵ Με όρους Ορυκτολογίας πρόκειται για τον οψιδιανό λίθο, ένα πέτρωμα που προέρχεται από ηφαιστιογενείς περιοχές, το οποίο αν ψυχθεί γρήγορα σχηματίζει την ηφαιστειακή ύαλο, δηλαδή φυσικό γυαλί.¹⁴⁶

Ο οψιανός διαθέτει θεραπευτικές ιδιότητες εναντίον διαφόρων παθήσεων (ψευδο-Ιπποκράτης, *Ἑρμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων*, 34). Σύμφωνα με τον *Περίπλου της Ερυθρᾶς θαλάσσης* ο λίθος ήταν θαμμένος στην άμμο μιας περιοχής της ανατολικῆς Αφρικῆς όπου βασίλευε ο Ζωσκάλης (*Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης*, 5), ενώ ο Πλίνιος επισημαίνει πως εντοπιζόταν όχι μόνο στην Αιθιοπία, αλλά —κατά τον Ξενοκράτη— και στην Ινδία, το Σάμνιο της Ιταλίας και στην Ισπανία (Πλίνιος, 36.197· 37.177). Σύμφωνα με τις *Κυρανίδες* πρόκειται για γνωστό αλλά δυσεύρετο λίθο, ο οποίος χαρακτηρίζεται και ως «κιναίδιος» (*Κυρανίδες*, 1.10.18–22) και διαθέτει χαρακτηριστικό μαύρο χρώμα (Πλίνιος, 36.196: *nigerrimi coloris· Tractatus alchemicus (P. Leid. 10)*, 35: αλχημική συνταγή για να φαίνεται το ασήμι τόσο μαύρο όπως ο οψιανός). Ακόμη, ο λίθος χρησιμοποιήθηκε ήδη από την 9^η χιλιετία π.Χ. για την κατασκευή κοφτερών λεπίδων για εργαλεία, όπως μαχαίρια και ξυράφια.¹⁴⁷ Κατά τις γεωλογικές έρευνες και τα αρχαιολογικά ευρήματα ο οψιανός υπήρχε άφθονος ήδη από την παλαιολιθική εποχή κυρίως στο νησί της Μήλου,¹⁴⁸ από όπου εξορυσσόταν και πιθανότατα εφοδίαζε την Εγγύς Ανατολή.¹⁴⁹

10. Οι χρυσότριχες λίθοι ή λίθοι του ηλίου διακρίνονται σε αυτούς που μοιάζουν με κρυστάλλους και σε αυτούς που θυμίζουν τους χρυσολίθους. Όμως, η ειδοποιός τους

---

¹⁴⁵ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 307.

¹⁴⁶ Δήμου-Χωνιανάκη, *Οι χρήσεις των λίθων στην Αρχαιότητα*, 77· <https://www.miloterranean.gr/el/geo-facts-2/rocks-minerals>.

¹⁴⁷ Βλ. <http://www.ime.gr/chronos/01/gr/intro/obsidian.html>.

¹⁴⁸ N. Laskaris – A. Sampson – F. Mavridis – I. Liritzis, Late Pleistocene/Early Holocene seafaring in the Aegean: New Obsidian Hydration Dates with the SIMS-SS Method, *Journal of Archaeological Science* 38, 2475–2479, 2477· <https://www.miloterranean.gr/el/geo-facts-2/rocks-minerals>.

¹⁴⁹ B. Sparkes, *The Obsidian Trade*, στο: C. Renfrew – M. Wagstaff (εκδ.), *An Island Polity. The Archaeology of Exploitation in Melos*, Cambridge 1982, 182–221.

διαφορά είναι οι χρυσαφίζουσες τρίχες που φύονται πάνω τους και μοιάζουν με ηλιακές ακτίνες.

Βασική ιδιότητα του συγκεκριμένου λίθου είναι να καθιστά αυτόν που τον φορά ευπρεπή, σεμνό και αποδέκτη του σεβασμού των άλλων (ψευδο-Ιπποκράτης, *Ερμηνεία περι ενεργών λίθων*, 35). Ο χρυσόθριξ λίθος ταυτίζεται πιθανότατα με τον ηλίτη λίθο, ο οποίος έχει ακριβώς τα ίδια χαρακτηριστικά με τον πρώτο (Πρόκλος, *Περὶ τῆς καθ' Ἑλληνας ἱερατικῆς τέχνης*, 149, 20–22: τὸν μὲν ἠλίτην ταῖς χρυσοειδέσιν ἀκτῖσιν ὀρῶμεν τὰς ἠλιακὰς ἀκτῖνας μιμούμενον.¹⁵⁰ Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, cod. 242, 349b, 27–33: καὶ ἠλίτην δὲ λίθον ἔλεγεν ἑωρακέσθαι, οὐχ οἶον οἱ πολλοὶ ἑωράκαμεν, ἀκτῖνας διαφαίνοντα ἀπὸ τοῦ βάθους χρυσίτιδας [...]).

11. Ο λίθος μάγνης, μαγνήτις ή και στο θηλυκό μάγνησσα είναι πολύ γνωστός από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα λόγω της βασικής ιδιότητάς του να έλκει το σίδηρο (βλ. ενδεικτικά ψευδο-Ιπποκράτης, *Ερμηνεία περι ενεργών λίθων*, 36· Ποσειδίππος, *Επιγράμματα*, 17· Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*, 5.130· Damigeron Magus, *De lapidibus*, 319.27.¹⁵¹ Αχιλλέας Τάτιος, *Λευκίπη καὶ Κλειτοφών*, 1.17· Αλέξανδρος, *Προβλήματα*, 2.59· Ωριγένης, *Ἐκ τῶν εἰς κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον ἐξηγητικῶν* 10.19.19–22· Πορφύριος, *Περὶ ἀποχῆς*, 4.20.74–76· *Φυσιολόγος*, 38). Χάρη σε αυτήν του την ενέργεια προκάλεσε θαυμασμό στον αρχαίο κόσμο, όπως φαίνεται και από το λουκρετιανό ποίημα *De rerum natura* (Lucretius, *De rerum natura*, 6.906–916), ωστόσο παραμένει ακόμη ασαφές αν ήδη από την εποχή εκείνη είχε γίνει αντιληπτή η διπλή λειτουργία του μαγνήτη, δηλαδή η έλξη και η άπωση.¹⁵² Στην πραγματικότητα πρόκειται για το φυσικό ορυκτό που ονομάζεται μαγνητίτης, παρουσιάζει τη μαγνητική ιδιότητα εντονότερα από οποιοδήποτε άλλο ορυκτό και κοιτάσματά του βρίσκονται σε διάφορα μέρη του κόσμου, μεταξύ άλλων στην Αμερική, τη νότια Αφρική, την Ινδία, τη Γερμανία και την Ελλάδα.¹⁵³ Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Πλάτωνα (*Ἴων*, 533 d3–e5) ο λίθος αυτός ονομαζόταν από τον Ευριπίδη *μαγνήτις* (*Fragmenta*, 567), ενώ κάποιοι άλλοι του έδωσαν την ονομασία *Ἡρακλεία λίθος*, καθώς βρισκόταν σε μια πόλη της Λυδίας που καλούνταν Ηράκλεια (Ζηνόβιος, *Επιτομή ἐκ τῶν Ταρραίου καὶ Διδύμου παροιμιῶν*, 22: *κέκληται δὲ οὕτως*

¹⁵⁰ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 308.

¹⁵¹ Ὁ.π., 99, 308.

¹⁵² R. Wallace, 'Amaze Your Friends!' Lucretius on Magnets, *Greece & Rome* 43.2 (1996), 178–187, 185–186.

¹⁵³ Κατερινόπουλος, *Ο κόσμος των ορυκτών*, 171–172.

ἀπὸ Ἡρακλείας, τῆς ἐν Λυδία πόλεως· για τον ἴδιο λόγο ονομάστηκε και Λυδία λίθος, βλ. Τίμαιος, *Ἐκ τῶν τοῦ Πλάτωνος λέξεων*, s.v. *Ἡρακλεία λίθος*). Παρόλα αυτά, ὅσον αφορά στην ονομασία μάγνης και τα παράγωγά της, υπάρχουν ποικίλες ερμηνείες για την προέλευσή της. Οι επικρατέστερες εἶναι ὅτι τὸ ὄνομα του λίθου προέρχεται ἀπὸ τον Μάγνη, ἕναν βοσκὸ που πρῶτος ἀνακάλυψε την ελκτική δύναμη της πέτρας ἢ ἀπὸ τὸ φύλο των Μαγνητῶν που κατοικοῦσε στη Θεσσαλία,¹⁵⁴ τὸ ὁποῖο ἀργότερα δημιούργησε δύο ἀποικίες στη Μικρὰ Ἀσία που ἔφεραν τὴν ονομασία Μαγνησία (του Μαιάνδρου και του Σιτύλου).

Αξίζει παράλληλα κατὰ τὴν ἀποψή μου να σημειωθεῖ πως σύμφωνα με τὴ χειρόγραφη παράδοση ὁ λίθος μάγνης διαδραμάτισε καθοριστικὸ ρόλο σε πολλές ἀλχημιστικές συνταγές (*Κυρανίδες*, 1.7.62-68· 1.11.90-97· Μουσῆς, *Εὐποιῖα και εὐτυχία τοῦ κτισαμένου και ἐπιτυχία καμάτου και μακροχρονία βίου*, 2.304-309, 311, 314-315), ἀλλὰ ταυτόχρονα συνέβαλε και στην ἰατρική (Ἰπποκράτης, *Περὶ τῶν ἐντὸς παθῶν*, 21.7-13· Πλίνιος, 36.130· ψευδο-Διοσκουρίδης, *Περὶ λίθων*, 21· Αἰτίος, *Λόγοι ἰατρικοὶ vii*, 61.12-15). Πρόκειται για ἕναν λίθο, ὁ ὁποῖος κατὰ τον Σώτακο —τὴ μαρτυρία του ὁποῖου διαβάζει κανεὶς στον Πλίνιο (36.128-130)— διαθέτει πέντε εἶδη σε πέντε διαφορετικές περιοχές, ἐνῶ τα χρώματα και οἱ εὐεργετικές τους ιδιότητές ποικίλουν ἀκόμη και βάσει του φύλου τους.

Μια ἀπὸ αὐτές τις δυνατότητες τῆς συγκεκριμένης πέτρας που συγκαταλέγεται στο κείμενο εἶναι ἡ διάκριση τῆς ἐνάρετης και πιστῆς γυναίκα ἀπὸ τὴ μοιχαλίδα (Μητροδώρα, *Περὶ τῶν γυναικείων παθῶν τῆς μήτρας*, 35). Ἐπίσης, λειτουργεῖ ὡς ἀρωγός στο να ὁμοιοῦν τα ἀδέρφια, ὅταν ὑπάρχει κάποια διαμάχη μεταξύ τους, ἐνῶ παράλληλα ἐνισχύει τὴν πειθῶ των ομιλητῶν. Ὁ μάγνης δύναται, ἀκόμη, να προσφέρει κέρδη σε αὐτὸν που τον ἔχει μαζί του στο πλαίσιο διαφόρων συναλλαγῶν, ἀλλὰ μια ἀπὸ τις βασικές του ιδιότητες εἶναι ἡ ἐρωτική ἐλξη που ἀσκεῖ σε ὅποιον ἄνδρα ἐπιθυμεῖ ἡ γυναίκα που τον φοράει. Με τὴν τελευταία αὐτὴ ἐνέργεια σχετίζεται ἀμεσα και ἡ ἐγχάραξη που προτείνει ὁ συγγραφέας του ἔργου, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἀναπαρίσταται ἡ θεὰ του ἔρωτα, Ἀφροδίτη, να κρατᾶ στο δεξὶ τῆς χέρι τὸ κατεξοχὴν σύμβολο του ἔρωτα, τὸ μήλο, ἐνῶ με τὸ ἀριστερὸ να σέρνει ἕναν ἄνδρα ἀπὸ τὸ ρούχο

---

¹⁵⁴ Για μια ἐμπεριστατωμένη ἐπιστημονική ἐρευνα σχετικά με τὴ σχέση των Μαγνητῶν τῆς περιοχῆς τῆς Θεσσαλίας με τὸν μαγνητῆ ἀπὸ ορυκτολογικῆς ἀπόψεως, βλ. V. Melfos – B. Helly – P. Voudouris, *The ancient Greek names “Magnesia” and “Magnetes” and their origin from the magnetite occurrences at the Mavrouni mountain of Thessaly, central Greece. A mineralogical-geochemical approach*, *Archaeological and Anthropological Sciences* 3 (2011), 165-172.

του. Άλλωστε υπάρχουν πολλά παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την εξ αρχαιοτάτων χρόνων σύγκριση της ελκτικής δύναμης του μαγνητίτη με την ερωτική αγκαλιά.¹⁵⁵

12. Η λίθος *όφιητις* (ή οφίτης¹⁵⁶) παρουσιάζεται ως αντιφάρμακο σε κάθε είδους τραύμα και πληγή. Διακρίνεται από τον επόμενο λίθο οφίτη, ο οποίος αναφέρεται σε αρσενικό γένος από τον συγγραφέα και οι ιδιότητές του αναλύονται σε μεγαλύτερη έκταση.

13. Ο δεύτερος λίθος οφίτης διαθέτει μεταξύ άλλων καθαρτική και συντριπτική δύναμη, δρα θεραπευτικά ενάντια των τσιμπημάτων από σκορπιούς και φίδια, οξύνει την όραση, γιατρεύει τη βαρηκοΐα και το λήθαργο και λειτουργεί ως παυσίπονο στην κεφαλαλγία, ενώ όταν καίγεται διεγείρει την ερωτική επιθυμία (ψευδο-Ιπποκράτης, *Έρμηνεία περί ενεργών λίθων*, 38· Πλίνιος, 36.56· Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περί ὕλης ἰατρικῆς*, 5.143· του ίδιου, *Περί ἀπλῶν φαρμάκων*, 2.136· ψευδο-Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περί λίθων*, 24· Γαληνός, *Περί τῆς τῶν ἀπλῶν φαρμάκων κράσεως καὶ δυνάμεως*, 12.206· Αέτιος, *Λόγοι ἰατρικοὶ ii*, 29· Παύλος, *Epitomae medicae libri septem*, 7.3.114–115). Πρόκειται για σκουρόχρωμο —μαύρο ή γκριζο— λίθο, σκληρό, παχύ και φολιδωτό γεμάτο ανοιχτόχρωμες γραμμές (Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περί ὕλης ἰατρικῆς*, 5.143· Πλίνιος, 36.55· ψευδο-Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περί λίθων*, 24· Οριβάσιος, *Collectiones medicae*, 13.21· Νόννος, *Διονυσιακά*, 18.79· Κωνσταντίνος Ρόδιος, *Στίχοι*, 663–664), οι οποίες του δίνουν την όψη του δέρματος του φιδιού, από όπου άντλησε και το όνομά του (< ὄφης + -της/ -τις). Μάλιστα, ο οφίτης λίθος λόγω της ανθεκτικότητάς του, αλλά και για λόγους αισθητικούς επιλέχθηκε να αποτελέσει τη βάση των κίωνων στα παλαιά ανάκτορα της Φαιστού.¹⁵⁷ Βάσει της παραπάνω περιγραφής της εμφάνισης του λίθου, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη και με το όνομά του, είναι φανερό πως υπάρχει μεγάλη ομοιότητα με την ομάδα των ορυκτών που ονομάζονται σερπεντίνες (< serpens= ερπετό).¹⁵⁸

14. Ο οστρίτης λίθος φαίνεται πως λειτουργούσε ως αναλγητικό φάρμακο, όταν κάποιος τον διέλυε και τον έπινε μαζί με κρασί. Ετυμολογικά, όπως είχε επισημανθεί

---

¹⁵⁵ M.G. Lancellotti, *Médecine et religion dans les gemmes magiques*, *Revue de l'histoire des religions* 218 (2001), 427–456, 446.

¹⁵⁶ Ήδη σύμφωνα με τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης (*Επιστολή ἐπὶ ταῖς Διονυσίου τοῦ περιηγητοῦ παρεκβολαῖς*, 1010, 13–14) τὸ δὲ οφίητις πλεονασμὸν ἔχει τοῦ η, καὶ ἔστιν ὁμοιον τῷ πολήτης.

¹⁵⁷ J.W. Shaw, *Minoan Architecture: Materials and Techniques* [Studi di Archeologia Cretese VII], Padova 2009², 26–27· Ε. Μαντζουράνη, *Προϊστορική Κρήτη. Τοπογραφία και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2002, 26.

¹⁵⁸ Κατερινόπουλος, *Ο κόσμος των ορυκτών*, 125–127.

ήδη από τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα, προέρχεται από τη λέξη *ὄστρεον* και την κατάληξη *-της*, καθώς φαίνεται πως ο λίθος έμοιαζε με στρείδι (Πλίνιος, 37.177: *ostritidi ostrea a similitudine nomen dedere*).¹⁵⁹ Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά του συγκεκριμένου λίθου από τον Κωνσταντίνο Ζ' τον Πορφυρογέννητο, ο οποίος τον χρησιμοποιεί ως μέτρο σύγκρισης για το χρώμα της πέτρας που υπήρχε στη λάρνακα του Ιουστινιανού (Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως*, 2.42). Μια ακόμη εμφάνιση του οστρίτη λίθου εντοπίζεται στον Συνεχιστή του Θεοφάνους (Συνεχιστής Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, 327.14–16), όπου ο συγγραφέας δηλώνει την ομοιότητά του με τον λεγόμενο Σαγάριο λίθο.

15. Άμεση συγγένεια με τους παραπάνω λίθους (μάλλον από την *ὄφιῆτιν* λίθο και εξής) έχει η *ἐχίτις* πέτρα, η οποία ετυμολογικά προέρχεται από την *ἐχίδνα*, δηλαδή την οχιά. Πρόκειται για μια άπαξ ειρημένη ονομασία, την οποία φαίνεται πως επινόησε ο συγγραφέας των *Κηρυγμάτων*, καθώς στο ποίημα των *Λιθικῶν* δεν χρησιμοποιείται κάποιο όνομα (*Ὀρφικὰ Λιθικά*, 346–347: *καὶ σέο, δαιμονίη, μεμνήσομαι αὐτίκα, πέτρη, αὐτοκασιγνήτη πολιῆς καὶ ὁμώνυμ' ἐχίδνης*). Επιπλέον, σχετικά με τις ιδιότητές του ο συγκεκριμένος λίθος λειτουργούσε κυρίως ως αντίδοτο στα τσιμπήματα των φιδιών, όπως αποκαλύπτει και το όνομά του. Θεμελιώδες τεκμήριο για την αποτελεσματικότητά του αποτελεί ο καθοριστικός ρόλος που διαδραμάτισε στη θεραπεία του Φιλοκτήτη, η οποία αποτελεί και το θέμα της ομώνυμης τραγωδίας του Σοφοκλέους.

16. Ο σιδηρίτης ή έμψυχος ορείτης λίθος αντλεί τα ονόματά του τόσο από τη φύση του, καθώς διαθέτει υψηλή περιεκτικότητα σε σίδηρο,¹⁶⁰ όσο και από τους τόπους εύρεσής του, οι οποίοι κατά κύριο λόγο ήταν ορεινές περιοχές.¹⁶¹ Υπάρχουν, βέβαια, και άλλες πηγές που του δίνουν την εναλλακτική ονομασία του πυρίτη αργυρίτη (Βώλος Μενδήσιος, *Φυσικὰ καὶ μυστικά*, 2.44.8· Μωυσής, *Εὐποία καὶ εὐτυχία τοῦ κτισσαμένου καὶ ἐπιτυχία καμάτου καὶ μακροχρονία βίου*, 2.304.22–23).

Μερικά από τα χαρακτηριστικά του είναι το στρογγυλό του σχήμα, το μαύρο χρώμα του και η τραχύτητά του. Ως λίθος έχει ποικίλες θαυμαστές ιδιότητες, μία από τις οποίες είναι η αποπομπή κάθε είδους ερπετού και ιοβόλου ζώου από τις περιοχές που περνάει αυτός που τον φοράει (ψευδο-Ιπποκράτης, *Ἑρμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων*, 37), όπως για

¹⁵⁹ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 310.

¹⁶⁰ Κατερινόπουλος, *Ο κόσμος των ορυκτών*, 182.

¹⁶¹ Γενικά για όλες τις περιοχές του κόσμου, στις οποίες εντοπίστηκε ο λίθος, βλ. ό.π., 182.

παράδειγμα από τη Λιβύη. Για τον ίδιο λόγο τον φορούν και οι κυνηγοί, οι οποίοι διανυκτερεύουν σε έρημες ή και ορεινές περιοχές. Ακόμη, ο σιδηρίτης λειτουργεί και προφητικά, διότι μετά από ένα συγκεκριμένο τελετουργικό, που περιλαμβάνει το βάπτισμα του λίθου στο νερό και το τύλιγμά του με λευκές κλωστές, δίνει απαντήσεις στα ερωτήματα που του θέτει κάποιος (Ιωάννης Τζέτζης, *Χιλιάδες*, 6.65). Ωστόσο, στο σημείο αυτό ο συγγραφέας για ακόμη μια φορά ξεχωρίζει ως χριστιανός τη θέση του από τους Έλληνες, δηλαδή τους ειδωλολάτρεις που πίστευαν στις δαιμονικές αυτές φωνές, επισημαίνοντας ότι απλώς αναφέρει τη δύναμη αυτήν του λίθου χωρίς να την ασπάζεται. Επιπρόσθετα, ο σιδηρίτης αποτελεί θεραπευτικό φάρμακο, όταν πασπαλίζεται πάνω σε κάθε είδους τραύματα και πληγές, ενώ παράλληλα καθιστά γόνιμες τις στείρες γυναίκες (ψευδο-Ιπποκράτης, *Έρμηνεία περί ενεργών λίθων*, 37). Ακόμη, ο σιδηρίτης αποτέλεσε βασικό συστατικό σε ποικίλες αλχημικές, αστρολογικές και μαγικές συνταγές (*Περί μαργάρων*, 2.369.1–8· *Αστρολογικά, Περί τῆς βοτάνης τῆς καλουμένης παιωνίας*, 8,2.169.6–9· *Αστρολογικά, De duodecim signorum decanis*, 6.75.12–14· *Μαγικοί πάπυροι*, 4. 2875–2880). Σύμφωνα με το λεξικό της Σούδας (s.v. *σιδηρίτης*) την ίδια ονομασία είχε τόσο ο λίθος, ο οποίος δίπλα στον μαγνήτη είχε θαυμαστές ιδιότητες, όσο και ένα φυτό, ενώ ακόμη γίνεται αναφορά στον λίθο και στο θηλυκό γένος (*σιδηρίτις*).

17. Ο λίθος γαγάτης πήρε το όνομά του από τον τόπο εύρεσής του, δηλαδή από μια περιοχή της νοτιοανατολικής Λυκίας που ονομάζεται Γάγαι και πιο συγκεκριμένα από τον ποταμό της, τον λεγόμενο Γάγα ή Γαγάτη, ο οποίος είναι ίσως ο σημερινός Alakir Çayı.¹⁶² Πρόκειται για μια πλατιά και σκουρόχρωμη πέτρα σε σταχτιά απόχρωση, η οποία αποπνέει ένα βαρύ άρωμα καθώς καίγεται, όπως και η πίσσα. Ο Αέτιος σημειώνει χαρακτηριστικά ότι ο ίδιος μετέφερε πλακώδεις λίθους γαγάτη από έναν λόφο κοντά στην Ιεριχώ, όπου υπήρχε και άσφαλτος (Αέτιος, *Λόγοι ιατρικοί ii*, 24). Λόγω της συγκεκριμένης μυρωδιάς του έχει τη δύναμη όχι μόνο να απομακρύνει όλα τα δηλητηριώδη ερπετά (Βώλος Μενδήσιος, *Περί συμπαθειῶν καὶ ἀντιπαθειῶν*, 34), αλλά και να εντοπίζει όσους πάσχουν από την ιερά νόσο, την επιληψία (ψευδο-Ιπποκράτης, *Έρμηνεία περί ενεργών λίθων*, 40· Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περί ὕλης ἱατρικῆς*, 1.73, 5.128· Οριβάσιος, *Eclogae medicamentorum*, 2.3· Αέτιος, *Λόγοι*

---

¹⁶² H. Hellenkemper – F. Hild, *Lykien und Pamphylien* [TIB 8/2], Wien 2004, 540-541.

ιατρικοί νι, 14· Αλέξανδρος Τραλλιανός, *Θεραπευτικά*, 1.559)¹⁶³, ενώ παράλληλα θεραπεύει τις γυναίκες που πάσχουν από κάποια κρυφή νόσο.

Σύμφωνα με το ψευδο-ιπποκρατικό έργο της ερμηνείας των λίθων, το οποίο χρονολογείται κατά τον 5^ο προχριστιανικό αιώνα, ο γαγάτης λίθος έχει ποικίλες ακόμη δυνάμεις, όπως να σταματά την αιμορραγία, να θεραπεύει κάθε είδος πόνου, αλλά και να καθιστά καρποφόρα τα δένδρα και τα αμπέλια (ψευδο-Ιπποκράτης, *Έρμηνεία περι ενεργῶν λίθων*, 40). Μάλιστα, στο συγκεκριμένο έργο αναφέρεται ότι πολλοί είναι εκείνοι που ταυτίζουν τον γαγάτη με τον κοράλλιο λίθο, αν και πρόκειται για δύο διαφορετικά πετρώματα. Επιπλέον, το αφέψημα που παρασκευάζεται από τον γαγάτη εξαλείφει τις έλμινθες, δηλαδή τους σκώληκες που παρασιτούν στο έντερο των ανθρώπων, ενώ παράλληλα στις γυναίκες που κρατούν τον λίθο στο χέρι τους προσφέρει γρήγορο τοκετό (ψευδο-Ιπποκράτης, *Περι λίθων*, 8· Σέξτος Ιούλιος Αφρικανός, *Κεστοί*, 9.1· Αέτιος, *Λόγοι ιατρικοί ii*, 24). Ενδιαφέρουσα είναι και η μαρτυρία της Μητροδώρας (*Περι τῶν γυναικείων παθῶν τῆς μήτρας*, 33: *Γαγάτην λίθον κάπνισον καὶ ἐὰν οὐρήση ἐστὶν ἐφθαρμένη· εἰ δὲ μή, οὐχί*), κατά την οποία ο λίθος δύναται να αποδείξει την παρθενία μιας γυναίκας. Μια τελευταία πληροφορία, που διαβάξει κανείς στα *Γεωπονικά* (15.1.32), είναι ότι ο γαγάτης λίθος, όταν βραχεί από κρύο νερό και πέσει στη φωτιά, ανάβει αμέσως, ενώ αν ρίξει κάποιος πάνω του λάδι, σβήνει.

18. Ο σκορπιός λίθος ονομάστηκε έτσι από την ιδιότητά του να δρα εναντίον των ιοβόλων σκορπιών. Δεν υπάρχουν περαιτέρω πληροφορίες για τον συγκεκριμένο λίθο, ωστόσο στο έργο του Πλίνιου του Πρεσβύτερου εντοπίζεται ένας λίθος με παρόμοιο όνομα (*scorpitis*), ο οποίος μοιάζει με τον σκορπιό όχι μόνο στο όνομα, αλλά και στο χρώμα και στη μορφή (Πλίνιος, 37.187: *scorpitis scorpionis aut colore aut effigie*).¹⁶⁴

19. Ο κορσίτης λίθος (ή στον επικό τύπο *κορσήεις*) άντλησε το όνομά του από την ομοιότητά του με την *κόρση* (στη δωρική διάλεκτο *κόρρα* αλλά και *κάρα*), δηλαδή με το κεφάλι και ειδικότερα με το μέρος των κροτάφων. Η συγκεκριμένη ομοιότητα έγκειται στο χρώμα του λίθου, το οποίο είναι γκριζωπό, όπως και οι κρόταφοι όλων των ανθρώπων με το πέρασμα των χρόνων [Πλίνιος, 37.153: *corsoides canitiae capitis (similis est)*].

¹⁶³ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 312.

¹⁶⁴ Ο.π., 108.

Στην παράγραφο που αναφέρεται σε αυτόν, κοινοποιούνται τρεις θεραπευτικές συνταγές. Η πρώτη περιλαμβάνει το τρίψιμο του λίθου μαζί με σκόρδο και την πόση του από τους ανθρώπους που πάσχουν από τσίμπημα σκορπιού, με σκοπό να θεραπευθούν. Η δεύτερη σχετίζεται με το άλειμμα του λίθου μαζί με έλαιο τριαντάφυλλου στον αυχένα αυτών που πονούν, ώστε να επέλθει ίαση, ενώ η τρίτη συνταγή, η οποία προϋποθέτει την ανάμειξη του κορσίτη με μέλι, δρα ενάντια στις παθήσεις του στομάχου, της βουβωνικής χώρας, καθώς και στις υδρωπικές (ψευδο-Ιπποκράτης, *Ἑρμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων*, 39).

20. Ο κοράλιος λίθος σύμφωνα με ορισμένους συγγραφείς —και χρονολογικά πρώτο τον Αίλιο Ηρωδιανό— διαθέτει ίσως ελληνική ετυμολογία, καθώς πρόκειται για σύνθετη λέξη, που αποτελείται από τα συνθετικά *κόρη* και *ἄλις*, και δηλώνει την κόρη της θάλασσας (Αίλιος Ηρωδιανός, *Περὶ ὀρθογραφίας*, s.v. κοράλλιον: ἴσως τὸ ἄλιον ἔγκειται· ἀπὸ θαλάσσης ταῖς κόραις κόσμος). Η ετυμολογία αυτή συνδέεται και με τη μυθοπλαστική φημολογία ότι τα κοράλλια —κυρίως εκείνα με το έντονο κόκκινο χρώμα— σχηματίστηκαν από το αίμα μιας Γοργόνας, δηλαδή ενός μυθικού θηλυκού πλάσματος της θάλασσας (Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ἐπιστολὴ ἐπὶ ταῖς Διονυσίου τοῦ περιηγητοῦ παρεκβολαῖς*, 1106, 31–33: τὸ δὲ κουράλιον τοῦ τῆς Γοργόνης αἵματος ἀποστάζει μυθεύεται, ἀφ’ ἧς οἶα κόρης οὔσης ἢ κλησὶς τῷ λίθῳ ἐνεκάθισεν). Ὁ πολυτίμητος λίθος τὸ κουράλλιον, όπως διαβάζει κανείς στον Βασίλειο Καισαρείας (*Ὁμιλῖαι θ’ εἰς τὴν ἑξαήμερον*, 7.6.17), παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα, η οποία σχετίζεται με τη φύση του και τον ξεχωρίζει από τα προαναφερθέντα ορυκτά. Πρόκειται για έναν πολύτιμο λίθο που προέρχεται από τη θάλασσα και όχι από το υπέδαφος, ενώ η σύστασή του με το πέρασμα του χρόνου αλλάζει. Στην αρχή, δηλαδή, μοιάζει με χλωρό χορτάρι που φύεται στο νερό, όπως τα βρύα, ενώ ο χρόνος που περνά του παίρνει τα φύλλα και τον βγάζει έξω προς τη στεριά. Αυτή η επαφή με τον αέρα τον καθιστά ολοένα ξηρότερο και πιο σκληρό, μολονότι το αρχικό σχήμα που είχε ως φυτό το διατηρεῖ μέχρι τέλους, όπως σημειώνει όχι μόνο ο Διοσκουρίδης ο Πεδάνιος κατά τον 1^ο μεταχριστιανικό αιώνα (*Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*, 5.121.1–2: τὸ δὲ κουράλιον, ὅπερ ἔνιοι λιθόδενδρον ἐκάλεσαν [...] πολύοζον καὶ κινναμωμίζον τῷ τύπῳ τῶν θαμνίσκων), αλλά και ο Παύλος ο Αιγινήτης, ο βυζαντινός ιατρός του 7^{ου} αιώνα (*Ἐπιτομαὲς medicarum libri septem*, 7.3.10 (στ. 286): κοράλλιον ὡσπερ δένδρῳδές ἐστὶ φυτὸν ἀπολιθούμενον). Η παραπάνω περιγραφή είναι αρκετά ρεαλιστική και αποτελεί προϊόν παρατήρησης, αλλά η επιστημονική αλήθεια είναι λίγο διαφορετική. Στην

πραγματικότητα τα κοράλια δεν είναι φυτά, αλλά ζώα, και πιο συγκεκριμένα μικροσκοπικοί πολύποδες που συνδέονται μεταξύ τους δημιουργώντας αποικίες, όπως διατυπώθηκε κατά το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα.¹⁶⁵ Ο σκελετός των αποικιών αυτών που μοιάζουν με διακλαδισμένα δενδρύλλια, όταν είναι ζωντανός, καλύπτεται από έναν μαλακό φλοιό,¹⁶⁶ ενώ όταν νεκρώνεται, σκληραίνει,¹⁶⁷ όπως είχε παρατηρήσει και ο ίδιος ο συγγραφέας των *Λιθικῶν Κηρυγμάτων*.

Στη φύση υπάρχουν ποικίλες κατηγορίες κοραλλιών, μεταξύ των οποίων και τα αντιπαθάρια, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία κοσμημάτων με θεραπευτικές —αντί των παθήσεων— ιδιότητες.¹⁶⁸ Ήδη ο Πλίνιος κατά τον 1^ο αιώνα μ.Χ. καθιστά σαφές, ότι οι Ινδοί μάντεις θεωρούσαν τα κοράλια ως ιερά φυλαχτά έναντι όλων των κινδύνων (Πλίνιος, 32.23: *harispices eorum vatesque inprimis religiosum id gestamen amoliendis periculis arbitrantur*).¹⁶⁹ Έτσι, και στο παρόν υπό εξέταση έργο αναφέρονται διάφορες θαυμαστές ιδιότητές του, όπως η θεραπεία από τα δαγκώματα των φιδιών, η διαφύλαξη της σωματικής ακεραιότητας από τους εχθρούς στο πεδίο της μάχης, καθώς και η προστασία από παντός είδους κινδύνους στην έρημο, όπως είναι για παράδειγμα η επιδρομή των ληστών (ψευδο-Ιπποκράτης, *Έρμηνεία περι ένεργῶν λίθων*, 1). Ακόμη, αναφέρεται πως ο συγκεκριμένος λίθος ονομάζεται και *γοργόνιος*, όταν πάνω του χαράσσεται η μορφή της Γοργόνας και συναρμόζεται σε χρυσό ή άργυρο (Πλίνιος, 37.164: *Gorgonia nihil aliud est quam curalium. Nominis causa, quod in duritiam lapidis mutatur emollitum in mari*). Μάλιστα, ως γοργόνιος λίθος ή ως κοράλιος λίθος με χαραγμένη πάνω του τη μορφή της Εκάτης¹⁷⁰ λειτουργεί ως φυλαχτό που καταπολεμά την οργή του εκάστοτε άρχοντα προς αυτόν που τον φοράει. Επιπλέον, ονομάζεται και λίθος του Ερμή, διότι δρα εναντίον των πανούργων ανθρώπων και των ερπετών κατά κύριο λόγο κατά τη διάρκεια πεζοποριών. Όποιος τον φοράει παραμένει αλώβητος από πάσης φύσεως πόνους, δαίμονες και μαγικές πρακτικές, ενώ όποιος τον πει μαζί με άκρατο κρασί δεν αρρωσταίνει (ψευδο-

¹⁶⁵ T. F. Goreau – N. I. Goreau – T. J. Goreau, “Corals and Coral Reefs”, *Scientific American* 241.2 (1979), 124–137, 124.

¹⁶⁶ Πάπυρος Larousse Britannica, τόμος 30, 2007, s.v. Κοράλια και κοραλλιογενείς σχηματισμοί, 138.

¹⁶⁷ T. F. Goreau – N. I. Goreau – T. J. Goreau, “Corals and Coral Reefs”, *Scientific American* 241.2 (1979), 124–137, 124.

¹⁶⁸ Πάπυρος Larousse Britannica, τόμος 30, 2007, s.v. Κοράλια και κοραλλιογενείς σχηματισμοί, 138–139.

¹⁶⁹ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 326.

¹⁷⁰ Για τον γοργόνιο λίθο και τη μορφή της Εκάτης πάνω στον κοράλλιο λίθο βλ. Ch. Faraone, Some Further Remarks on Greek Magical Gems, στο: A. Szabo (εκδ.), *From Politês to Magos: Studia György Németh sexagenario dedicate*, Budapest 2016, 105–115, 105–108.

Ιπποκράτης, *Έρμηνεία περί ενεργῶν λίθων*, 1). Επιπλέον, όταν καταποθεί με νερό, σταματά τις αιμοπτύσεις (Πλίνιος, 32.24· Αίλιος Πρόμωτος, *Δυναμερόν*, 31.7· *Hippiatrica Cantabrigiensia*, 33.3· Νικόλαος Μυρεψός, *Δυναμερόν*, 5.56) και μαλακώνει τον σπλήνα (ψευδο-Ιπποκράτης, *Έρμηνεία περί ενεργῶν λίθων*, 1· Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περί ὕλης ἰατρικῆς*, 5.121.3). Αν τοποθετηθεί πάνω σε κάποιο δόντι που κουνιέται λόγω κάποιας πληγῆς, το θεραπεύει (ψευδο-Γαληνός, *Περί εὐπορίστων*, 14.430.η), καθώς έχει την ιδιότητα να επουλώνει οποιαδήποτε πληγή της σάρκας (Πλίνιος, 32.24), ενώ με την προσθήκη και ορισμένων άλλων υλικών λειτουργεί ως λευκαντικό για τα δόντια (ψευδο-Γαληνός, *Περί εὐπορίστων*, 14.432.ιδ). Σωτήριος αποδεικνύεται ο λίθος και για τους ναυτικούς κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους, επειδή παύει τους ανέμους και τα κύματα δημιουργώντας ευνοϊκές συνθήκες για το ταξίδι τους. Βασική προϋπόθεση είναι να τοποθετηθεί το κοράλλι στο καρχήσιον του πλοίου, δηλαδή στο ψηλότερο μέρος του καταρτιού, μαζί με δέρμα φώκιας. Ο συνδυασμός αυτός συναντάται και στις *Κυρανίδες* (4.67.1–7) ως φυλαχτό έναντι κάθε κακού, όπως τα καταστροφικά φυσικά φαινόμενα, τα ερπετά και η βασκανία, τόσο στα καράβια, όσο και στα σπίτια (*Γεωπονικά*, 15.1.31). Ευεργετικές ιδιότητες, επίσης, έχει ο κοράλιος λίθος και για τα χωράφια, αν τριφτεί και σπαρθεί μαζί με τους νέους σπόρους, καθώς αποτρέπει οποιονδήποτε μη ωφέλιμο παράγοντα για τα σπαρτά και τα αμπέλια, όπως επί παραδείγματι τους ανεμοστρόβιλους, τις ακρίδες και διάφορα άλλα έντομα.

Τα χρώματα του κοράλιου λίθου κυμαίνονται από λευκό μέχρι και έντονο κόκκινο, το οποίο είναι παγκοσμίως γνωστό με την ονομασία *Corallium rubrum* ή ελληνιστί *έρυθρόν κοράλλιον*, την πολύτιμη αξία του οποίου είχε αντιληφθεί τόσο ο Διοσκουρίδης ο Πεδάνιος (*Περί ὕλης ἰατρικῆς*, 5.121.2: *ἄριστον δέ ἐστὶ τὸ πυρρὸν τῆ χροῶ*),¹⁷¹ όσο και ο Νικηφόρος Βλεμμύδης (*Γεωγραφία Συνοπτική*, 468.1.12–14: *ἡ γῆ γὰρ αὐτῶν φέρει αὐτοῖς πολὺν ἄλλον πλοῦτον, διότι ἐκεῖ εὐρίσκεται ὁ λίθος τοῦ ἐρυθροῦ κοραλίου*). Τα εντυπωσιακά χρώματα, λοιπόν, σε συνάρτηση με τη μεγάλη αξία του κατέστησαν τον συγκεκριμένο λίθο απαραίτητο υλικό για την κοσμηματοποιία και εν γένει κάθε διακοσμητική τέχνη. Ο Πλίνιος σημειώνει χαρακτηριστικά πως οι Γαλάτες είχαν αναγνωρίσει την αισθητική αξία των κοραλλιών από πολύ νωρίς, για αυτό και τα αξιοποίησαν ως στολίδια για τον πολεμικό τους οπλισμό (32.23: *Galli gladios, scuta, galeas adornabant eo*). Όσον αφορά στον τόπο εύρεσής του λίθου, φαίνεται πως

¹⁷¹ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 313.

υπήρχε σε διάφορα μέρη του κόσμου, όπως ο Περσικός κόλπος και τα νησιά Στοιχάδες που βρίσκονται στον Γαλλικό κόλπο (Πλίνιος, 32.21).¹⁷² Μια ακόμη σημαντική πηγή ήταν η Ιταλία και συγκεκριμένα η Σικελία (Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περί ὕλης ἰατρικῆς*, 5.121.1–2: *εὐρίσκεται δὲ πλεῖστον ἐν τῷ κατὰ Συρακούσας ἀκροτηρίῳ, καλουμένῳ δὲ Παχύνῳ*· Ησύχιος, *Λεξικόν*, s.v. κωραλλεῖς: *οἱ ἀναλέγοντες τὸ κουράλιον περὶ Σικελίαν*). Ἐτσι, εἶναι γνωστό πως οἱ Ρωμαῖοι ἤδη ἀπὸ τα ἀρχαία χρόνια ἀλίευαν κοράλλια ἀπὸ τὴν Ερυθρὰ Θάλασσα καὶ τὴ Μάλτα, με τὰ ὁποῖα κατασκεύαζαν περιδέραιο-φυλακτὰ, παράδοση που συνεχίστηκε καὶ κατὰ τα βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ χρόνια,¹⁷³ μιας καὶ πρόκειται ταυτόχρονα γιὰ στοιχεῖα ὄχι μόνο διακοσμητικὰ, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὰ (Πλίνιος, 32.23: *ita et decore et religione gaudent*). Παράλληλα, χάρι στους κοράλλιους λίθους τῆς Σικελίας ἡ ἰταλικὴ πόλη Torre del Greco, ἡ ὁποία ὀνομάστηκε καὶ «πόλη τοῦ κοραλλιοῦ», γέμισε κατὰ τὸν 15^ο αἰῶνα μ.Χ. με ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας τοῦ πολυτίμου αὐτοῦ λίθου.¹⁷⁴

Τέλος, ἡ ιδιότητα τοῦ κοράλλιοῦ λίθου νὰ προστατεύει τὸν ἄνθρωπο ἤδη ἀπὸ τὴ βρεφικὴ τοῦ ηλικία ἀποτυπώνεται ὄχι μόνο στὴ *Φυσικὴ Ἱστορία* τοῦ Πλινίου, σύμφωνα με τὴν ὁποία κρεμούσαν κλαδάκια κοραλλιοῦ στα νεογέννητα (32.24: *surculi infantiae adalligati tutelam habere*), ἀλλὰ —ὅπως παρατήρησα— καὶ στὴν ἀναγεννησιακὴ ζωγραφικὴ με χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὸν πίνακα *Madonna di Senigallia* περὶ τὰ τέλη τοῦ 15^{ου} αἰῶνα τοῦ Ἰταλοῦ Piero della Francesca, ὅπου τὸ θεῖο βρέφος στὴν ἀγκαλιά τῆς Παναγίας φορᾷ ἓν ἀκροτηρίο με κοράλλι.¹⁷⁵ Ἡ προστασία που προσφέρει ὁ λίθος διατηρεῖ τὴν ἰσχὺ τῆς μέχρι καὶ σήμερα. Εἰδικότερα, ἡ σκόνη τοῦ κόκκινου κοραλλιοῦ χρησιμοποιεῖται σα φάρμακο ἀπὸ τὴν ὁμοιοπαθητικὴ ἰατρικὴ παγκοσμίως, καθὼς σὲ αὐτὴν ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποδίδεται ἡ ἴαση ἀπὸ διάφορες ἀσθένειες, ὅπως τὰ κρυολογήματα, οἱ ἀλλεργίες, ἀλλὰ καὶ προβλήματα τοῦ ἥπατος.¹⁷⁶

21. Ὁ ἀγάτης λίθος διακρίνεται σὲ πολλὰ εἶδη, γιὰ αὐτὸ ἔχει καὶ ποικίλα χρώματα (Πλίνιος, 37.139: *excellens amplitudine, numerosa varietatibus, quae mutant cognomina eius [...]*).¹⁷⁷ Ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ μοιάζει με τρεῖς

¹⁷² Ὁ.π., 313.

¹⁷³ Πάπυρος Larousse Britannica, τόμος 30, 2007, s.v. Κοράλλια καὶ κοραλλιογενεῖς σχηματισμοί, 140.

¹⁷⁴ C. Ghidiglia, L'industria del corallo in Italia, *Giornale degli Economisti* 5, 1892, 479–510, 493, 502. Γιὰ ἐπιπλέον χώρες εὐρέσεως τοῦ κοράλλιοῦ λίθου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν τρόπο ἀλιείας τοῦ στὶς ἰταλικὲς ἀκτὲς, βλ. στο ἴδιο 479–482.

¹⁷⁵ <http://www.gallerianazionalemarche.it/collezioni-gnm/madonna-di-senigallia>.

¹⁷⁶ <https://www.homeopathy.gr/homeopathy.php?remedy=corallium-rubrum>.

¹⁷⁷ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 316–317.

άλλους λίθους: τον ίασπι ως προς τη διαφάνειά του και τον σμάραγδο ως προς τη λαμπρότητα. Όταν πρόκειται για κόκκινο αχάτη, η ερυθρότητά του έχει διάφορες αποχρώσεις. Μπορεί, με άλλα λόγια, το χρώμα του να μοιάζει με αυτό του σάρδιου λίθου ή της μίλτου, δηλαδή του ερυθρού ασβεστόλιθου, ενώ άλλες φορές να θυμίζει χαλκό ή μήλο. Η πιο βαθυκόκκινη έκφανση του αχάτη τού προσδίδει τις ονομασίες *δάφοινος* (< επιτακτικό προθεματικό μόριο *δα-* + *φοινός*, κόκκινος σαν αίμα) και *λεοντοδέρης* (< *λέων* + *δέρας*), οι οποίες χρησιμοποιούνται στην αρχαία ελληνική γραμματεία, για να δηλώσουν το ολοπόφυρο δέρμα ενός άγριου θηρίου ή συγκεκριμένα του λιονταριού. Εκτός από αυτήν την εκδοχή αναφέρεται και ο κίτρινος αχάτης (*Κυρανίδες*, 6.2: *Αχάτης λίθος ἐστὶ ὀλοκίτρινος ὁμόχρους*· Σωκράτης και Διονύσιος, *Περὶ λίθων*, §39: *οὗτός ἐστιν ὀλοκίτρινος*· Νόννος, *Διονυσιακά*, 18.79: *αὐγὴν δ' αἰθαλόεσσαν ἀπέπτυνεν ὠχρὸς ἀχάτης*· Ψελλός, *Περὶ λίθων δυνάμεων*, 29-30: *Ὁ ἀχάτης· ἔστι δὲ ποικίλος τὴν χροιάν καὶ διηγλαϊσμένος· καὶ ὁ μὲν πάρωχρος*),¹⁷⁸ αλλά και ο *πράσινος λίθος*, ο οποίος κατά τον Νικηφόρο τον Έγκλειστο δεν είναι άλλος από τον αχάτη (Νεόφυτος ο Έγκλειστος, *Λόγος θ'*, 9.24–25: *πράσινον δὲ τὸν ἀχάτην λίθον ὁ μέγας Μωσῆς ἐπωνόμασε*). Επίσης, ο αχάτης λίθος μπορεί να είναι φολιδωτός φέροντας διάφορα χρώματα είτε μεμονωμένα, όπως το κόκκινο, είτε αναμειγμένα, για παράδειγμα πράσινο, μαύρο και λευκό.¹⁷⁹ Τέτοιες χρωματιστές φυσικές γραμμές λέγεται πως είχε και το κόσμημα του βασιλιά Πύρρου, στο οποίο απεικονίζονταν *non arte, sed naturae sponte* οι εννέα Μούσες και ο θεός Απόλλωνας με την κιθάρα του (Πλίνιος, 37.5).

Η ετυμολογική του προέλευση συμπίπτει με την τοπική, καθώς σύμφωνα με τον Θεόφραστο (*Περὶ λίθων*, 31–32) *ὁ ἀχάτης ὁ ἀπὸ τοῦ Ἀχάτου ποταμοῦ τοῦ ἐν Σικελίᾳ καὶ πωλεῖται τίμιος* (αργότερα και στον Πλίνιο, 37.139: *Achates in magna fuit auctoritate, nunc in nulla est, reperta primum in Sicilia iuxta flumen eiusdem nominis*).¹⁸⁰ Σύμφωνα με την επιστήμη της Ορυκτολογίας ο αχάτης αποτελεί μία μικροκρυσταλλική ποικιλία, η οποία ανήκει στην ομάδα του χαλαζία (*quartz group*), ενώ ο χαλαζίας με τη σειρά του θεωρείται το ορυκτό με τις περισσότερες ποικιλίες σε χρώματα και μορφές,¹⁸¹ όπως είχε παρατηρήσει και ο συγγραφέας των *Λιθικῶν Κηρυγμάτων*. Αξίζει, ακόμη, να

¹⁷⁸ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 317.

¹⁷⁹ Για φωτογραφικό υλικό των διαφόρων ποικιλιών του αχάτη βλ. http://www.geo.auth.gr/106/8_silicates/tecto/chalcedony.htm.

¹⁸⁰ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 316.

¹⁸¹ Κατερινόπουλος, *Ο κόσμος των ορυκτών*, 140–143.

αναφερθεί πως η ομάδα του χαλαζία (SiO₂) ανήκει στα τεκτοπυριτικά ορυκτά και αποτελεί το δεύτερο σε συχνότητα ορυκτό στο στερεό φλοιό της γης.¹⁸²

Επιπλέον, όσον αφορά στις ιδιότητες του αχάτη, η βασικότερη είναι η μείωση των πόνων και η σωτηρία των ανθρώπων που ψυχορραγούν από τσίμπημα σκορπιού ή οχιάς (ψευδο-Ιπποκράτης, *Έρμηνεία περί ένεργών λίθων*, 2· Κυρανίδες, 6.2· Επιφάνιος, *Περί τῶν ιβ' λίθων*, 1.8· Νεόφυτος ο Έγκλειστος, *Λόγος θ'*, 9.23), εφόσον ο λίθος τοποθετηθεί γύρω από το τραύμα ή πασπαλιστεί πάνω σε αυτό. Δραστικός κατά οποιασδήποτε ασθένειας φαίνεται πως είναι ο αχάτης, ο οποίος χορηγούνταν και ως αντιπυρετικό για όσους υπέφεραν (*Κυρανίδες*, 6.2). Διαθέτει, επίσης, μια ελκτική δύναμη, καθώς όχι μόνο εμπνέει τον ερωτικό πόθο τόσο στους άντρες, όσο και στις γυναίκες που τον φορούν, αλλά κάνει και θελκτικούς τους ανθρώπους στον περίγυρό τους (Σωκράτης και Διονύσιος, *Περί λίθων*, §39). Παράλληλα πραγματοποιεί και όλα τα αιτήματα που του έχουν τεθεί (ψευδο-Ιπποκράτης, *Έρμηνεία περί ένεργών λίθων*, 1), ενώ ακόμη παίζει σημαντικό ρόλο στη γρηγορότερη τήξη των κοκκάλων και των κεράτων, όταν τοποθετηθεί στην κατσαρόλα που μαγειρεύονται. Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ψελλό ο αχάτης θεραπεύει τις κεφαλαλγίες, τις διάφορες εκκρίσεις των ματιών και τις υδρωπικίες (*Περί λίθων δυνάμεων*, 29–34), ενώ πέντε περίπου αιώνες νωρίτερα ο Αλέξανδρος από τις Τράλλεις στα *Θεραπευτικά* (2.45) καταγράφει μια συνταγή κολλυρίου —βασικό συστατικό του οποίου είναι μεταξύ άλλων ο αχάτης— για να μπορεί να κοιτά κανείς τον ήλιο αβλαβώς.

Ακόμη, η υψηλή αξία που αποδιδόταν στον αχάτη λίθο είναι πασιφανής στην Παλαιά Διαθήκη και ιδιαίτερα στα βιβλία της *Έξοδου* και του *Ίεζεκιήλ*. Πιο συγκεκριμένα ο Θεός δίνει εντολή στον Μωυσή να δημιουργηθεί από τους καλύτερους τεχνίτες μια ιερατική στολή για τον Ααρών, η οποία στο περιस्थίθιο —κάτι σαν το σημερινό εγκόλπιο— θα φέρει δώδεκα λίθους, όσες δηλαδή είναι και οι φυλές του Ισραήλ, μεταξύ άλλων και τον αχάτη λίθο και καθένας από αυτούς θα έχει χαραγμένο ένα όνομα των υιών Ισραήλ (*Έξοδος* 28:19–21, 36:19–21). Σύμφωνα μάλιστα με τον επίσκοπο Κύπρου Επιφάνιο (*Περί τῶν ιβ' λίθων*, 2.1) ο αχάτης έφερε το όνομα *Άσήρ*, υιού του Ιακώβ και της Ζελφά. Αλλά και στον *Ίεζεκιήλ* (28:13) ο βασιλιάς της Τύρου παρουσιάζεται μέσα στην τρυφή του παραδείσου του Θεού ενδεδυμένος με αχάτη και πλήθος άλλων πολύτιμων λίθων. Μια επιπρόσθετη αναφορά στον αχάτη λίθο με

---

¹⁸² Ο.π., 132.

θηρσκευτική διάσταση γίνεται στο έργο *Φυσιολόγος* του 2^{ου} – 3^{ου} αιώνα μ.Χ., όπου περιγράφεται πώς οι δύτες εντοπίζουν μέσα στη θάλασσα τα μαργαριτάρια με τη βοήθεια του αχάτη (44.1–5). Λίγους στίχους παρακάτω γίνεται ένας θεολογικός παραλληλισμός, κατά τον οποίον ο Ιωάννης είναι ο αχάτης που δείχνει μέσα στο υγρό στοιχείο, δηλαδή στον κόσμο, τον νοερό μαργαρίτη, τον αμνό του Θεού (44.12–16).

22. Ο λίθος αιματίτης άντλησε την ονομασία του από το κόκκινο σαν αίμα χρώμα της σκόνης του (Θεόφραστος, *Περὶ λίθων*, 37: *πυκνή δὲ καὶ ἡ αἱματίτις· αὕτη δ' ἀχμώδης καὶ κατὰ τοῦνομα ὡς αἵματος ξηροῦ πεπηγότες*· Πλίνιος, 36.129: *haematites magnes sanguinei coloris*), το οποίο διατηρεῖ ἀκόμη και ὅταν διαλύεται στο νερό. Κατὰ κύριο λόγο βρίσκεται σε εὐθρυπτα συσσωματώματα με κόκκινο χρώμα (Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*, 5.126) ἢ διάσπαρτος σε πετρώματα.¹⁸³ Ἐπίσης, ὅσον ἀφορὰ στον τόπο εὐρέσεώς του ἐπισημαίνονται στην ἀρχαία γραμματεία διάφορες χώρες της Ἀφρικῆς, ὅπως ἡ Αἴγυπτος (Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*, 5.126: *αἱματίτις δὲ αὐτοφυῆς ἐν Αἰγύπτῳ μεταλλεύεται*), ἡ Αἰθιοπία καὶ ἡ Ἀραβία (Πλίνιος, 37.169: *haematitis in Aethiopia quidem principalis est, sed et in Arabia et in Africa invenitur, sanguineo colore*). Κοιτάσματα ἀναφέρονται καὶ σε ἄλλες ἠπείρους, ὅπως στην Ἀμερική καὶ στην Ἐυρώπη, ἐνῶ στην Ἑλλάδα αἱματίτης ἐντοπίζεται στη Σέριφο, τὸ Λαύριο, τὴν Κύθνο καὶ τὴ Θάσο.¹⁸⁴

Πρόκειται για λίθο ωφέλιμο για τὴν ἐκάστοτε οφθαλμολογικὴ πάθηση σε περίπτωση ἀνάμειξής του με μέλι ἢ γάλα (Πλίνιος, 36.145–146· 37.169· Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*, 5.126· του ἰδίου, *Περὶ ἀπλῶν φαρμάκων*, 1.40· ψευδο-Διοσκουρίδης, *Περὶ λίθων*, 4· Γαληνός, *Περὶ τῆς τῶν ἀπλῶν φαρμάκων κράσεως καὶ δυνάμεως*, 12.192–193, 195–196, του ἰδίου, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους*, 12.733· Αἰτίος, *Λόγοι ἰατρικοὶ iii*, 138· Παῦλος, *Epitomae medicae libri septem*, 3.22.12· Ραζής, *Λόγος περὶ λοιμικῆς*, 8), ἐνῶ ἀναμειγμένος με νερό ἀποτελεῖ φάρμακο που ἀπομακρύνει κάθε δηλητηριώδες ζῶο (ψευδο-Ἰπποκράτης, *Ἑρμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων*, 3· Πλίνιος, 36.145· Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περὶ ἀπλῶν φαρμάκων*, 2.122). Ἀκόμη, ἔχει τὴν ιδιότητα για αὐτόν που τὸν φοράει ἢ τὸν κρατᾶει ὄχι μόνο να λειτουργεῖ ὡς ἀρωγός στη νικηφόρο ἐκβασὴ κάποιας δικαστικῆς διαμάχης (Πλίνιος, 37.169), ἀλλὰ καὶ να τὸν καθιστᾶ ευχάριστο καὶ ἀγαπητό προς ὅλους (ψευδο-Ἰπποκράτης, *Ἑρμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων*, 3). Ὁ αἱματίτης, ὁμως, διαθέτει καὶ ἄλλες

¹⁸³ Κατερινόπουλος, *Ὁ κόσμος των ορυκτῶν*, 165–166.

¹⁸⁴ Ὁ.π., σ. 166.

θεραπευτικές ιδιότητες πέραν αυτών που καταγράφονται στα *Λιθικά Κηρύγματα*. Ενδεικτικά βοηθά στην ίαση διαφόρων παθήσεων που σχετίζονται με το αίμα —ίσως και λόγω της ονομασίας του— λειτουργώντας για παράδειγμα ως αιμοστατικό και παύοντας τις αιμοπτύσεις, ενώ παράλληλα είναι κατάλληλος για δυσουρίες και κάθε είδους έλκη (Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περὶ ἀπλῶν φαρμάκων*, 1.35, 1.37, 2.30, 2.113· ψευδο-Διοσκουρίδης, *Περὶ λίθων*, 4· Γαληνός, *Περὶ θεραπευτικῆς μεθόδου*, 10.329-330, 382-383· του ιδίου, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους*, 12.720· Οριβάσιος, *Σύνοψις τῶν ἐννέα λόγων πρὸς τὸν υἱὸν Εὐστάθιον*, 9.34· Αέτιος, *Λόγοι ἰατρικοὶ iii*, 150· Αλέξανδρος Τραλλιανός, *Θεραπευτικά*, 2.205). Αξίζει, επιπλέον, να σημειωθεί πως σύμφωνα με την Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου (*Recensio α*, 1.4) στον ζωδιακό πίνακα, που ἐφτιαξε ο Νεκτεναβὸς ἐνώπιον της Ολυμπιάδος, ο αιματίτης λίθος εἶχε τη θέση του πλανήτη Ἄρη, ἐνῶ σύμφωνα με τα ἐρμηνεύματα στους μαγικούς παπύρους το συγκεκριμένο ορυκτὸ εἶχε την ονομασία *αἷμα ὄφεως* (*Μαγικοὶ πάπυροι*, 12.409). Ο αιματίτης λίθος ἀποτελεῖ, τέλος, το βασικὸ συστατικὸ μιας συνταγῆς για βαφή πορφύρας (*Tractatus alchemicus (P. Holm.)*, 102).

23. Ο λιπαραῖος λίθος ἀντλήσε το ὄνομά του ἀπὸ τη Λιπάρα (σημερινὸ Lipari), μία ἀπὸ τις οκτὼ Αιολίδες Νήσους στα βόρεια παράλια της Σικελίας. Οι περισσότερες πληροφορίες που ἔχουν διασωθεῖ για αὐτὸν προέρχονται ἀπὸ τον Θεόφραστο (*Περὶ λίθων*, 14–15), σύμφωνα με τον οποιόν πρόκειται για ἕναν λίθο που εἶναι *μέλας, λεῖος* και *πυκνός*.¹⁸⁵ Ἀντιθέτως, ἡ ἐπιφάνεια και ἡ πυκνότητά του διαφοροποιούνται με την καύση του, καθὼς ο ἴδιος *ἐκποροῦται και γίνεται κισσηροειδής*, θυμίζοντας δηλαδὴ ελαφρόπετρα.

Σύμφωνα με τα *Λιθικά Κηρύγματα* ο λίθος ἐντοπίζεται στην Ἀσσυρία και δόθηκε ὡς δῶρο ἀπὸ τον Μέμνονα, βασιλιά της Αἰθιοπίας, στον θεῖο του και βασιλιά των Τρώων Πρίαμο. Ὡστόσο, πρόκειται για πληροφορία που δεν μαρτυρεῖται σε κάποιο ἄλλο ἔργο. Ἐπιπλέον, ο λιπαραῖος λίθος φαίνεται πως ἦταν γνωστὸς στους μάγους της Αἰγύπτου και της Βαβυλώνας, καθὼς ἀποτελοῦσε χρήσιμο εργαλεῖο για τα ξόρκια και τα μάγια που διενεργούσαν. Ἀκόμη κι αν ἔπινε κάποιος ἀπὸ αὐτὸν τον λίθο, μπορούσε να ἀποκτήσει την ιδιότητα του μάντη ἢ του ορνιθοσκόπου. Παράλληλα, ο λιπαραῖος ἐμφανίζεται ὡς ωφέλιμος για την ἐξημέρωση των θηρίων, ὅπως εἶναι οι δράκοι και τα

¹⁸⁵ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 322.

φίδια (Πλίνιος, 37.172: *de liparea hoc tantum traditur, suffita ea omnes bestias evocari*).

24. Ο νεβρίτης είναι ακόμη ένας λίθος, για τον οποίον δεν έχουν διασωθεί πολλά στοιχεία. Βασική πληροφορία αποτελεί το γεγονός ότι ήταν ωφέλιμος για τις Βάκχες και όσους σχετίζονταν άμεσα με τον θεό Διόνυσο, διότι συνέδραμε στις μαντικές πρακτικές που έθεταν σε εφαρμογή. Εδώ, όμως, τίθεται ένα θέμα σχετικά με την ορθογραφία του ονόματός του, καθώς κάποια από τα χειρόγραφα παραδίδουν *νεβρίτης*, ενώ άλλα *νευρίτης*. Ωστόσο, η γραφή *νεβρίτης* φαίνεται βάσει ετυμολογίας να είναι ορθότερη, διότι προέρχεται από το ουσιαστικό *νεβρίς* —επικρατέστερη γραφή με *β*—, το οποίο δηλώνει το δέρμα του νεογέννητου ελαφιού, που ιδίως χρησιμοποιούνταν ως ένδυμα του Βάκχου και των ακολούθων του. Μάλιστα, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης στην επιστολή προς τον Ιωάννη Δούκα Καματηρό (310), η οποία περιελάμβανε σχόλια και παρατηρήσεις για το έργο του Διονυσίου του Περιηγητή, κάνει μια σαφή διάκριση που συνδέει στην παραπάνω επιλογή: *σημείωσαι δὲ ὅτι νεβρός μὲν τὸ γέννημα τῆς ἐλάφου διὰ τοῦ β γράφεται, Νευροὶ δὲ τὸ ἐθνικὸν, οἱ καὶ Νευρῖται, διὰ τῆς εὐ διφθόγγου*.

Ὅσον αφορά στα εξωτερικά χαρακτηριστικά του γνωρίσματα, δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες πέραν του πράσινου χρώματός του, ενώ σχετικά με τις ιδιότητές του έχουν παραδοθεί περισσότερες λεπτομέρειες, οι οποίες αντλούνται όχι μόνο από τα *Λιθικὰ Κηρύγματα*, αλλά και από την *Ἑρμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων* (16). Εκτός από τη συμβολή του στη μαγεία ο λίθος λειτουργεί ως αναλγητικό φάρμακο, αλλά και ως μέσο για να εξαφθεί η επιθυμία μιας γυναίκας για τον άντρα της. Ακόμη, ο νεβρίτης απομακρύνει τις ασπίδες, δηλαδή τα αιγυπτιακά φίδια, ενώ παράλληλα θεραπεύει τους πόνους που προκαλούνται από τα τσιμπήματα των φιδιών.

25. Το έργο ολοκληρώνεται με τον χαλαζίτη λίθο, του οποίου το όνομα φαίνεται πως ποικίλλει στην αρχαία και τη βυζαντινή γραμματεία. Δηλαδή, εκτός από το όνομα *χαλαζίτης* (ψευδο-Ιπποκράτης, *Ἑρμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων*, 17) εντοπίζονται και άλλα, όπως *χαλάζιος* (Ὀρφικὰ Λιθικά, 758), *χαλαζίας* (*chalazias*) (Πλίνιος, 37.189· Ψελλός, *Περὶ λίθων δυνάμεων*, 97· Ισίδωρος Σεβίλλης, 16.13.4).¹⁸⁶ Αξίζει, ακόμη, να αναφερθεί ότι αυτό το πέτρωμα χαλαζίτη, το οποίο αποτελείται από κρυσταλλικό

¹⁸⁶ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 326.

χαλαζία, έχει ταυτιστεί με την υελίτιδα πέτρα που αναφέρει ο Θεόφραστος (*Περὶ λίθων*, 49).¹⁸⁷

Μια εμπειριστατωμένη περιγραφή για τον λίθο και τα γνωρίσματά του καταγράφεται στη *Φυσική Ιστορία* του Πλίνιου, σύμφωνα με τον οποίον μοιάζει με το χαλάζι τόσο στο χρώμα του, όσο και στη μορφή του, ενώ ταυρόχρονα είναι πολύ σκληρός διατηρώντας ακόμα και στη φωτιά τη χαμηλή του θερμοκρασία (37.189: *chalazias grandinum et candorem et figuram habet, adamantinae duritiae, ut narrent in ignes etiam additae manere suum frigus*). Αλλά και ο Μιχαήλ Ψελλός σκιαγραφεί τον χαλαζία ως λίθο λευκό, στερεό και όμοιο κρυστάλλω μικρῷ (*Περὶ λίθων δυνάμεων*, 97-98).¹⁸⁸

Σύμφωνα με τα *Λικθικά Κηρύγματα* και τον ψευδο-Ιπποκράτη (*Ερμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων*, 17) λειτουργεί ως αντιπυρετικό φάρμακο, θεραπεύει από τα τσιμπήματα για παράδειγμα των σκορπιών (βλ. και Ψελλός, *Περὶ λίθων δυνάμεων*, 98) και φανερώνει τα μελλούμενα σε όποιον τον φοράει. Γενικά, πρόκειται για λίθο που χρησιμοποιήθηκε ως διακοσμητικός, αλλά και ως σφραγιδόλιθος ήδη από τη Μινωική εποχή, ενώ στην Ιταλία του 1^{ου} προχριστιανικού αιώνα αποτέλεσε το μέσο για την απομίμηση πολύτιμων λίθων.¹⁸⁹

ΟΙ ΛΙΘΟΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Οι λίθοι χρησιμοποιούνταν ήδη από τα προϊστορικά χρόνια με αποτέλεσμα οι ερευνητές των νεότερων χρόνων να ονομάσουν μια ολόκληρη εποχή ως εποχή του λίθου, ενώ αξίζει να σημειωθεί πως η ετυμολογία της λέξης *λίθος* παραμένει άγνωστη. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα παγκοσμίως ήδη από την παλαιολιθική εποχή οι *homines sapientes* χρησιμοποιούσαν κατά κόρον διαφορετικά είδη λίθων για την κατασκευή των εργαλείων που ήταν απαραίτητα για την επιβίωσή τους. Στη γραπτή παράδοση η λέξη πρωτοεμφανίζεται στα ομηρικά έπη με αρκετές σημασίες, όπως για παράδειγμα με τη γενική σημασία της πέτρας (*Ιλιάδα*, 7.264, 12.287· *Όδύσσεια*, 9.305,

¹⁸⁷ Δήμου-Χωνιανάκη, *Οι χρήσεις των Λίθων στην Αρχαιότητα*, 79.

¹⁸⁸ Halleux – Schamp, *Les lapidaires grecs*, 326.

¹⁸⁹ Ο.π., 38–39.

8.370, κ.α.), αλλά και ως υλικό κατασκευής (*Ιλιάδα*, 6.244, 16.212) ή όπλο των πολεμιστών στις μάχες (*Ιλιάδα*, 5.308, 8.327), ενώ σε άλλα έργα ο λίθος λαμβάνει μεταφορικές διαστάσεις δηλώνοντας τους ανόητους (Θέογνις, *Ἐλεγείαι*, 1.568· Αριστοφάνης, *Νεφέλες*, 1202). Εντοπίζονται όμως και πηγές, όπου η λέξη εκφράζει κάποιο συγκεκριμένο είδος —πολύτιμου ή μη— λίθου (Ιπποκράτης, *Περὶ τῆς γυναικείης φύσεως*, 99· Αριστοτέλης, *Φυσικά*, 267 a2).

Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, το γεγονός ότι εμφανίζεται με δύο γένη, δηλαδή και ως αρσενικό και ως θηλυκό (*P.Amh.* 2.21, 35: καὶ ὁ λίθος καὶ ἡ λίθος) κι έτσι αντικατοπτρίζεται στη γλώσσα η αντίληψη των ανθρώπων για το φύλο των λίθων.¹⁹⁰ Ἦδη κατά τον 4^ο προχριστιανικό αιώνα ο Θεόφραστος διαχωρίζει τους λίθους σε αρσενικούς και θηλυκούς ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους, διάκριση που υιοθετείται και από τους μεταγενέστερους.¹⁹¹ Συνοπτικά, οι αρσενικοί λίθοι ξεχωρίζουν από τους θηλυκούς, καθώς είναι πιο έντονοι, σκληροί και συμπαγείς, ενώ παράλληλα η διαύγειά τους κυμαίνεται σε χαμηλότερα επίπεδα.¹⁹²

Επιπλέον, όσον αφορά στις ονομασίες των λίθων, ο καθένας είχε τη δική του, η οποία κατά κύριο λόγο βασιζόταν σε κάποιο χαρακτηριστικό του γνώρισμα. Μερικά από αυτά ήταν λόγου χάριν η περιοχή προέλευσής του (π.χ.: ποταμός Γάγας > γαγάτης λίθος), η εξωτερική του εμφάνιση (π.χ.: ευπέταλος, ελαφοκερατίτης, χρυσόθριξ), οι ιδιότητές του (π.χ.: γαλακτίτης, οψιανός), αλλά και από ποιον είναι κατάλληλο να φοριέται (π.χ.: Βάκχες-νεβρίδες > νεβρίτης). Παρατηρώντας τα διάφορα λιθικά ονόματα γίνεται αντιληπτό ότι η πλειοψηφία αυτών, όταν ο λίθος βρίσκεται σε αρσενικό γένος, λήγει με το επίθημα *-ίτης* (π.χ.: ὁ ὀφίτης, ὁ αἱματίτης), η οποία ταιριάζει

---

¹⁹⁰ Αξιοσημείωτη είναι η επισήμανση του Γαληνού (*Περὶ τῆς τῶν ἀπλῶν φαρμάκων κράσεως καὶ δυνάμεως*, 12.193–194), σύμφωνα με την οποία η λέξη *λίθος* —σε αντίθεση με την πέτρα που είναι πάντα θηλυκή— έχει ὄντως και από γραμματικής απόψεως δύο γένη, αλλά πιο συνηθισμένο είναι το αρσενικό.

¹⁹¹ Θεόφραστος, *Περὶ λίθων*, 30–31: τοῦ γὰρ σαργίου τὸ μὲν διαφανὲς ἐρυθρότερον δὲ καλεῖται θῆλυ, τὸ δὲ διαφανὲς μὲν μελάντερον δὲ ἄρρη. καὶ τὰ λυγγούρια δὲ ὡσαύτως, ὧν τὸ θῆλυ διαφανέστερον καὶ ξανθότερον. καλεῖται δὲ καὶ κύανος ὁ μὲν ἄρρη ὁ δὲ θῆλυς· μελάντερος δὲ ὁ ἄρρη. Για τους μεταγενέστερους βλ. π.χ.: Πλίνιος, *Naturalis Historia*, 37.92: *praeterea in omni genere masculi appellantur acriores et feminae languidius refulgentes*. *Λιθικὰ Κηρύγματα*, 8: Ὁ μέντοι τοπάζιος ἔστι χλωρός, οὐ λίαν εὐκῶς σεύτλου χροῖα, στιβαρός, πυκνός, διαυγής. Οὗτός ἐστιν ὁ ἄρρη, ὁ δὲ θηλυκός ἐλαφρότερος τὰς τε ἀκτῖνας πρὸς τὰς αὐγὰς τοῦ ἡλίου ἡδυντέρας βάλλει παρὰ τὸν ἄρρηνα. Ἐπὶ πάντων δὲ καθόλου εἰς ὁ σκοπὸς πρόκειται τῶν τε ἀρσενικῶν καὶ τῶν θηλυκῶν λίθων. Δέον οὖν τοῖς μὲν ἄρρησι τὸν ἀρσενικὸν διδόναι φόρον, ταῖς δὲ θηλείαις τοὺς θηλυκούς.

¹⁹² R. Halleux, Fécondité des mines et sexualité des pierres dans l'antiquité gréco-romaine, *RBPH* 48 (1970), 16–25, 20–25· V. Dasen, Sexe et sexualité des pierres dans l'antiquité gréco-romaine, στο: V. Dasen – J.-M. Spieser (εκδ.), *Les savoirs magiques et leur transmission de l'Antiquité à la Renaissance*, Florence 2014, 195–220, 204–205.

σε μια πληθώρα ουσιαστικών, όπως οι ονομασίες λίθων, πετρωμάτων και εν γένει ορυκτών,¹⁹³ ενώ όταν εντοπίζεται σε θηλυκό το επίθημα λήγει σε -ήτις (π.χ.: *ή μαγνήτις*, *ή όφιήτις*).

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει, παράλληλα, η ποικιλία ως προς τις χρήσεις των λίθων κατά τους αρχαίους και τους βυζαντινούς χρόνους, οι οποίες προς διευκόλυνση της εξέτασής τους θα ομαδοποιηθούν εδώ σε μικρότερα υποσύνολα, χωρίς να σημαίνει πως αυτά δεν διαπλέκονται μεταξύ τους. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι λίθοι για λιθοτεχνικές κατασκευές. Βασικό στοιχείο για τη βιωσιμότητα των ανθρώπων ήταν η κατασκευή και η χρήση λίθινων εργαλείων. Για την κάλυψη θεμελιωδών αναγκών, όπως είναι η εύρεση τροφής μέσω του κυνηγιού, αλλά και η αντιμετώπιση των εχθρών, οι άνθρωποι δημιούργησαν ανθεκτικά αιχμηρά εργαλεία από λίθους, όπως ο οψιανός, ο χαλαζίας και ο πυριτόλιθος.¹⁹⁴ Ακόμη, ήδη από την πρωτομινωική περίοδο οι Μινωίτες άρχισαν να ασχολούνται με την κατασκευή λίθινων αγγείων, τα οποία χρησιμοποιούνταν όχι μόνο ως ταφικά κτερίσματα, αλλά και καθημερινά σε οικιακούς και εργαστηριακούς χώρους, παίρνοντας για παράδειγμα τη μορφή λυχαριών, λουτήρων ή κυπέλλων.¹⁹⁵ Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται οι λίθοι δόμησης και αρχιτεκτονικής, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν και στην γλυπτική, αφήνοντας στις επόμενες γενιές μια παρακαταθήκη σπουδαίων έργων τέχνης. Ανάμεσα στους λίθους αυτούς εξέχουσα θέση κατέχει φυσικά το μάρμαρο, με πιο ξακουστό εκείνο της Πεντέλης, της Πάρου και της Τήνου.¹⁹⁶ Επόμενο υποσύνολο αποτελούν οι λίθοι για μεταλλουργία και μεταλλοτεχνία. Οι άνθρωποι από την αρχαιότητα συνήθιζαν να εξορύσσουν μέταλλα τόσο για να τα εκμεταλλεύονται οι ίδιοι, όσο και για να τα εξάγουν σε άλλες περιοχές.¹⁹⁷ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο μαγνητίτης, ο σίδηρος, ο χαλκός και ο χρυσός. Στη συνέχεια, εντοπίζονται πολύτιμοι και

---

¹⁹³ <https://lsj.gr/wiki/-ίτης>.

¹⁹⁴ Για το συγκεκριμένο θέμα και περαιτέρω βιβλιογραφία βλ.

<http://www.fhw.gr/chronos/01/gr/pl/culture/index.html>·http://www.fhw.gr/chronos/01/gr/nl/economy/stone_t.html.

¹⁹⁵ Γενικά για τη λιθοτεχνία των μινωικών αγγείων βλ. P. Warren, *Minoan stone vases*, Cambridge 1969. Αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί ότι με βάση κάποιον κονιορτοποιημένο λίθο (χαλαζία, αμμόλιθο ή πυριτόλιθο) κατασκευαζόταν και η φαγεντιανή, μια σύνθετη ύλη χρήσιμη τόσο για την κοσμηματοποιία και τη σφραγιδογλυφία, όσο και για χρηστικά αγγεία και τελετουργικά αντικείμενα, βλ. K. P. Foster, *Aegean Faience of the Bronze Age*, New Haven 1979· της ίδιας, *Minoan Faience Revisited*, στο: C. M. Jackson – E. C. Wager (εκδ.), *Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean: A Window to the East Mediterranean World*, Oxford 2008, 174–187.

¹⁹⁶ Ε. Δήμου-Χωνιανάκη, *Οι χρήσεις των Λίθων στην Αρχαιότητα*, Αθήνα 2020, 67–76.

¹⁹⁷ Για τις απαρχές της μεταλλουργίας και την εξέλιξή της βλ. R. J. Forbes, *Metallurgy in Antiquity. A notebook for archaeologists and technologists*, Leiden 1950, κυρίως 4–139.

ημιπολύτιμοι λίθοι που διαθέτουν υψηλή διακοσμητική αξία, καθώς κοσμούν τόσο τους ίδιους τους ανθρώπους, όσο και ποικίλα αντικείμενα του δημόσιου και ιδιωτικού βίου. Σε αυτή την ιδιότητα σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζε όχι μόνο το σχήμα, αλλά και το χρώμα του εκάστοτε λίθου, με αποτέλεσμα να συμπεριλαμβάνονται μεταξύ άλλων ο κοράλλιος λίθος, ο ίασπις, το τοπάζιο και το σάρδιο. Στη συγκεκριμένη κατηγορία ανήκει και ο τομέας της κοσμηματοποιίας, στον οποίον διέπρεψε η βυζαντινή αυτοκρατορία στο σύνολό της.¹⁹⁸ Ακολούθως, μια επιπρόσθετη υποομάδα είναι η χρήση των λίθων ως φυσικών χρωστικών ουσιών, με εκείνους που διαθέτουν έντονα χρώματα όπως ο αιματίτης, ο σάμφειρος και ο μαλαχίτης να κατέχουν τα πρωτεία,¹⁹⁹ ενώ μια άλλη είναι η χρήση τους ως λειαντικών άλλων λίθων, όπου περιλαμβάνονται ο κίσσηρης και η σμύριδα.²⁰⁰ Σε ένα τελευταίο υποσύνολο ανήκουν οι μαγικοί λίθοι,²⁰¹ οι οποίοι ανήκουν στην κατηγορία των φυλαχτών, είναι πανταχού παρόντες στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων και τρία βασικά χαρακτηριστικά τους είναι το κείμενο, η εικόνα και τα διάφορα σύμβολα που φέρουν. Όλα τα παραπάνω, όπως και τα τρία δομικά τους στοιχεία, δηλαδή η εγχάραξη, το υλικό και το σχήμα τους, αναλύονται εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο.

ΟΙ ΜΑΓΙΚΟΪΑΤΡΙΚΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΛΙΘΩΝ

---

¹⁹⁸ <https://www.gemsociety.org/article/myth-magic-and-the-sorcerers-stone/>.

¹⁹⁹ Δήμου-Χωνιανάκη, *Οι χρήσεις των Λίθων στην Αρχαιότητα*, 21–29.

²⁰⁰ Ο.π., 77–78.

²⁰¹ Για έναν σύντομο ορισμό των μαγικών λίθων και τα χαρακτηριστικά τους βλ. E. Zwierlein-Diehl, *Antike Gemmen und ihr Nachleben*, Berlin 2007, 210–212· A. Nagy, Daktylios Pharmakites. Magical Healing Gems and Rings in the Graeco-Roman World, στο: I. Csepregi – Ch. Burnett (εκδ.), *Ritual Healing. Magic, Ritual and Medical Therapy from Antiquity until the Early Modern Period*, Firenze 2012, 71–106, 82–91· V. Dasen – A. Nagy, Gems, στο: D. Frankfurter (εκδ.), *Guide to the Study of Ancient Magic*, Leiden 2019, 406–445, 406. Η ονομασία αυτών των λίθων ως μαγικών δεν προέρχεται από την αρχαιότητα, αλλά από τη σύγχρονη αρχαιολογία, καθώς μέχρι τότε οι λίθοι ονομάζονταν γνωστικοί. Για το συγκεκριμένο θέμα βλ. την προηγούμενη παραπομπή, αλλά και στο C. Bonner, *Studies in Magical Amulets. Chiefly Graeco-Egyptian*, Ann Arbor 1950, 1–2, 135–139· S. Michel, *Die magischen Gemmen. zu Bildern und Zauberformeln auf geschnittenen Steinen der Antike und Neuzeit*, Berlin 2004, 1.

Ένα θεμελιώδες ζήτημα που τίθεται και πρέπει να διερευνηθεί πρώτο είναι το ποιος υπήρξε ο τόπος, από τον οποίον πηγάζουν οι μαγικές πρακτικές και εν γένει η μαγεία. Η απάντηση βρίσκεται στα ίδια τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής και βυζαντινής γραμματείας, μέσω των οποίων γίνεται και μια σύντομη αναδρομή στη χρήση του όρου *μάγος* και *μαγεία*.²⁰² Ετυμολογικά η λέξη *μάγος* προέρχεται από την αντίστοιχη αρχαία περσική *Maguš*, η οποία δήλωνε μια ιερατική φυλή των Μήδων που ερμήνευε τα όνειρα.²⁰³ Στα σωζόμενα κείμενα οι δύο αυτές ιδιότητες δεν ταυτίζονται πάντα. Με άλλα λόγια, οι Μάγοι δεν αναφέρονται μόνο με την παραπάνω σημασία,²⁰⁴ αλλά μεταξύ άλλων στον *patrem historiae* και στον γεωγράφο Στράβωνα ως ένα από τα μηδικά γένη, χωρίς απαραίτητα να τους αποδίδονται μαντικές ιδιότητες.²⁰⁵ Αντίστοιχα σε άλλα χωρία γίνεται λόγος για μάγους, δηλαδή ιερείς ή σοφούς συνήθως ανατολικής προέλευσης με πάσης φύσεως μαντικές ικανότητες, όπως για παράδειγμα προφητικές και ονειροκριτικές.²⁰⁶ Μάγος, επιπλέον, θεωρούνταν και αυτός που ασχολούνταν με τη μαγική τέχνη, ενώ πολλές φορές η λέξη ενείχε και μια αρνητική χροιά δηλώνοντας τον τσαρλατάνο, τον αγύρτη.²⁰⁷ Με τη σειρά της η *μαγεία* είχε τόσο την έννοια της σοφίας και των μυστικιστικών γνώσεων των μάγων, όπως φαίνεται ήδη στον Πλάτωνα,²⁰⁸ όσο και της εφαρμογής αυτών, οπότε και χρησιμοποιείται συχνά σε πληθυντικό αριθμό (*μαγεΐαι*).²⁰⁹ Συνώνυμα της μαγείας με την τελευταία σημασία από την κλασική εποχή

²⁰² Για μια διεξοδικότερη και εκτενέστερη ανάλυση των όρων βλ. J.N. Bremmer, *The Birth of the Term „Magic“*, *ZPE* 126 (1999), 1–12.

²⁰³ Γ. Μπαμπινιώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 2010, *s.v.* μάγος.

²⁰⁴ Βλ. για παράδειγμα: Ποσειδώνιος, *απόσπ.* 133: *παρά δὲ τοῖς Πέρσαις οἱ Μάγοι καὶ νεκυομάντιες καὶ ἔτι οἱ λεγόμενοι λεκανομάντιες καὶ ὑδρομάντιες.*

²⁰⁵ Ηρόδοτος, *Ιστορία*, 1.101–102: *ἔστι δὲ Μήδων τάδε γένηα· Βοῦσαι, [...], Μάγοι· Στράβων, Γεωγραφικά, 15.3.1: φῦλα δὲ οἰκεῖ τὴν χώραν οἱ τε Πατεισχορεῖς λεγόμενοι καὶ οἱ Ἀχαιμενίδαι καὶ οἱ Μάγοι.*

²⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά: Ηρόδοτος, *Ιστορία*, 1.120: *Ἀρπάγω μὲν Ἀστυάγης δίκην ταύτην ἐπέθηκε, Κύρου δὲ περὶ βουλευῶν ἐκάλεε τοὺς αὐτοὺς τῶν μάγων οἱ τὸ ἐνύπνιον οἱ τότε ἔκριναν· 7.37: καὶ εἶρετο τοὺς μάγους τὸ θέλει προφαίνειν τὸ φάσμα· Ξενοφών, Κύρου Παιδεία, 4.5.51: *πρῶτον μὲν οὖν τοῖς θεοῖς, ἔφη, ἐξαιρεῖτε ὃ τι ἂν οἱ μάγοι ἐξηγῶνται· Δανιήλ, 4: καὶ εἰσεπορεύοντο οἱ ἑπαιδοί, μάγοι, γαζαρηνοί, Χαλδαῖοι, καὶ τὸ ἐνύπνιον εἶπα ἐγὼ ἐνώπιον αὐτῶν, καὶ τὴν σύγκρισιν αὐτοῦ οὐκ ἐγνώρισάν μοι· Βασίλειος Καισαρείας, Ὁμιλία εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ γέννησιν, PG 31, 1469: Ἔθνος Περσικὸν οἱ μάγοι, μαντεῖαις καὶ ἑπαιδίαις καὶ φυσικαῖς τισιν ἀντιπαθείαις προσέχοντες, καὶ περὶ τὴν τήρησιν τῶν μεταρσίων ἐσχολακότες.**

²⁰⁷ Το πρώτο λογοτεχνικό απόσπασμα, στο οποίο ο μάγος έχει αυτή τη σημασία, εντοπίζεται στους μύθους του Αισώπου και προκαλεί εντύπωση ότι πρόκειται για γυναίκα μάγο (56: *γυνὴ μάγος ἐπαρδὰς καὶ καταθέσεις θεῶν μηνιμάτων ἐπαγγελλομένη [...]*). Επίσης, βλ.: Σοφοκλής, *Οἰδίπους Τύραννος*, στ. 387–389: *μάγον τοιονδὲ μηχανορράφον, δόλιον ἀγύρτην, ὅστις ἐν τοῖς κέρδεσιν μόνον δέδορκε, τὴν τέχνην δ' ἔφην τυφλός·* Ευριπίδης, *Ὀρέστης*, στ. 1497 a-b: *ἤτοι φαρμάκοις ἢ μάγων τέχναις ἢ θεῶν κλοπαῖς·* Ιπποκράτης, *Περὶ ἰερῆς νόσου*, 1: *νῦν εἰσι μάγοι τε καὶ καθάρται καὶ ἀγύρται καὶ ἀλαζόνες, ὁκόσοι δὴ προσποιέονται σφόδρα θεοσεβέες εἶναι καὶ πλέον τι εἰδένα·* Πλάτων, *Πολιτεία*, 572 e: *οἱ δεινοὶ μάγοι τε καὶ τυραννοποιοὶ οὗτοι.*

²⁰⁸ Πλάτων, *Ἀλκιβιάδης*, 1.122 a: *ὁ μὲν μαγεῖαν τε διδάσκει τὴν Ζωροάστρου τοῦ Ὠρομάζου.*

²⁰⁹ Βλ. π.χ. *PMag.Berol.* 1.127: *ὦ μακάριε μύστα τῆς ἱερᾶς μαγείας·* Θεόφραστος, *Περὶ φυτῶν ἱστορίας*, 9.15.7: *χρησθαι δὲ αὐτῷ πρὸς τὰ ἀλεξιφάρμακα καὶ τὰς μαγεῖας.*

και μετά υπήρξαν —σε ενικό και πληθυντικό— οι λέξεις *γοητεία*, *μαγγανεία* και *φαρμακεία*.²¹⁰

Στη συνέχεια, πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι η σύνδεση της μαγείας με την ιατρική είναι διαδεδομένη ήδη από την εποχή των ομηρικών επών και απαντάται πρώτη φορά στην *Ὀδύσσεια*, όταν οι γιοι του Αυτόλυκου σταμάτησαν το αίμα που έτρεχε από την πληγή, την οποία προκάλεσε ο κάπρος στο πόδι του Οδυσσέα, δένοντάς την και συγχρόνως τραγουδώντας μια επωδή.²¹¹ Παράλληλα, οι πρώτες μαρτυρίες για *περίαπτα*, δηλαδή για φυλαχτά που κρεμούσαν για προστασία στο λαιμό τους, εντοπίζονται από τον 5^ο προχριστιανικό αιώνα και μετά.²¹² Επομένως, η δοξασία περί μαγικών και θεραπευτικών ιδιοτήτων που φαίνεται πως ξεκίνησε με επωδές γνώρισε ευρεία διάδοση και άρχισε να χρησιμοποιεί και διάφορα αντικείμενα ως όργανά της, όπως για παράδειγμα τους λίθους. Ήδη από την αρχαιότητα οι άνθρωποι όχι μόνο είχαν αντιληφθεί ότι η χρησιμότητα των λίθων δεν περιορίζεται στη βελτίωση της ποιότητας της ζωής τους, καθώς λειτουργούσαν ως χρηστικά και διακοσμητικά αντικείμενα της καθημερινότητας, αλλά θεωρούσαν ότι ενέχουν και ορισμένες υπερφυσικές δυνάμεις. Οι γνώσεις που υπάρχουν σήμερα για αυτές αντλούνται τόσο από τα ίδια τα αρχαιολογικά λιθικά ευρήματα, όσο και από τα γραπτά ελληνικά και λατινικά κείμενα του πρώιμου Βυζαντίου. Εφόσον, όμως, έφτασαν να καταγραφούν τέτοιου είδους ιδιότητες από τους συγγραφείς, είναι πρόδηλο ότι οι συγκεκριμένες δοξασίες και οι συνακόλουθες δεισιδαιμονίες ήταν βαθιά ριζωμένες στη συνείδηση του τότε κόσμου για πολύ καιρό²¹³. Σε κάθε περίπτωση είναι σαφές ότι τα όρια μεταξύ ιατρικού και μαγικού-θρησκευτικού όσον αφορά κυρίως στη θεραπεία κάποιας ασθένειας είναι αρκετά ρευστά και δεν διακρίνονται εύκολα,²¹⁴ καθώς και οι ίδιοι οι

---

²¹⁰ Για την πρώτη αναφορά των συγκεκριμένων λέξεων βλ. κατά σειρά: Αισχύλος, *Ψυχαγωγί*, 42 Α.475 b· Πλάτων, *Νόμοι*, 908 d· Αντιφών, *Φαρμακείας κατά τής μητρνιάς*.

²¹¹ *Ὀδύσσεια*, 19.455–458: τὸν μὲν ἄρ' Αυτόλυκου παῖδες φίλοι ἀμφεπένοντο, // ὠτειλὴν δ' Ὀδυσῆος ἀμόμονος ἀντιθέοιο // δῆσαν ἐπισταμένως, ἐπαοιδῆ δ' αἷμα κελαινὸν // ἔσχεθον, αἶψα δ' ἴκοντο φίλον πρὸς δώματα πατρός.

²¹² Βλ. π.χ.: Κρατίνοσ, *Fragmenta*, 22: ἄκος περιάπτον· Πλάτων, *Πολιτεία*, 426b: οὔτε φάρμακα οὔτε καύσεις οὔτε τομαὶ οὐδ' αὖ ἐπωδαὶ αὐτὸν οὐδὲ περιάπτα. Την ίδια σημασία έχει και η λέξη *περιάμματα*, η οποία εντοπίζεται από τον 2^ο προχριστιανικό αιώνα και εξής, βλ. Πολύβιος, *Ἱστορία*, 33.17.2-3: ἐνιοὶ δὲ πάσης ἐπωδῆς καὶ παντὸς περιάμματος πείραν λαμβάνειν· Διόδωρος Σικελιώτης, *Βιβλιοθήκη Ἱστορική*, 5.64.7: λαμβάνειν ἐπωδὰς ἀπὸ τούτου τοῦ θεοῦ καὶ περιάμματα ποιεῖν, ὡς γεγονότος αὐτοῦ γόητος· Παλατινὴ Ανθολογία, 257: Ἐρμογένην τὸν ἱατρὸν ἰδὼν Διόφαντος ἐν ὕπνοις // οὐκέτ' ἀνηγέρθη καὶ περιάμμα φέρων.

²¹³ Bonner, *SMA*, 3.

²¹⁴ V. Nutton, From medical certainty to medical amulets: three aspects of ancient therapeutics, στο: W.F. Bynum – V. Nutton (εκδ.), *Essays in the History of Therapeutics* [Clio Medica 22], Amsterdam 1991, 13–22.

λίθοι που χρησιμοποιούνται για θεραπευτικούς σκοπούς θεωρούνταν ότι συνδυάζουν τα τρία αυτά στοιχεία.²¹⁵

Κι εδώ γεννάται το ερώτημα γιατί επέλεγαν κυρίως τους λίθους συγκριτικά με άλλα υλικά. Είναι αλήθεια ότι οι λίθοι αποτελούσαν το ιδανικότερο είδος φυλαχτού²¹⁶ για ποικίλους λόγους, ένας από τους οποίους είναι ότι μπορούσαν να φορεθούν λόγω του μικρού μεγέθους που διέθεταν ή μπορούσαν να αποκτήσουν κατόπιν επεξεργασίας. Αξίζει, φυσικά, να σημειωθεί πως οι λίθοι ήταν δυνατό να πάρουν οποιοδήποτε σχήμα τους έδιναν οι τεχνίτες ανάλογα πάντα με τον σκοπό, για τον οποίον προορίζονταν. Για παράδειγμα, η αρχαιολογική σκαπάνη και η αρχαία γραμματεία έχουν φέρει στο φως σφραγιδολίθους, λίθους σε δαχτυλίδια, καθώς και λίθους κομμένους σε τέτοιο σχήμα, ώστε να περαστούν σε κάποια κλωστή και να φοριούνται ως περιδέραια. Ακόμη, το ανθεκτικό υλικό τους αποδείχτηκε κατάλληλο όχι μόνο διότι μπορούσε κάποιος να τους εγχαράξει, αλλά ταυτόχρονα χάριζε στους ίδιους τους λίθους μακροζωία.²¹⁷ Κυρίως χάρη στην ποικιλοχρωμία που διέθεταν εκ φύσεως οι λίθοι απέπνεαν κάτι το μαγικό, με αποτέλεσμα να παίρνουν υπερφυσικές διαστάσεις στο μυαλό των ανθρώπων.²¹⁸

Με βάση τα παραπάνω χαρακτηριστικά συγκροτούνται οι δύο κατηγορίες μαγικών λίθων. Η πρώτη περιλαμβάνει τους παρθένους λίθους, που έχουν παραμείνει άθικτοι, όπως τους βρίσκει κανείς στη φύση, με εξαίρεση πιθανώς κάποιες μεταβολές στο μέγεθος για να μπορούν να φορεθούν.²¹⁹ Χάρη στην εξωτερική τους εμφάνιση είχε παρατηρηθεί —ή συχνά είχε δημιουργηθεί στο μυαλό των ανθρώπων η σκέψη— ότι διαθέτουν έμφυτη μια θαυμαστή ποιότητα.²²⁰ Η δεύτερη κατηγορία δομείται επί της

---

²¹⁵ M.G. Lancellotti, *Médecine et religion dans les gemmes magiques*, *Revue de l'histoire des religions* 218 (2001), 427–456, κυρίως 427–438· V. Dasen, *Magic and Medicine: the Power of Seals*, στο: Chr. Entwistle – N. Adams (εκδ.), *'Gems of Heaven'. Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200–600*, London 2011, 69–74, 69.

²¹⁶ Κατά τη γνώμη μου ακόμα και η ίδια η λέξη *φυλαχτό* ταιριάζει απόλυτα με τις μαγικές ιδιότητες των λίθων, καθώς ως ρηματικό επίθετο *φυλακτός* του ρήματος *φυλάσσω* (LSJ, s.v.) έχει τις εξής σημασίες: α. αυτό που μπορεί να φυλαχτεί, να διατηρηθεί (όπως οι λίθοι χάρη στην ανθεκτικότητά τους), β. αυτό που κρατάει κάποιον ασφαλή, γ. αυτό που βοηθά στην αποφυγή του κακού και δ. αυτό που υπερασπίζεται κάποιον.

²¹⁷ Bonner, *SMA*, 3, 8–9.

²¹⁸ Μάλιστα αναφέρεται ότι το χρώμα τους ήταν πιο αποτελεσματικό από το υλικό τους, βλ. S. Michel, *Die magischen Gemmen*, 225.

²¹⁹ S. Eitrem, *Die magischen Gemmen und ihre Weihe*, *SymbOslo* 19 (1939), 57–85, 60.

²²⁰ Για τη συμβολή του υλικού στις ιατρικές-θεραπευτικές ιδιότητες του εκάστοτε λίθου βλ. Ch. Faraone, *Text, Image and Medium. The Evolution of Graeco-Roman Magical Gemstones*, στο: Chr. Entwistle – N. Adams (εκδ.), *'Gems of Heaven'. Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200–600*, London 2011, 50–61.

ιδέας ότι η μαγεία δεν προέρχεται μόνο από τους ίδιους τους λίθους, αλλά και από την κατάλληλη επεξεργασία ή και το τελετουργικό στα οποία υπόκεινται. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται ο σχηματισμός και η εγχάραξη των λίθων που ποικίλουν, καθώς βρίσκονται σε αναλογία με τις πολυάριθμες και διαφορετικές ανάγκες των ανθρώπων. Η εγχάραξη γινόταν πολλές φορές και στις δύο πλευρές του λίθου, ενώ τα γράμματα μπορούν να διαβαστούν απευθείας, καθώς δεν είναι αντικατοπτρικά σχηματισμένα.²²¹ Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι ο Bonner στη μελέτη του για τα μαγικά φυλαχτά του 2^{ου} έως και του 5^{ου} μεταχριστιανικού αιώνα κατόρθωσε να τα ομαδοποιήσει βάσει των εγχαραζέων που παρατήρησε μελετώντας τα.²²² Ενδεικτικά, γίνεται λόγος για λίθους που φέρουν για προστασία τη μορφή ή το όνομα κάποιας θεότητας συνοδευόμενο από τη μονολεκτική ευχή *φύλασσε, φύλαξον* ή κάποια παράγωγη λέξη, ενώ λίθοι με επιγραφές όπως *βοήθει, παραστάθητι* ενδείκνυνται για τη σωτηρία όσων βρίσκονται σε κίνδυνο. Ακόμη, φράσεις που συμπεριλάμβαναν τη λέξη *χάρις*, όπως για παράδειγμα *δὸς χάριν τῷ φοροῦντι*, χρησιμοποιούνταν με σκοπό κυρίως την επιτυχία και τη θετική έκβαση σε κάποιο εγχείρημα αυτού που έφερε τον λίθο, ενώ συνηθισμένες είναι και οι λέξεις *νίκη* και *δύναμις* για αντίστοιχες περιστάσεις. Στο πλαίσιο των επιγραφών που αποτελούνταν από γράμματα εντάσσονται και ορισμένοι *χαρακτήρες*, δηλαδή κρυπτογραφικά σύμβολα, αλλά και λέξεις που δεν διαθέτουν κάποια σημασία και λειτουργούν ως *voces magicae* με ανατολική —μάλλον περσική— προέλευση, οι οποίες δεν πρέπει να μεταφραστούν για να μην χαθεί η μαγική τους δύναμη,²²³ όπως σωστά τονίζει και ο Ωριγένης.²²⁴ Σκοπός τους ήταν ουσιαστικά να μεταφέρουν τον αποδέκτη τους σε έναν άλλον κόσμο διαφορετικό από τον πραγματικό,

---

²²¹ Dasen – Nagy, Gems, στο: D. Frankfurter (εκδ.), *Guide to the Study of Ancient Magic*, Leiden 2019, 406–445, 410.

²²² Για τις ομαδοποιήσεις αυτές συνοδευόμενες από τα αντίστοιχα παραδείγματα βλ. Bonner, *SMA*, 45–49· S. Michel, *Die Magischen Gemmen*, 61–63. Μια διαφορετική αλλά εξίσου ενδιαφέρουσα και συνοπτική ομαδοποίηση των κειμένων των μαγικών λίθων προτείνουν και οι Dasen – Nagy, Gems, 407–408.

²²³ Ό.π., 33· A. Mastrocinque, *Le gemme gnostiche*, στο: A. Mastrocinque (εκδ.), *Sylloge Gemmarum Gnosticarum I*, Italia 2003, 98–99· S. Michel, *Die Magischen Gemmen*, 9–13· A. Nagy, *Ancient magical gems*, στο: J. Petropoulos (εκδ.), *Greek Magic. Ancient, Medieval and Modern*, Routledge 2008, 34–38, 34. Για συγκεντρωτικούς καταλόγους επιγραφών κάθε είδους πάνω στους λίθους βλ. S. Michel, *Die Magischen Gemmen*, 481–530. Σε αυτές τις ξένες μαγικές λέξεις δινόταν ιδιαίτερη έμφαση από τους μάγους που δημιουργούσαν το φυλαχτό, βλ. G. Lacerenza, *Jewish Magicians and Christian Clients in Late Antiquity: The Testimony of Amulets and Inscriptions*, στο: L. Rutgers (εκδ.), *What Athens has to do with Jerusalem. Essays on Classical, Jewish, and Early Christian Art and Archaeology in Honor of Gideon Foerster*, Leuven 2002, 393–419, 407.

²²⁴ Ωριγένης, *Κατὰ Κέλσου*, PG 11, 708: *οἱ περὶ τὴν χρῆσιν τῶν ἐπωδῶν δεινοὶ ἰστοροῦσιν, ὅτι, τὴν αὐτὴν ἐπωδὴν εἰπόντα μὲν τῇ οἰκείᾳ διαλέκτῳ, ἔστιν ἐνεργῆσαι ὅπερ ἐπαγγέλλεται ἢ ἐπωδὴ· μεταβαλόντα δὲ εἰς ἄλλην οἰαόδηποτοῦν φωνήν, ἔστιν ἰδεῖν ἄτονον καὶ οὐδὲν δυναμένην.*

όπου κυριαρχεί το παράδοξο, το μαγικό.²²⁵ Αυτό που πρέπει σε κάθε περίπτωση να επισημανθεί είναι πως τα σύμβολα αυτά έπρεπε να δημιουργηθούν με μεγάλη ακρίβεια, καθώς δεν επρόκειτο για μια απλή τεχνητή γλώσσα, η οποία έπρεπε να είναι αναγνώσιμη, αλλά για ιερά κείμενα που βασίζονταν στην ιδέα ενός ιερού-μαγικού αλφάβητου.²²⁶

Όσο απλή κι αν ηχεί στα αφτιά των σύγχρονων ανθρώπων η τεχνική της εγχάραξης και κατ' επέκταση της μεταβολής ενός λίθου από απλό σε μαγικό, στην πραγματικότητα πρόκειται για μια σύνθετη διαδικασία, η οποία αποτελεί αιγυπτιακή επιρροή.²²⁷ Η επεξεργασία των λίθων ήταν αρκετά χρονοβόρα και ακριβή, καθώς οι τεχνίτες έπρεπε να δώσουν το κατάλληλο σχήμα στο υλικό και έπειτα να χαράξουν πάνω του τα λόγια ή και την παράσταση που τους είχε ζητηθεί.²²⁸ Σε αυτή την περίπτωση οι τεχνίτες μπορούν να ερμηνευτούν με δύο τρόπους. Πρώτον, πρόκειται πιθανότατα για τους ειδικούς στην κατασκευή μαγικών φυλαχτών, δηλαδή για μάγους, οι οποίοι βάσει των συνταγών τους παρήγαγαν λιθικά φυλαχτά καθιστώντας τα κατευθείαν μαγικά.²²⁹ Δεύτερον, οι τεχνίτες μπορεί να ήταν δακτυλιολύφοι εκπαιδευμένοι στην κατασκευή φυλαχτών από λίθους, καθώς αυτή απαιτούσε μια στοιχειώδη εξοικείωση όχι μόνο με το υλικό, αλλά και με τα προς χάραξη σχέδια, τα οποία είτε ήταν αποτυπωμένα σε κάποιο αντίστοιχο εγχειρίδιο,²³⁰ είτε καθορίζονταν από τον πελάτη που έδινε την παραγγελία,²³¹ ο οποίος ήταν συνήθως κάποιος μάγος

---

²²⁵ Για μια εμπειριστατομένη ανάλυση πάνω στις *voces magicas* βλ. H. S. Versnel, *The Poetics of the Magical Charm. An Essay on the Power of Words*, στο: P. Mirecki – M. Meyer (εκδ.), *Magic and Ritual in the Ancient World*, Leiden 2002, 105–158, κυρίως 143–147.

²²⁶ D. Frankfurter, *The Magic of Writing in Mediterranean Antiquity*, στο: D. Frankfurter (εκδ.), *Guide to the Study of Ancient Magic*, Leiden – Boston 2019, 626–658, 650–651.

²²⁷ Γενικά για την επίδραση που άσκησε η Αίγυπτος βλ. Bonner, *SMA*, 8–26· A. Mastrocinque, *Les intailles magiques du Département des Monnaies. Médailles et Antiques*, Paris 2014, 13–16. Για την τεχνική της εγχάραξης των λίθων βλ. E. Zwiernlein-Diehl, *Antike Gemmen und ihr Nachleben*, Berlin 2007, 315–325.

²²⁸ Για το συγκεκριμένο θέμα βλ. ό.π., 13–14· S. Eitrem, *Magischen Gemmen*, 60–61· S. Michel, *Die magischen Gemmen*, 3–5.

²²⁹ S. Michel, *Die magischen Gemmen*, 8–9· Dasen – Nagy, *Gems*, 421–422.

²³⁰ S. Eitrem, *Magischen Gemmen*, 60–61· J.G. Gager, *Curse tablets and binding spells from the ancient world*, New York – Oxford 1992, 5· E. Zwiernlein-Diehl, *Magische Amulette u.a. Gemmen des Instituts für Altertumskunde der Universität zu Köln* [Papyrologica Coloniensia XX], Opladen 1992, 16. Για παραδείγματα σωζόμενων παπυρικών μαγικών εγχειριδίων βλ. τον κατάλογο στο H. D. Benz, *The Greek Magical Papyri in Translation. Including The Demotic Spells*, Chicago 1986, xi–xv, ενώ για μια ολοκληρωμένη υπόθεση εργασίας επί του θέματος J. Spier, *An Antique Magical Book Used For Making Sixth-Century Byzantine Amulets?*, στο: V. Dasen – J.-M. Spieser (εκδ.), *Les savoirs magiques et leur transmission de l'Antiquité à la Renaissance* [Micrologus' Library 60], Florence 2014, 43–66. Βλ. επίσης και στο επόμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

²³¹ Οι ειδικές παραγγελίες των πελατών για προσωποποιημένα φυλαχτά πρέπει να ήταν περιορισμένες, όπως φαίνεται από όσα έχουν σωθεί, ενώ παράλληλα πρέπει να κυριαρχούσε η μαζική παραγωγή, βλ.

και όχι ένας απλός μη ειδικός σε θέματα μαγείας αγοραστής που τα είχε γνωρίσει βλέποντάς τα κάπου ή ακούγοντας για αυτά. Στην τελευταία περίπτωση, όμως, η παρέμβαση ενός μάγου που θα μεσολαβούσε μεταξύ τεχνίτη και αγοραστή ήταν απαραίτητη. Όσον αφορά στις απεικονίσεις, έχουν καταγραφεί σχέδια με αρκετές λεπτομέρειες, τα οποία προσπορίζονταν κατά γενική ομολογία από τη μυθολογία και πρέπει να υπήρχαν σα μοτίβα έτοιμα, χωρίς να αφήνουν ιδιαίτερο χώρο στον εκάστοτε τεχνίτη να ξετυλίξει τη δημιουργικότητά του.²³² Οι μορφές ήταν μυθικά τέρατα και θεότητες άγνωστες και οικείες,²³³ όπως η Ήρα, η Δήμητρα, η Αθηνά, η Εκάτη και ο Άρης, με σπάνιες εμφανίσεις του Δία και ανύπαρκτες του Διονύσου, ενώ κατόπιν του θρησκευτικού συγκρητισμού²³⁴ —χάρη στον οποίο μία εικονιζόμενη θεότητα κρύβει πίσω της και κάποια άλλη²³⁵— συνήθεις είναι και οι απεικονίσεις της Ίσιδος και του Σάραπη.²³⁶ Η εικόνα εμπλουτιζόταν και με άλλα στοιχεία που πλαισιώναν την κυρίαρχη μορφή, αλλά πρέπει να τονισθεί πως σε κάθε περίπτωση ό,τι ήταν χαραγμένο πάνω στον λίθο βρισκόταν σε πλήρη αρμονία με την κατάσταση αυτού που επρόκειτο να τον φορέσει, χωρίς αυτό να σημαίνει πως τα διάφορα σύμβολα ή πρόσωπα τον ενέτασσαν απαραίτητα στην αντίστοιχη θρησκευτική ομάδα.²³⁷ Ωστόσο, από άποψη αισθητικής και τεχνοτροπίας οι μορφές προσιδίαζαν στην αιγυπτιακή τέχνη, όπου κυριαρχούσε το αυστηρά άκαμπτο στοιχείο.

Παρόλα αυτά, για να επέλθει στον εκάστοτε λίθο η μαγική-θεραπευτική ενέργεια, μάλλον ήταν αναγκαίο να λάβει χώρα κάποια διαβατήρια τελετουργία, η οποία θα σηματοδοτούσε το πέρασμά του από μια κατάσταση σε μια άλλη και θα τον προίκιζε

V. Foskolou, *The Magic of the Written Word: The Evidence of Inscriptions on Byzantine Magical Amulets*, *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 32 (2014), 329-348, 346. Στην τελευταία άποψη εναντιώνονται οι Dasen και Nagy, βλ. Dasen – Nagy, *Gems*, 412.

²³² S. Michel, *Die magischen Gemmen*, 7.

²³³ Για καταλόγους με τις διάφορες μορφές των εγχαράξεων βλ. S. Michel, *Die magischen Gemmen*, 235–345· A. Mastrocinque, *Les intailles magiques du département des Monnaies. Médailles et Antiques*, Paris 2014, 19 κ.εξξ.

²³⁴ Βέβαια, κατά τη βυζαντινή εποχή στα μαγικά φυλαχτά εξακολουθούσαν να είναι παρούσες -ακόμη και στο ίδιο φυλαχτό- διάφορες θεότητες ή καλύτερα «ιερά ονόματα», τα οποία είχαν ως κοινό χαρακτηριστικό την επικράτηση έναντι του κακού, βλ. V. Foskolou, *The Magic of the Written Word*, 334. Για ένα τέτοιο παράδειγμα ήδη από τον 2^ο μεταχριστιανικό αιώνα, όπου υπάρχει επίκληση των Ιησού, Ιάω, Αδωνών, Σαθαώθ, Ουριήλ και Γαβριήλ, βλ. R. Kotansky, *An Early Christian Gold Lamella for Headache*, στο: P. Mirecki – M. Meyer (εκδ.), *Magic and Ritual in the Ancient World*, Leiden 2002, 37–46.

²³⁵ Για μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση του θέματος με παραδείγματα βλ. V. Dasen, *One God May Hide Another: Magical Gems in a Cross-Cultural Context*, στο: K. Endreffy – A. Nagy – J. Spier (εκδ.), *Magical gems in their contexts*, Rome 2019, 47–58.

²³⁶ Bonner, *SMA*, 39–45· A. Nagy, *Ancient magical gems*, στο: J. Petropoulos (εκδ.), *Greek Magic. Ancient, Medieval and Modern*, Routledge 2008, 34–38, 35–36.

²³⁷ Bonner, *SMA*, 17–18.

με πνεύμα και αποτελεσματική δύναμη.²³⁸ Πρόκειται για μια *τελετή* με σκοπό την καθιέρωση, τον καθαγιασμό των λίθων, ώστε κατά κάποιον τρόπο να εμψυχωθούν τα εικονιζόμενα πρόσωπα ή πλάσματα και να λειτουργήσουν ως αρωγοί του φορέα τους.²³⁹

Επιπρόσθετα, με βάση την ασθένεια ή το πρόβλημα που θεραπεύουν οι λίθοι χάρη στις έμφυτες ιδιότητές τους αλλά και στις χαράξεις τους κατατάσσονται σε μεγαλύτερα υποσύνολα, όπως είναι για παράδειγμα τα ερωτικά φυλαχτά, τα φυλαχτά για την καταπολέμηση των αθέατων κινδύνων, του πυρετού ή της οργής, για τη θεραπεία διαφόρων οφθαλμολογικών παθήσεων και των κωλικών.²⁴⁰ Σε κάθε περίπτωση είναι αποδεκτό και λογικό ότι όσο λιγότερο εξειδικευμένες είναι οι αναπαραστάσεις ενός λιθικού φυλαχτού, τόσο περισσότερες είναι οι χρήσεις του κι επομένως το κοινό που μπορεί να τον αγοράσει είναι πολύ ευρύτερο.

Στο σημείο αυτό, όμως, αξίζει να εμβαθύνει κανείς στη θεμελιώδη έμφυτη ιδιότητα των λίθων, που δεν είναι άλλη από το χρώμα τους. Είναι γνωστό ότι σε μαγικό-θεραπευτικό πλαίσιο υπάρχει στενή σχέση μεταξύ του χρώματος των βοτάνων ή των ενδυμάτων που φοράει κάποιος και του χρώματος της ασθένειας από την οποία υποφέρει.²⁴¹ Δεδομένου, λοιπόν, ότι δεν καταπολεμούν όλοι οι λίθοι τις ίδιες ασθένειες, είναι λογικό το παραπάνω να ισχύει και σε λιθικό επίπεδο, διότι μπορεί η θεραπευτική ιδιότητα των μαγικών λίθων να κινείται σε μια υπερφυσική σφαίρα, αλλά ο τρόπος δόμησης και λειτουργίας των μαγικών αντιδότητων υπόκειται σε μια λογική ταξινόμηση.²⁴² Έτσι, ανάλογο του χρώματος του λίθου που χρησιμοποιείται είναι και το χρώμα του οργάνου που πάσχει ή των εκκρίσεων που προκαλεί η εκάστοτε ασθένεια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο αιματίτης και εν γένει οι κόκκινοι λίθοι, οι οποίοι χάρη στο χρώμα του θεραπεύουν τις νόσους των οποίων οι εκκρίσεις είναι κόκκινες, όπως λόγου χάριν κάθε είδους αιμορραγίες συμπεριλαμβανομένων και των γυναικολογικών. Αντίστοιχη είναι και η λειτουργία των άσπρων λίθων, μεταξύ των

---

²³⁸ J.G. Gager, *Curse tablets and binding spells from the ancient world*, New York – Oxford 1992, 5, 219.

²³⁹ S. Eitrem, *Magischen Gemmen*, 57–85· Bonner, *SMA*, 14–17.

²⁴⁰ Bonner, *SMA*, 51–122· W. Brashear, *Hocus-pocus in Graeco-Roman Egypt*, στο: J. Petropoulos (εκδ.), *Greek Magic. Ancient, Medieval and Modern*, Routledge 2008, 28–33, 31–32· S. Michel, *Die magischen Gemmen*, 146–223· A. Nagy, *Daktylios Pharmakites*, 71–106.

²⁴¹ W. Bonser, *The Significance of Colour in Ancient and Mediaeval Magic: With Some Modern Comparisons*, *Man* 25 (1925), 194–198.

²⁴² A. Mastrocinque, *The Colours of Magical Gems*, στο: Chr. Entwistle – N. Adams (εκδ.), *'Gems of Heaven'. Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200-600*, London 2011, 62–68.

οποίων και του γαλακτίτη, που χρησίμευαν στην παραγωγή γάλακτος για θηλασμό.²⁴³ Για την ολοκλήρωση του μαγικού-θεραπευτικού σκηνικού και τη δραστηκότητά του πρέπει να υπενθυμιστεί ότι σε πλήρη αρμονία με την αρρώστια του ασθενούς και το χρώμα του λίθου βρισκόταν ακόμη η εγχάραξη ή και το σχέδιό του.²⁴⁴

Κλίνοντας το κεφάλαιο αυτό, έχει ενδιαφέρον να αναζητηθεί το κοινό που φορούσε αυτά τα λιθικά φυλαχτά, τα οποία διέθεταν μαγικές και θεραπευτικές ιδιότητες.²⁴⁵ Δεδομένου, λοιπόν, ότι όλοι οι άνθρωποι ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας υπέφεραν από κάποιον ορατό ή αόρατο εχθρό, είναι εύλογο να σκεφτεί κανείς πως τουλάχιστον από τον 5^ο προχριστιανικό αιώνα και εξής δεν είναι λίγοι εκείνοι που είχαν στην κατοχή τους ένα ή και περισσότερα φυλαχτά. Την ίδια απάντηση έχουν δώσει και τα κείμενα της λιθολογικής γραμματείας —όπως παρουσιάζονται στη συνέχεια—, δίνοντας συμβουλές και οδηγίες για το πώς και το γιατί να φοριέται ο εκάστοτε λίθος από τους άνδρες, τις γυναίκες ή τα παιδιά. Μάλιστα, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι περισσότεροι πολύτιμοι λίθοι με επιγραφές προστασίας και φύλαξης φαίνεται πως φοριούνταν από άνδρες.²⁴⁶ Όσον αφορά στις κοινωνικές τάξεις που είχαν στην κατοχή τους λιθικά φυλαχτά, η απάντηση είναι όλες ανεξαιρέτως.²⁴⁷ Αυτό που διέφερε από τάξη σε τάξη ήταν η αξία και η πολυτιμότητα του λίθου, το κόστος της διαδικασίας κατασκευής και καθαγιάσής του, όπως και η ποιότητα του τελικού προϊόντος. Μπορεί, επομένως, να μην διέθεταν όλοι την ίδια οικονομική άνεση, αλλά μοιράζονταν τους ίδιους φόβους και είχαν την ανάγκη να νιώθουν ασφαλείς φορώντας ένα φυλαχτό. Μήπως, όμως, εκτός από τη φύλαξη που τους προσέφερε, ήθελαν να ακολουθούν τον συρμό; Η απόκριση είναι σίγουρα θετική, καθώς η κατασκευή και η χρήση των

---

²⁴³ Ο.π., 65–66.

²⁴⁴ Ο.π., 63: για παράδειγμα ο αματίτης σε σχήμα νεφρού για την καταπολέμηση κάποιας νεφρικής πάθησης.

²⁴⁵ Τα φυλαχτά αυτά με τις χαραξίες χρησιμοποιούνταν και ως κοσμήματα, βλ. V. Foskolou, *The Magic of the Written Word*, 332. Για τη λειτουργικότητα σε συνδυασμό με τη διακοσμητική τους ιδιότητα βλ. επίσης R. Gordon, *Archaeologies and Magical Gems*, στο: Chr. Entwistle – N. Adams (εκδ.), *‘Gems of Heaven’*. *Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200–600*, London 2011, 39–49, 43–44.

²⁴⁶ A. van den Hoek – D. Feissel – J. J. Herrmann, *Lucky Wearers: A Ring in Boston and a Greek Epigraphic Tradition of Late Roman and Byzantine Times*, *Journal of the Museum of Fine Arts* 6, Boston 1994, 41–62, 52.

²⁴⁷ H. Philipp, *Mira et Magica. Gemmen im Ägyptischen Museum der Staatlichen Museen. Preussischer Kulturbesitz. Berlin-Charlottenburg*, Mainz 1986, 26. Αντίθετη άποψη φαίνεται πως έχει ο Bonner (SMA, 13–14), σύμφωνα με τον οποίον τα λιθικά φυλαχτά διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη ζωή των ανθρώπων των πλουσιότερων τάξεων, ενώ οι Dasen και Nagy (Gems, 413) υποστηρίζουν ότι οι μαγικοί λίθοι δεν ήταν φυλαχτά για φτωχούς, καθώς αποτελούσαν μέρος των κοσμημάτων.

φυλαχτών φαίνεται πως έγινε σταδιακά της μόδας από τον 1^ο μεταχριστιανικό αιώνα,²⁴⁸ ξεκινώντας από την Αίγυπτο και φτάνοντας σε όλο τον αρχαίο κόσμο μέσω των εμπορών.

ΜΑΓΙΚΟΙ ΛΙΘΟΙ ΚΑΙ ΜΑΓΙΚΟΙ ΠΑΠΥΡΟΙ

Οι μαγικοί πάπυροι αποτελούν μια ιδιαίτερη κατηγορία ημιλογοτεχνικών παπύρων. Πρόκειται για κείμενα που περιλαμβάνουν στοιχεία ποικίλων προελεύσεων,²⁴⁹ καθώς πολλές φορές στον ίδιο πάπυρο συνυπάρχουν επικλήσεις, σύμβολα και αναπαραστάσεις που πηγάζουν από την αρχαιοελληνική, την αιγυπτιακή και τη χριστιανική παράδοση, ενώ παράλληλα εντοπίζονται και ακατανόητες *voces magicae*, χαρακτήρες και επωδές προς άγνωστους θεούς. Όσον αφορά στη χρονολόγησή τους καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα κυρίως από τον 2^ο προχριστιανικό μέχρι όχι μόνο τον 5^ο,²⁵⁰ αλλά και τον 7^ο μεταχριστιανικό αιώνα,²⁵¹ γεγονός που αποδεικνύει ότι μέχρι τότε η μαγεία ήταν αρκετά διαδεδομένη. Ωστόσο, πιο έντονη συγγραφή ή αντιγραφή μαγικών παπύρων φαίνεται πως έλαβε χώρα κατά τα τέλη του 4^{ου} μέχρι τις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ.²⁵²

Αρχικά, η πλειονότητα των μαγικών παπύρων ανήκει στην κατηγορία των μαγικών εγχειριδίων (βλ. *Papyri Graecae Magicae*²⁵³ I–V, VII, XIII.1–343), τα οποία περιέχουν συνταγές και οδηγίες για το πώς να διενεργηθεί μια ορισμένη μαγική πράξη, ώστε να φέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Τα εγχειρίδια αυτά δεν πρέπει να κυκλοφορούσαν δημόσια, καθώς η μαγεία δεν μπορούσε να ασκηθεί από οποιονδήποτε. Επομένως,

---

²⁴⁸ S. Eitrem, *Magischen Gemmen*, 59· S. Michel, *Medizinisch - magische Amulettgemmen Schutz und Heilung durch Zauber und edle Steine in der Antike*, *Antike Welt* 26.5 (1995), 379–387, 379.

²⁴⁹ Για μια συνοπτική εικόνα του είδους των μαγικών παπύρων βλ. Α. Παπαθωμάς, *Εισαγωγή στην Παπυρολογία*, Αθήνα 2014², 190–192.

²⁵⁰ H. D. Benz, *The Greek Magical Papyri in Translation. Including The Demotic Spells*, Chicago 1986, xli.

²⁵¹ Συγκεκριμένα οι πάπυροι *PMG XLV* και *PMG XLVIII* χρονολογούνται κατά τον Preisendanz γύρω στον 6^ο-7^ο αιώνα μ.Χ.

²⁵² Α. Βακαλούδη, *Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο στο πρώιμο Βυζάντιο (4ος - 7ος μ.Χ. αι.)*, Διδακτορική Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2000, 164.

²⁵³ Πρόκειται για τους μαγικούς παπύρους από την έκδοση των K. Preisendanz – E. Heitsch (εκδ.), *Papyri Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyri*, Stuttgart 1974². Στο εξής χρησιμοποιείται η συντομογραφία *PGM*.

ανήκαν στην ομάδα των μάγων και των μαθητευομένων τους, οι οποίοι έπρεπε να μνηθούν στα διάφορα τελετουργικά —τις ονομαζόμενες *πράξεις* ή *ποιήσεις*²⁵⁴— αποστηθίζοντας τις περισσότερες φορές τα λόγια του παπύρου, με σκοπό να τα απαγγείλουν ή να τα μεταφέρουν στον γραπτό λόγο εγχαράσσοντάς τα για παράδειγμα σε ένα λιθικό φυλαχτό.²⁵⁵ Μια τέτοια περίπτωση που δηλώνει ότι οι τεχνικές αυτές μεταλαμπαδεύονταν σε κάποιους αμύητους αναγράφεται ως *διδασκαλία πράξεως* (PGM IV 750) και αναλύει διεξοδικά τα βήματα που πρέπει να ακολουθηθούν για την επιτυχή πραγματοποίηση μιας μαγικής τελετής.

Οι μαγικές πρακτικές των εγχειριδίων περιλαμβάνουν ένα πλήθος από ξόρκια, επωδές και εγχαράξεις, τα οποία είναι ανάλογα του σκοπού που πρέπει να εκπληρώσουν. Για παράδειγμα, εάν κάποιος επιθυμεί να γίνει αόρατος πρέπει να εκφωνήσει το ξόρκι που περιέχει τη φράση *ἀθεώρητόν με ποιήσον, κύριε Ἥλιε*²⁵⁶ ή ένα άλλο που λέει *ποιήσατέ με, τὸν δεῖνα, ἔποπτον πᾶσιν ἀνθρώποις ἐν τῇ σήμερον ἡμέρᾳ*.²⁵⁷ Σε άλλη περίπτωση αν θέλει να απελευθερωθεί από κάποια δεσμά είναι υποχρεωμένος να δέσει *τινὰ πανδέτην* εντός του οίκου του κι αφού σταθεί έξω να απαγγείλει *ἐξάκις ἢ ἐπτάκις* μια επωδή, η οποία εκτός από διάφορες επικλήσεις περιλαμβάνει και την φράση *εἴσελθε καὶ λῦσον τὸν δεῖνα καὶ δὸς αὐτῷ ὁδὸν ἐξόδου*.²⁵⁸ Παρόμοιες φόρμουλες διακρίνονται και στις συνταγές των εγχαράξεων σε λίθους. Ειδικότερα για την κατασκευή ενός ερωτικού ξίφους με την ονομασία *ξίφος Δαρδάνου* είναι απαραίτητο να χαραχθεί πάνω σε έναν μαγνήτη λίθο μια λεπτομερής αναπαράσταση, στην οποία κυρίαρχες μορφές δεν είναι άλλες από τις άμεσα σχετιζόμενες με τον έρωτα, δηλαδή η Αφροδίτη, ο Έρωτας και η Ψυχή.²⁵⁹

Επιπλέον, είναι αξιοσημείωτη η ύπαρξη όλων σχεδόν των μορφών της προχριστιανικής μαγείας κατά τη βυζαντινή περίοδο, όπως γίνεται αντιληπτό από τη μελέτη των μαγικών παπύρων. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ερωτικά ξόρκια, η επίκληση των δαιμόνων, οι μαγικές-θεραπευτικές πρακτικές και η κατασκευή μαγικών

²⁵⁴ Το πρακτικό μέρος της μαγικής τεχνικής αναφέρεται πολλές φορές ως *πράξις* ή ως *ποιήσις*, ενδεικτικά βλ. PGM IV 1227: *πράξις γενναία ἐκβάλλουσα δαίμονας*; PGM IV 1715: *Ξίφος Δαρδάνου· πράξις ἢ καλουμένη ξίφος*; PGM II 20: *ποιήσις αὐτή*; PGM IV 3128: *ἔστιν οὖν ἡ ποιήσις αὐτοῦ αὐτή*.

²⁵⁵ K. Preisendanz, Zur Überlieferungsgeschichte der spätantiken Magie, στο: *Aus der Welt des Buches. Festgabe für G. Ley*, Leipzig 1950, 223–240, 235.

²⁵⁶ PGM I 229–231: *ἀθεώρητόν με ποιήσον, κύριε Ἥλιε, αεω ωαη εἰη ηαω, ἀπέναντι παντὸς ἀνθρώπου ἄχρι δυσμῶν ἡλίου ἰω ἰωω φριζ ριζω εωα*.

²⁵⁷ PGM I 260–262: *Μαρμαριαωθ μαρμαριφεγγη, ποιήσατέ με, τὸν δεῖνα, ἔποπτον πᾶσιν ἀνθρώποις ἐν τῇ σήμερον ἡμέρᾳ, ἦδη, ἦδη, ταχύ, ταχύ. ἔχει λίαν καλῶς*.

²⁵⁸ PGM XII 160–170.

²⁵⁹ PGM IV 1721–1742.

καταληφθεί από κάποιο δαιμόνιο, γίνεται επίκληση στον Ιησού, τον Θωθ, τον Άμμωνα, καθώς και σε ορισμένες άγνωστες θεότητες όπως ο Ιαήλ κι ο Αβραώθ.

Όπως φαίνεται και από το παραπάνω απόσπασμα, η μαγεία στο Βυζάντιο συνδυάζει με έναν υπερβατικό τρόπο το ιερό χριστιανικό στοιχείο με το αντίστοιχο αρχαιοελληνικό και αιγυπτιακό, καθώς κύριο μέλημά της είναι να επιτύχει τον στόχο της αγγίζοντας το υπερφυσικό. Με άλλα λόγια, οι μάγοι σύμφωνα με τα παπυρικά κείμενα όχι μόνο δεν εχθρεύονταν τον χριστιανισμό, αλλά προχωρώντας παράλληλα με αυτόν τον εκμεταλλεύονταν με τέτοιο τρόπο, ώστε να ενισχύουν την επιρροή των πρακτικών τους. Βέβαια, εκτός από τους παπύρους που διέθεταν διασκορπισμένα χριστιανικά σημεία, είχαν γραφτεί και εξολοκλήρου χριστιανικοί πάπυροι, οι οποίοι λειτουργούσαν ως φυλαχτά των πιστών. Τέτοιου είδους πάπυροι περιείχαν ψαλμούς ή χωρία από την Αγία Γραφή, αλλά και προσευχές —αυτοσχέδιες και μη— για την προστασία κάποιου πιστού ή την ίαση κάποιας ασθένειας που τον ταλαιπωρεί. Ο ίδιος ο Preisendanz μάλιστα τους κατέταξε σε ένα ξεχωριστό τμήμα του βιβλίου του.²⁶³ Έτσι, σε έναν τέτοιο πάπυρο (*P* 17a) είναι καταγεγραμμένο ένα χωρίο του κατά Ματθαίον Ευαγγελίου που περιέχει την Κυριακή προσευχή (Ματθαίος 6:9-13), ενώ σε έναν άλλον (*P* 5b) μια προσευχή για τη θεραπεία της δούλης του Θεού Ιωαννίας από πυρετό. Συνοψίζοντας, τα ίδια παπυρικά κείμενα χρησιμοποιήθηκαν κατά την ίδια χρονική βυζαντινή περίοδο τόσο για μαγικούς, όσο και για αμιγώς θρησκευτικούς λόγους. Και οι δύο κατηγορίες μολοντί έχουν τα θεμέλιά τους στην ανάγκη των ανθρώπων να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα και τους φόβους τους, έχουν οικοδομήσει δύο διαφορετικά συστήματα για να το επιτύχουν.

Εντούτοις, είναι εύλογο να αναρωτηθεί κανείς αν υπάρχει κάποια αντιστοιχία ανάμεσα στις συνταγές που σώζονται στα παπυρικά μαγικά εγχειρίδια και στις εγχαράξεις των μαγικών λίθων που έχουν ως σήμερα βρεθεί. Η απάντηση είναι στο μεγαλύτερο ποσοστό αρνητική, καθώς τα ζωγραφικά και λεκτικά μοτίβα των λίθων δεν εντοπίζονται στους παπύρους και τα αντίστοιχα μοτίβα των παπύρων φαίνεται πως υποεκπροσωπούνται στους μαγικούς λίθους.²⁶⁴ Σύμφωνα με τον Smith από τις εγχαράξεις που καταγράφονται στους μαγικούς παπύρους μόνο οι εννέα πρέπει στην

²⁶³ K. Preisendanz – E. Heitsch (εκδ.), *Papyri Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyri*, Stuttgart 1974², 209 κ. εξξ.

²⁶⁴ A. Nagy, Daktylios Pharmakites, 87· P. Vitellozzi, Relations Between Magical Texts and Magical Gems, στο: S. Kiyanrad – Ch. Theis – L. Willer (εκδ.), *Bild und Schrift auf 'magischen' Artefakten*, Berlin – Boston 2018, 181–254, 181· Dasen – Nagy, Gems, 426.

πραγματικότητα να είχαν χαραχθεί σε λίθους.²⁶⁵ Μια εύλογη εξήγηση για το συγκεκριμένο φαινόμενο αναπτύσσεται από τον Nagy, ο οποίος υποστηρίζει ότι η δυναμική της μαγείας κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους έδινε μια περαιτέρω ελευθερία στους μάγους να παραλλάσσουν το σχέδιο του αρχέτυπου όπως παραδιδόταν στο μαγικό εγχειρίδιο κάνοντας δικές τους χαρακτηριστικές παρεμβάσεις.²⁶⁶

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΩΝ ΜΑΓΙΚΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ

Το ζήτημα της μαγείας και των πρακτικών της καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα της βυζαντινής ιστορίας, καθώς πρόκειται για ένα πολύπλευρο θέμα που αφορά την αυτοκρατορία στο σύνολό της, δηλαδή όχι μόνο τις κοσμικές, αλλά και τις εκκλησιαστικές αρχές. Μετά την έλευση του Χριστού και τη σταδιακή θεμελίωση της χριστιανικής πίστης θα πίστευε κανείς πως η μαγεία δεν είχε πια θέση στην καθημερινότητα των ανθρώπων και σταδιακά άρχισε να εξαφανίζεται. Ωστόσο, μια τέτοια άποψη καταρρίπτεται εξαρχής τόσο από τα σωζόμενα προϊόντα του υλικού πολιτισμού, όσο και από τη γραπτή παράδοση, διότι βάσει αυτών ποικίλες μαγικές εκφάνσεις χρονολογούνται μέχρι και την εκπνοή της βυζαντινής αυτοκρατορίας αποδεικνύοντας τη συνέχειά τους.²⁶⁷ Το γεγονός αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, μολονότι το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα κατέστη επίσημη θρησκεία του βυζαντινού κράτους με διάταγμα του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Α΄ στις 27 Φεβρουαρίου του 380 μ.Χ., οι δεισδιαιμονίες και η μαγεία δεν έπαψαν να αποτελούν μέρος αυτού. Γενικά,

---

²⁶⁵ M. Smith, Relations between Magical Papyri and Magical Gems, στο: *Actes du XVe Congrès International de Papyrologie. Bruxelles – Louvain 1977* [Papyrologica Bruxellensia 18], Bruxelles 1979, 129–147· G. Sfameni Gasparro, Le gemme magique come oggetto d'indagine storico-religiosa, στο: A. Mastrocinque (εκδ.), *Sylloge Gemmarum Gnosticarum* I, Italia 2003, 11–47, 28–43.

²⁶⁶ A. Nagy, Gemmae magicae selectae. Sept notes sur l'interprétation des gemmes magiques, στο: A. Mastrocinque (εκδ.), *Gemme gnostiche e cultura ellenistica. Atti del Convegno*, Verona 2002, 153–179, 157–158.

²⁶⁷ J. Spier, Medieval Byzantine Magical Amulets and their Tradition, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 56 (1993), 25–68, 31· N. Janowitz, *Icons of Power. Ritual Practices in Late Antiquity*, Pennsylvania 2002, xi–xii· A. Bosselmann-Ruickbie, The Symbolism of Byzantine Gemstones: Written Sources, Objects and Sympathetic Magic in Byzantium, στο: A. Hilgner – S. Greiff – D. Quast (εκδ.), *Gemstones in the First Millenium: Mines, Trade, Workshops and Symbolism*, Mainz 2007, 293–307, 294.

όμως, η συνέχιση της ευδοκίμησης της μαγείας και κατά τους βυζαντινούς χρόνους γεννά πολλά ερωτήματα.

Ένα από τα πιο κρίσιμα ζητήματα, για να αντιληφθεί κανείς τη θέση της μαγείας στο Βυζάντιο, είναι ο ορισμός της στο πλαίσιο της βυζαντινής σκέψης. Πρόκειται για έναν συνδυασμό μιας ιδιαίτερης μορφής θρησκευτικής πίστης και δραστηριότητας, που δεν συμβιβάζεται με τα δογματικά καθορισμένα πλαίσια της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης.²⁶⁸ Στην πραγματικότητα, μάλιστα, στη βυζαντινή μαγεία συνυπάρχουν στοιχεία και πρακτικές όχι μόνο των προχριστιανικών, αλλά και των μεταχριστιανικών χρόνων.²⁶⁹ Από τα παραπάνω διακρίνεται μια αντίθεση μεταξύ μαγείας και χριστιανισμού, η οποία όμως δεν εμποδίζει την πρώτη να αντλεί από τα κείμενα και τις πρακτικές της καθιερωμένης χριστιανικής πίστης. Και μόνο από αυτό είναι λογικό να σκεφτεί κανείς πως η μαγεία είναι ένα πολιτισμικό φαινόμενο που δεν παρέμεινε ίδιο και αμετάβλητο με το πέρασμα του χρόνου, αλλά επιβίωσε με μια μορφή και εμπλουτίστηκε με νέα στοιχεία. Στο πρώιμο Βυζάντιο —όπως και από πολύ νωρίτερα— ο στόχος της μαγείας ήταν διπλός: αφενός να ερμηνεύσει ορισμένα υπερφυσικά φαινόμενα όπως τα όνειρα και οι αστερισμοί και αφετέρου να επιτρέψει ή να αποτρέψει την επιρροή που αυτά θα είχαν στα ανθρώπινα και στα γήινα πράγματα.²⁷⁰ Τα μέσα που χρησιμοποιούνταν για την επίτευξη των στόχων ήταν διάφορα και ήδη γνωστά από το παρελθόν, όπως τα φυλαχτά (ή αλλιώς *φυλακτήρια*), οι ειδικοί επαϊοδοί και η επίκληση πνευμάτων, ενώ αξίζει ακόμη να σημειωθεί πως όλες αυτές τις μαγικές πρακτικές οι Βυζαντινοί προσπαθούσαν κατά κύριο λόγο να τις αποκαλούν με γενικούς όρους όπως (*μαγικαί*) *τέχναι* και *πραγματεΐαι*.

Ξεκινώντας από τον σωζόμενο υλικό πολιτισμό, το πλήθος των αντικειμένων που έχουν επιβιώσει από τους βυζαντινούς χρόνους καθιστά σαφές ότι η χρήση των λίθων ήταν ευρεία και συνέβαλε στη δημιουργία διάφορων προϊόντων, όπως για παράδειγμα αγγείων, κειμηλίων, κοσμημάτων και φυλαχτών. Μάλιστα, κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες αρχίζει η συστηματική εμφάνιση των πολύτιμων και ημιπολύτιμων λίθων, που εκτός των άλλων χρήσεών τους μπορούσαν να εγχαραχθούν και να λειτουργήσουν ως φυλαχτά. Αυτό συνέβαινε, διότι ορισμένες δεισιδαιμονίες και

---

²⁶⁸ R. Greenfield, A Contribution to the Study of Palaeologan Magic, στο: H. Maguire (εκδ.), *Byzantine Magic*, Cambridge 2009, 117–154, 118.

²⁶⁹ J. Petropoulos, *Introduction. Magic in Byzantium*, στο: *Greek Magic. Ancient, Medieval and Modern*, J. Petropoulos (εκδ.), Routledge 2008, 41–43.

²⁷⁰ *ODB*, s.v. Magic.

αρκετοί φόβοι των αρχαίων χρόνων ήταν βαθιά ριζωμένα στη σκέψη των ανθρώπων, με απόρροια την ανάγκη εύρεσης μηχανισμών και κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου για να τους αντιμετωπίσουν. Όσον αφορά, όμως, σε αυτά, υπάρχει μια διάκριση μεταξύ των λιθικών φυλαχτών που κατασκευάστηκαν για μαγικούς σκοπούς και αυτών που λειτουργούσαν απλώς ως θρησκευτικά φυλαχτά. Το βασικό —αλλά όχι πάντα ασφαλές— κριτήριο διαχωρισμού είναι οι αναπαραστάσεις και οι επιγραφές που διαθέτουν.²⁷¹ Με άλλα λόγια, στους μαγικούς λίθους συναντά κανείς ποικίλους μαγικούς *χαρακτήρες* και σύμβολα, καθώς και επιγραφές σαν αυτές που προαναφέρθηκαν για τις προηγούμενες περιόδους (*δὸς μοι χάριν, εἶς θεός, κ.ά.*). Ωστόσο, υπάρχουν και εξαιρέσεις, καθώς οι δύο κατηγορίες φυλαχτών μοιράζονται πολλές φορές μέχρι και τον 14^ο αιώνα μ.Χ.²⁷² —σε μια τουλάχιστον από τις δυο πλευρές τους— κοινά χριστιανικά και προχριστιανικά σύμβολα, εικόνες και επιγραφές,²⁷³ όπως είναι για παράδειγμα ο Εσταυρωμένος και το χριστόγραμμα, αλλά και η προχριστιανική εικόνα του αγίου καβαλάρη που σκοτώνει έναν δαίμονα και μαγικοί συνδυασμοί γραμμάτων.²⁷⁴ Οι συγκεκριμένες προσμειξίες, μάλιστα, καθιστούν πιο δραστικό το ίδιο το αντικείμενο.²⁷⁵ Ταυτόχρονα, οι φανερές ομοιότητες στο υλικό, το σχήμα αλλά και το στυλ των εγχαράξεων υπήρξαν η αιτία να διατυπωθεί η άποψη ότι τόσο οι μαγικοί όσο και οι χριστιανικοί λίθοι παράγονταν από τα ίδια εργαστήρια.²⁷⁶

Σύμφωνα με τους βυζαντινούς συγγραφείς τα μαγικά φυλαχτά ήταν διαδεδομένα μέχρι και τον 15^ο αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρεται πως ο Μιχαήλ Ψελλός σε μία από τις επιστολές του επισημαίνει ότι η *τελεστική έπιστήμη* μεταξύ άλλων καθιστά όργανά της

---

²⁷¹ Bonner, *SMA*, 5–6.

²⁷² V. Foskolou, *The Magic of the Written Word*, 336–337.

²⁷³ A. Bosselmann-Ruickbie, *The Symbolism of Byzantine Gemstones: Written Sources, Objects and Sympathetic Magic in Byzantium*, στο: A. Hilgner – S. Greiff – D. Quast (εκδ.), *Gemstones in the First Millennium: Mines, Trade, Workshops and Symbolism*, Mainz 2007, 293–307, 293–294· N. H. Korsvoll, *Official Teaching and Popular Practice: Are Church Opinions on Magic Reflected in the Surviving Amulets from the Early Middle Ages?*, στο: S. Kiyarad – Ch. Theis – L. Willer (εκδ.), *Bild und Schrift auf 'magischen' Artefakten*, Berlin – Boston 2018, 149–164, 151–152.

²⁷⁴ R. Daniel – F. Maltomini, *Supplementum Magicum* [Papyrologica Coloniensia XVI.1], Germany 1990, 58· T. S. de Bruyn – J. H. F. Dijkstra, *Greek Amulets and Formularies from Egypt Containing Christian Elements: A Checklist of Papyri, Parchments, Ostraka, and Tablets*, *BASP* 48 (2011), 163–216, 178–181· D. Sever Georgousakis, *Profane and Sacred in Private: Images and Inscriptions on Late Antique and Middle Byzantine Amulets*, *Codex Aquilarensis* 33 (2017), 13–26, 14.

²⁷⁵ Ό.π., 21, 26.

²⁷⁶ Για τα εργαστήρια κατασκευής και εγχαράξης των λίθων βλ. J. Spier, *Medieval Byzantine Magical Amulets and their Tradition*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 56 (1993), 25–62, 27–31· του ίδιου, *Late Antique and Early Christian Gems. Some Unpublished Examples*, στο: Chr. Entwistle – N. Adams (εκδ.), *'Gems of Heaven'. Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200–600*, London 2011, 193–207, 195· Dasen – Nagy, *Gems*, 422–423.

μεταξύ άλλων τους λίθους, διότι συμβάλλουν στην απομάκρυνση των κακών δαιμόνων και στην κάθαρση της ψυχής,²⁷⁷ ενώ στη *Χρονογραφία* του περιγράφοντας τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου κάνει λόγο για την αυτοκράτειρα Ζωή.²⁷⁸ Κατά τον 11^ο αιώνα, λοιπόν, η Ζωή είχε φιλοτεχνήσει μια εικόνα του Χριστού Αντιφωνητή χρησιμοποιώντας τα πιο λαμπρά υλικά —μάλλον λίθους—, η οποία της φανέρωσε τα μελλούμενα και παράλληλα είχε στη διάθεσή της διάφορους λίθους, φυτά και αρώματα για να απομακρύνει τὰ πονηρὰ πνεύματα.²⁷⁹ Τρεις αιώνες αργότερα ο λόγιος μοναχός Ιωσήφ Βρυνένιος αναφέρει ότι αρκετοί σύγχρονοί του εξακολουθούσαν να φορούν *Μαρτίου περιάμματα* και να καταφεύγουν σε μάγους, εκφράζοντας με παράπονο ως κληρικός αυτήν του την παρατήρηση.²⁸⁰ Για να εντοπίζονται, λοιπόν, και στη βυζαντινή γραμματεία τέτοιες αναφορές, σημαίνει ότι υπήρχαν ακόμη και την εποχή εκείνη μάγοι που ασκούσαν την τέχνη τους και μέσω της καθαγίας καθιστούσαν τους λίθους μαγικούς από μη μαγικούς.

Από την άλλη μεριά, η δημιουργία και η χρήση των χριστιανικών φυλαχτών κάλυπτε από τα πρώτα μεταχριστιανικά χρόνια. Πλέον έχει έρθει στο φως μια πληθώρα λίθων με ποικιλομορφία ως προς τις παραστάσεις που απεικονίζονται, όπως είναι για παράδειγμα ο σταυρός, οι συμβολικές εικόνες του ψαριού και του καλού ποιμένα, ενώ οι βιβλικές απεικονίσεις είναι σπάνιες. Αξίζει, φυσικά, να επισημανθεί ότι οι φορείς αυτών των φυλαχτών απέδιδαν υπερφυσικές ιδιότητες στις μορφές που απεικονίζονταν έστω συμβολικά σε αυτά και όχι στα ίδια τα αντικείμενα. Σχετικά με τις λιθικές επιγραφές συνήθως είναι η ακροστιχίδα *ΙΧΘΥΣ* (*Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτήρ*), αλλά κυρίαρχη θέση έχει η γενική αντικειμενική *Ἰησοῦ Χριστοῦ*, η οποία δηλώνει ότι ο φορέας του φυλαχτού είναι δούλος Θεού.²⁸¹

Είναι αλήθεια, βέβαια, πως στην αρχή όσο εξαπλωνόταν ο χριστιανισμός στο Βυζάντιο, η μαγεία βαθμιαία γινόταν όλο και πιο δημοφιλής.²⁸² Πρόκειται για δύο

²⁷⁷ Ψελλός, *Ἐπιστολαί*, 125.

²⁷⁸ Για την αυτοκράτειρα Ζωή, αλλά και γενικά για τη σχέση των γυναικών με τη μαγεία κατά τους βυζαντινούς χρόνους βλ. A. Walker, *Magic in Medieval Byzantium*, στο: D. J. Collins (εκδ.), *The Cambridge History of Magic and Witchcraft in the West*, Cambridge 2015, 209–234, 221–222.

²⁷⁹ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Ζ' 65–67.

²⁸⁰ Ιωσήφ Βρυνένιος, *Λόγος μζ'*. *Τίνες αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν*, 130–131: [...] Ὅτι καλάνδας τελοῦμεν, καὶ Μαρτίου περιάμματα φέρομεν, καὶ τὸν Μάιον στεφανοῦμεθα, καὶ κληδῶνας ποιοῦμεν [...] Ὅτι μάγοις καὶ μάντεσιν, ἀθηγγάναις καὶ γόησι, προσκείμεθα ὁσημέραι. Καὶ ἐπὶ παντὶ ἄρρωστίματι τὸ βοηθοῦν ἡμῖν γοητεία.

²⁸¹ J. Spier, *Late Antique and Early Christian Gems. Some Unpublished Examples*, στο: Chr. Entwistle – N. Adams (εκδ.), *'Gems of Heaven'. Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200–600*, London 2011, 193–207, 195–200.

²⁸² Michel, *Die Magischen Gemmen*, 232.

δυνάμεις που συνυπήρχαν για αρκετούς μεταχριστιανικούς αιώνες, με τη θρησκεία να έχει —τουλάχιστον φαινομενικά— τα ηνία. Σε ένα θεωρητικό υπόβαθρο η μετάβαση αυτή θα έπρεπε να είναι αρκετά ομαλή, δεδομένου ότι η νέα θρησκεία εκμεταλλεύτηκε κάποια στοιχεία της παλιάς και τους έδωσε άλλες διαστάσεις, έτσι ώστε να γίνει πιο γρήγορα αποδεκτή από τον λαό. Υπό το ορθόδοξο χριστιανικό πρίσμα οι τρεις Μάγοι²⁸³ οδηγούμενοι με χάρη Θεού από ένα αστέρι είναι οι πρώτοι που προσκυνούν το θείο βρέφος. Από νεαρή ηλικία ο Ιησούς ξεκινάει να κάνει θαύματα με τον τρόπο που κάθε φορά επιλέγει, επιτυγχάνοντας σε κάθε περίπτωση τον στόχο Του, που στις περισσότερες περιπτώσεις είναι η θεραπεία κάποιου ασθενούς, η αλλαγή των φυσικών φαινομένων και η κατάρριψη των κανόνων της φύσεως. Ακόμη, το σύμβολο του σταυρού απέκτησε μια προστατευτική δράση για τον φορέα του. Υπό το πρίσμα, όμως, της ειδωλολατρίας, από τους κόλπους της οποίας αναδύθηκε η μαγεία, ο Χριστός παρουσιάζεται σαν ένας μάγος, ένας ιερός θαυματοποιός,²⁸⁴ ο οποίος ασκεί τις πρακτικές του καταπολεμώντας με λόγο και πράξη —όπως κάνουν και τα φυλαχτά— πάσης φύσεως ασθένειες και προσπαθώντας να υπερβεί τη φύση.²⁸⁵ Υπάρχουν μάλιστα τρεις περιπτώσεις, στις οποίες η θαυματουργική δράση του Ιησού παρουσιάζει ομοιότητες με τις θεραπευτικές ιδιότητες των λίθων. Η πρώτη σχετίζεται με το θαύμα της αιμορροούσας γυναίκας, η οποία αγγίζοντας το ιμάτιο του Ιησού θεραπεύτηκε (Μάρκος 5:25–29, Ματθαίος 9:20–22, Λουκάς 8:43–48). Πρόκειται για ένα θαύμα που μπορεί σύμφωνα με τον Vikan να παραλληλιστεί με τη μαγική-θεραπευτική ιδιότητα του αιματίτη λίθου, ο οποίος σταματά τις αιμορραγίες.²⁸⁶ Στη δεύτερη περίπτωση που εντόπισα κάτι αντίστοιχο ο Χριστός θεραπεύει έναν υδρωπικό (Λουκάς 14:1–4), όπως κάνει κατά τη μαγική παράδοση και ο κορσίτης λίθος (*Λιθικά κηρύγματα*, 19), ενώ στην

---

²⁸³ Με τον όρο *Μάγος* στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν γίνεται λόγος για αυτόν που ασκεί τη μαγική τέχνη, αλλά για τον πολυμαθή, τον σοφό που έχει ανατολική καταγωγή.

²⁸⁴ Ιεροί θαυματοποιοί είναι και οι άγιοι, ενώ στο άλλο άκρο τοποθετούνται οι ανίεροι θαυματοποιοί, οι οποίοι μέσω των ανόσιων μαγικών πρακτικών τους προκαλούν συνήθως θάνατο, σύγχυση και σεξουαλικά περίρηξη συμπεριφορά. Για το θέμα βλ. A. Kazhdan, *Holy and Unholy Miracle Workers*, στο: H. Maguire (εκδ.), *Byzantine Magic*, Cambridge 2009, 73–82. Διαφορετική στάση στο συγκεκριμένο θέμα κρατάει ο Micallef, ο οποίος υποστηρίζει πως είναι ανεπαρκής η ιδέα ότι τα θαύματα ασκούνται από αγίους και έχουν θετικά αποτελέσματα και οι μαγικές πρακτικές από μάγους και έχουν αρνητικές επιπτώσεις, ωστόσο το μόνο σίγουρο κατ' αυτόν είναι ότι στα πρώιμα χριστινικά χρόνια και οι δύο πλευρές θαυματοποιών βρίσκονταν σε συνεχή ανταγωνισμό, βλ. J. Micallef, *The Exorcistic Prayers as Means of Restoration and Therapy as Presented in the Athonite Manuscript of Xiropotamou 98, (2660) 16, XVI. Transcription with Liturgical and Theological Comments*, Doctoral Thesis, Pontifical Oriental Institute, Rome 2015, 103.

²⁸⁵ J. Petropoulos, *Introduction. Magic in Byzantium*, στο: J. Petropoulos (εκδ.), *Greek Magic. Ancient, Medieval and Modern*, Routledge 2008, 41.

²⁸⁶ G. Vikan, *Magic and visual culture in late Antiquity*, στο: J. Petropoulos (εκδ.), *Greek Magic. Ancient, Medieval and Modern*, Routledge 2008, 53–57, 56.

τρίτη εντοπίζεται η θαυματουργική ίαση ενός επιληπτικού αγοριού από τον Ιησού (Ματθαίος 17:14–18, Μάρκος 9:17–29, Λουκάς 9:38–43), την οποία στη λιθολογική γραμματεία αναλαμβάνει ο ίασπις (*Λιθικά Κηρύγματα*, 6). Παρά τους παραπάνω παραλληλισμούς—ο πρώτος από τους οποίους ανήκει στον Vikan, ενώ οι δύο επόμενοι σε μένα—, ο χριστιανισμός και η μαγεία ήταν δύο παράλληλα εξελισσόμενα φαινόμενα χωρίς κανένα σημείο τομής, που στην πορεία το πρώτο αναχαίτισε ως έναν βαθμό την επιρροή του δεύτερου.

Καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή διαδραμάτισαν οι συνοδικές αποφάσεις, στις οποίες το θέμα της μαγείας ήταν υψίστης σημασίας.²⁸⁷ Ήδη από τη Σύνοδο της Άγκυρας το 314 μ.Χ. ο 24^{ος} κανόνος *περί τῶν ἐπιτηδευόντων καὶ τῶν δεχομένων τὰς μαντείας* τιμωρεί με τρία χρόνια *ὑποπτώσεως* και δύο *εὐχῆς* τους καταμαντευόμενους, που λειτουργούσαν οι ίδιοι ως συνεχιστές των ειδωλολατρικών πρακτικών ή έβάζαν στο σπίτι τους άτομα *ἐπὶ ἀνευρέσει φαρμακειῶν*.²⁸⁸ Δηλαδή, οι άνθρωποι αυτοί τα τρία χρόνια μπορούσαν να συμμετέχουν στη λατρεία αλλά πάντα σε στάση γονυκλισίας, ενώ τα δύο επόμενα χρόνια μπορούσαν να παρακολουθήσουν τη λειτουργία όρθιοι μαζί με τους υπόλοιπους πιστούς. Μερικές δεκαετίες αργότερα ένας από τους 60 κανόνες της Συνόδου της Λαοδικείας (380 μ.Χ.) θέτει τον αφορισμό ως ποινή των κληρικών που παράλληλα ήταν μάγοι, επαιδοί, μαθηματικοί και αστρολόγοι.²⁸⁹ Ακόμα και κατά τα τέλη του 7^{ου} αιώνα φαίνεται πως το ζήτημα των μαγικών πρακτικών απασχολούσε την Εκκλησία, καθώς στην Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο (692 μ.Χ.), η οποία συνεκλήθη από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β΄ στην Κωνσταντινούπολη, επισημαίνεται η επιβολή του επιτίμιου της εξαιτούς αποχής από τη Θεία Ευχαριστία σε όσους ασχολούνταν με μαγικές ενέργειες, όπως η μαντεία.²⁹⁰

²⁸⁷ S. Troyanos, *Magic and the Devil. From the Old to the New Rome*, στο: J. Petropoulos (εκδ.), *Greek Magic. Ancient, Medieval and Modern*, Routledge 2008, 44–52, 46.

²⁸⁸ *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, Γ. Ράλλης – Μ. Ποτλής (εκδ.), τ. 3, Αθήνα 1853, 66: Κανὼν κδ΄: *Οἱ καταμαντευόμενοι καὶ ταῖς σσηθείαις τῶν ἐθνῶν ἐξακολουθοῦντες ἢ εἰσάγοντές τινες εἰς τοὺς ἐαυτῶν οἴκους ἐπὶ ἀνευρέσει φαρμακειῶν, κατὰ τοὺς βαθμοὺς τοὺς ὀρισμένους, τρία ἔτη ὑποπτώσεως καὶ δύο ἔτη εὐχῆς, χωρὶς προσφορᾶς.*

²⁸⁹ Ο.π., 203: Κανὼν λς΄: *Ὅτι οὐ δεῖ ἱερατικοὺς ἢ κληρικοὺς μάγους ἢ επαιδοὺς εἶναι ἢ μαθηματικούς, ἢ ἀστρολόγους, ἢ ποιεῖν τὰ λεγόμενα φυλακτήρια, ἅτινά ἐστι δεσμοπήρια τῶν ψυχῶν αὐτῶν. Τοὺς δὲ φοροῦντας, ρίπτεσθαι ἐκ τῆς ἐκκλησίας ἐκελεύσαμεν.*

²⁹⁰ *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, Γ. Ράλλης – Μ. Ποτλής (εκδ.), τ. 2, Αθήνα 1852, 442–443: Κανὼν ξα΄: *Οἱ μάντεσιν ἐαυτοὺς ἐκδιδόντες, ἢ τοῖς λεγομένοις ἑκατοντάρχους, ἢ τισι τοιοῦτοις, ὡς ἂν παρ’ ἐκείνων μάθοιεν ὅ,τι ἂν αὐτοῖς ἐκκαλύπτεσθαι βούλοιντο, κατὰ τὰ πρῶην ὑπὸ τῶν Πατέρων περὶ αὐτῶν ὀρισθέντα, ὑπὸ τὸν κανόνα πιπέτωσαν τῆς ἐξαιτίας. Τῷ αὐτῷ δὲ τούτῳ ἐπιτίμιῳ καθυποβάλλεσθαι δεῖ, καὶ τοὺς ἄρκτους ἐπισυρομένους, ἢ τοιαῦτα ζῶα, πρὸς παίγνιον καὶ βλάβην τῶν ἀπλούστερων, καὶ τύχη, καὶ εἰμαρμένη, καὶ γενεαλογία, καὶ τοιοῦτων τινῶν ῥημάτων ὄχλον, κατὰ τοὺς τῆς πλάνης λήρους φωνοῦντας, τοὺς τε λεγομένους νεφοδιώκτας, καὶ γητευτάς, καὶ φυλακτηρίους, καὶ μάντεϊς. [...]*

Αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί πως έχουν σωθεί σε επίσημα έγγραφα του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ορισμένες περιπτώσεις άσκησης μαγικών πρακτικών, οι οποίες επέφεραν τις ανάλογες συνέπειες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα σιγίλλιο του Νοεμβρίου του έτους 1338 επί πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ΄ Καλέκα, κατά το οποίο ένας άνδρας ονόματι Γεώργιος Τζερέντζης καταδικάζεται λόγω της ενασχόλησής του με τη μαγεία και υποβάλλεται στην έκτιση του τριετούς επιτιμίου του, το οποίο περιλάμβανε μεταξύ άλλων τα εξής: να παραμένει εκτός του ναού κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας και να εισέρχεται μετά την απόλυση για να προσκυνήσει τις εικόνες, να ζητά συγχώρεση από όσους εισέρχονταν και εξέρχονταν στην εκκλησία, να νηστεύει το κρέας και τα γαλακτοκομικά, καθώς και να μη συμμετάσχει στην αγία μετάληψη —με εξαίρεση αν αρρωστήσει βαριά— *μέχρι συμπληρώσεως τῆς αὐτοῦ βιοτῆς*.²⁹¹ Ενδεικτικά αναφέρεται μια ακόμη παρόμοια περίπτωση, σύμφωνα με την οποία επί Φιλόθεου Κόκκινου ο κληρικός Δημήτριος Χλωρός μαζί με μια ομάδα τριών ανδρών κατηγορούνται για ενασχόληση με τη μαγεία. Η εκκλησιαστική Σύνοδος καταδίκασε τον Χλωρό *γυμνὸν εἶναι καὶ ἐστερημένον πάσης ἐκκλησιαστικῆς ἀξίας τε καὶ τιμῆς* με αποτέλεσμα μεταξύ άλλων τον εγκλεισμό του στη μονή της Περιβλέπτου και στέρηση οποιασδήποτε θέσης στο εκκλησιαστικό πλήρωμα μέχρι το τέλος της ζωής του.²⁹² Αξίζει παρενθετικά να αναφερθεί και η ίδια στάση έναντι της μαγείας που τήρησε η ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, όπως φαίνεται όχι μόνο από την απαγόρευση των *φυλακτηρίων* τόσο από τον πάπα Γελάσιο Α΄ κατά τα τέλη του 5^{ου} μεταχριστιανικού αιώνα, όσο και λίγο αργότερα από τον Καισάριο επίσκοπο Αρελάτης,²⁹³ αλλά και από τους αντίστοιχους κανόνες της Συνόδου της Ρατισβόνης — σημερινό Regensburg στα νοτιοανατολικά της Γερμανίας— κατά το έτος 742.²⁹⁴

Ως λυδία λίθος στη διαμόρφωση της στάσης της ορθόδοξης Εκκλησίας έναντι της μαγείας λειτούργησαν οι λόγοι των Πατέρων από τους πρώτους κλόλας χριστιανικούς

---

²⁹¹ F. Miklosich – J. Müller (εκδ.), *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profane*, τ. I, Vindobonae 1860, 180–181· H. Hunger – O. Kresten – E. Kislinger – C. Cupane (εκδ.), *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, [CFHB 19/2], Wien 1995, 1337–1338 (αρ. 111).

²⁹² F. Miklosich – Josephus Müller (εκδ.), *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. I, Vindobonae 1860, 541–550. Εδώ αναλύεται γενικά η συνοδική απόφαση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως για θέματα που αφορούν στη μαγεία.

²⁹³ N. H. Korsvoll, *Official Teaching and Popular Practice: Are Church Opinions on Magic Reflected in the Surviving Amulets from the Early Middle Ages?*, στο: S. Kiyarad – Ch. Theis – L. Willer (εκδ.), *Bild und Schrift auf 'magischen' Artefakten*, Berlin – Boston 2018, 149–164, 149, 153.

²⁹⁴ D. Skemer, *Binding Words. Textual Amulets in the Middle Ages*, Pennsylvania 2006, 45, 47· J. Crow, *Miracle or Magic? The Problematic Status of Christian Amulets*, στο: J. Braak – D. Malone (εκδ.), *Van Discussie tot Beleving. Religiestudies aan de UvA*, Amsterdam 2009, 97–112, 103.

αιώνες.²⁹⁵ Ήδη σε ένα κείμενο του 2^{ου} αι. μ.Χ. με τίτλο *Διδαχαὶ τῶν Ἀποστόλων* δίνεται προς τους χριστιανούς η εντολή *οὐ μαγεύσεις, οὐ φαρμακεύσεις*,²⁹⁶ καθώς ο δρόμος της μαγείας είναι *ἢ τοῦ θανάτου ὁδός, πονηρά και κατάρας μεστή*,²⁹⁷ ενώ συναφείς είναι και οι αποστολικές διαταγές του 4^{ου} μεταχριστιανικού αιώνα.²⁹⁸ Θεμελιώδεις είναι, ακόμη, οι θέσεις των εκκλησιαστικῶν Πατέρων από τον 1^ο μεταχριστιανικό αιώνα, όπως για παράδειγμα του Κλήμεντα Ρώμης, ο οποίος καταδικάζει τη θεραπευτική ιδιότητα των μάγων,²⁹⁹ αλλά και από τον 3^ο-4^ο αιώνα, κατά τον οποίο μεταξύ άλλων ο Ευσέβιος Καισαρείας καταφέρεται στα έργα του εναντίον των γοήτων και των αρχαίων μαντείων.³⁰⁰ Την αποκήρυξη της μαγείας και των ποικίλων εκφάνσεών της από την ορθόδοξη εκκλησία επιβεβαιώνει ρητά και ο Επιφάνιος Κύπρου.³⁰¹

Επιπλέον, ένας από τους μεγαλύτερους ιεράρχες που συνεισέφεραν σημαντικά ήταν ο Μέγας Βασίλειος από την Καισάρεια της Καππαδοκίας, ο οποίος σε πολλά σημεία του έργου του επανέρχεται στη μαγεία, τονίζοντας ότι πρόκειται όχι μόνο για πρακτικές που αποτελούν *δαιμόνων ἐνρέματα*,³⁰² αλλά και για ένα σοβαρό παράπτωμα από το οποίο πρέπει να απαλλάσσονται οι χριστιανοί, καθώς τιμωρείται με επιτίμια, όπως φαίνεται και από τρεις εκκλησιαστικούς κανόνες που θέσπισε.³⁰³ Ο ίδιος, μάλιστα, έχει γράψει ευχές και εξορκισμούς για τη θεραπεία όσων πάσχουν από δαιμόνια, για να απαλλαγούν από κάθε αμαρτία, μαγεία, φαρμακεία, αστρολογία και πολλά άλλα.³⁰⁴

---

²⁹⁵ Στην παρούσα μελέτη αναφέρονται ενδεικτικά μερικοί. Για μια εκτενέστερη ανάλυση του θέματος βλ. Π. Κιζιρίδου, *Το αίτημα της ίασης των ασθενῶν στη λαϊκή θρησκευτικότητα*, Διδακτορική Διατριβή, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2014, 132-139, 211-231.

²⁹⁶ *Διδαχαὶ τῶν Ἀποστόλων*, 2.2.

²⁹⁷ Ο.π., 5.1-2. Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και κατά τον 2^ο αι. μ.Χ. η *Ἐπιστολή Βαρνάβα* (20.1 a-c).

²⁹⁸ *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων*, 7.3: *Οὐ μαγεύσεις, οὐ φαρμακεύσεις· «Φαρμακοὺς γάρ, φησίν, οὐ περιβιάσετε.»*

²⁹⁹ Κλήμης Ρώμης (Ψευδο-), *Ὁμιλία θ'*, 138-139.

³⁰⁰ Ευσέβιος Καισαρείας, *Προπαρασκευὴ εὐαγγελική*, 2.3.1-8· 5.21.1-5· Ευσέβιος Καισαρείας, *Εὐαγγελικὴ Ἀπόδειξις*, 3.6.

³⁰¹ Επιφάνιος Κύπρου, *Κατὰ αἵρέσεων*, PG 42, 829-832: *ἀποκηρύττει [...] μαγείαν καὶ φαρμακείαν, ἀστρονομίαν, κληδονισμούς, παλμῶν παρατηρήσεις, ἐπαιδίαις, περιάπτα, τὰ δὴ καλούμενα φυλακτήρια.*

³⁰² Βασίλειος Καισαρείας, *Ἑρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν*, PG 30, 248: *Πάλαι γὰρ καὶ ἐκ τοῦ Μωϋσέως νόμου, κληδόνες καὶ μαντεῖαι καὶ οἰωνισμοὶ καὶ ὀρνιθοσκοπία διαβέβληνται ὡς δαιμόνων ἐνρέματα.*

³⁰³ Βασίλειος Καισαρείας, *Ἐπιστολαί*, 217.65, 72, 81. Σημαντική είναι η παρατήρηση ότι σε άλλο σημείο του έργου του (PG 30, 500) προτρέπει τον κάθε άνθρωπο να ακολουθεῖ τον νόμο και να διαχωρίζει τον μάντη από τον γιαντρά, καθώς και τον μάντη από τον Θεό που χαρίζει την αθανασία.

³⁰⁴ Βασίλειος Καισαρείας, *Εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας*, PG 31, 1649: *Ὁ Θεὸς, πάντας ἡμᾶς ἐλευθέρωσον, καὶ ἅπαντα τὸν λαόν σου ἐλευθέρωσον ἀπὸ πάσης ἀμαρτίας, ἀπαρνήσεως πάσης καὶ βλασφημίας, ἀπὸ πάσης ἀρᾶς καὶ κατάρας, μαγείας, φαρμακείας, εἰδωλολατρείας ἐπιόρκου, καὶ ἐπιορκίας· του ἴδιου, Εὐχὴ ἑτέρα*, PG 31, 1684: *Ναὶ, ὁ Θεὸς, ἀπέλασον ἀπὸ τοῦ δούλου σου, τοῦ δεῖνος, πᾶσαν ἐνέργειαν τοῦ διαβόλου, πᾶσαν μαγείαν, πᾶσαν φαρμακείαν, εἰδωλολατρίαν [...].*

Επιπλέον, ο αδερφός του Μεγάλου Βασιλείου, ο επίσκοπος Νύσσης Γρηγόριος, στέλνει μια κανονική επιστολή προς τον επίσκοπο Μελιτινής Λήτσιο με θέμα τη διάρκεια του επιτίμιου τόσο για τους ίδιους τους μάγους, όσο και για αυτούς που προσφεύγουν στις μεθόδους τους.³⁰⁵ Ωστόσο, ο Γρηγόριος εισάγει εδώ την έννοια της έκτακτης ανάγκης στην οποία βρίσκεται κάποιος και εξαναγκάζεται να πράξει έτσι, κατάσταση που επιδέχεται τη μείωση του επιτίμιου. Με άλλα λόγια, το επιτίμιο των πιστών χριστιανών που κατόπιν βασανιστηρίων εξαναγκάστηκαν να κάνουν χρήση των μαγικών πρακτικών θα είναι σίγουρα μικρότερο από το αντίστοιχο εκείνων οι οποίοι αρνούμενοι τη χριστιανική πίστη κατέφευγαν στη μαγεία. Παράλληλα, στο συγκεκριμένο χωρίο ερμηνεύεται ρητά για πρώτη φορά στο σύνολο των κανόνων η μαγεία ως συμμαχία με τους ίδιους τους δαίμονες.³⁰⁶

Στη συνέχεια, κατά τον 6^ο μεταχριστιανικό αιώνα ο Ιωάννης ο Νηστευτής στον 32^ο κανόνα του αναφέρεται στην αυστηρή τιμωρία των μάγων αλλά και των γυναικών που φτιάχνουν φυλαχτά και επιδίδονται στην μαντική τέχνη.³⁰⁷ Ο ίδιος ορίζει ως επιτίμιο τριετή ξηροφαγία και διακόσιες πενήντα μετάνοιες σε καθημερινή βάση. Επίσης, κατά τον 8^ο-9^ο αιώνα ο Νικηφόρος ο Ομολογητής, που διετέλεσε και πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, συντάσσει μια σειρά από κανόνες, ένας από τους οποίους αποτρέπει τους ανθρώπους από την αποδοχή των *βέβηλων* μαγικών βιβλίων, όπως τα *βροντολογία* και τα *καλανδολογία*.³⁰⁸ Την ίδια περίοδο ο Θεόδωρος Στουδίτης στον κανόνα του ορίζει ως επιτίμιο σε όσους του εξομολογούνταν ότι είχαν κάποια επαφή με μαγικές πρακτικές τρία χρόνια ξηροφαγία και διακόσιες μετάνοιες σε καθημερινή βάση,³⁰⁹ ενώ λίγο αργότερα κατά τον 10^ο αιώνα ο Συμεών Μεταφραστής επιβάλλει σε

---

³⁰⁵ Γρηγόριος Νύσσης, *Επιστολή κανονική*, PG 45, 225–228: *Οἱ δὲ πρὸς γόητας ἀπίοντες, ἢ μάντις, ἢ τοὺς διὰ δαιμόνων καθάρσιά τινα καὶ ἀποτροπιασμοὺς ἐνεργεῖν ὑπισχνουμένους, οὗτοι ἐρωτῶνται δι' ἀκριβείας καὶ ἀνακρίνονται, πότερον ἐπιμένοντες τῇ εἰς Χριστὸν πίστει, ὑπ' ἀνάγκης τινὸς συνηνέχθησαν ἐκείνη τῇ ἁμαρτία, κακώσεώς τινος, ἢ ἀφορήτου ζημίας ταύτην αὐτοῖς τὴν ὀρμὴν ἐμποησάσης, ἢ καθόλου καταφρονήσαντες τοῦ πεπιστευμένου παρ' ἡμῶν μαρτυρίου, τῇ τῶν δαιμόνων συμμαχίᾳ προσέδραμον [...].*

³⁰⁶ S. Troianos, *Magic and the Devil. From the Old to the New Rome*, στο: J. Petropoulos (εκδ.), *Greek Magic. Ancient, Medieval and Modern*, Routledge 2008, 44–52, 46.

³⁰⁷ Α. Γεωργίου (εκδ.), *Ἐξομολογητάριον ἤτοι βιβλίον ψυχοφελέστατον*, Αθήνα 1895, 139: *Τοῖς γοητεῖαν ἢ φαρμακεῖαν ἐξαγορεύουσιν, ἐπὶ τρία ἔτη τῆς μετανοίας τὴν οἰκονομίαν συντέμνομεν, εἴ γε προθυμηθεῖεν ἡμέρας ἐκάστης περὶ πλείστον τὴν νηστεῖαν ποιεῖσθαι [...], καὶ τῶν γυναικῶν τὰς ποιούσας περιάπτα καὶ μαντείας μετερχομένας.*

³⁰⁸ Νικηφόρος Ομολογητής, *Κανὼν γ'*, PG 100, 852: *Τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Παύλου, καὶ τὰ λεγόμενα βροντολογία, καὶ σεληνοδρόμια, ἢ καλανδολογία, οὐ χρὴ δέχεσθαι· βέβηλα γὰρ πάντα.*

³⁰⁹ Θεόδωρος Στουδίτης, *Κανόνες*, PG 99, 1729: *Ὁ γοητεῖαν καὶ φαρμακεῖαν ἐξαγορεύων, κατὰ τὸν ἅγιον Βασίλειον ἐ' ἔτη ξηροφαγῶν ἔσται ὥρα θ'· ἡμεῖς δὲ τριετὴ χρόνον ὀρίζομεν τὸν αὐτὸν κανόνα μετὰ τὸ ἀποστῆναι τῆς ἁμαρτίας, καὶ μετανοίας ποιεῖν καθ' ἡμέραν διακοσίας. Τὸν μάντεσι προσερχόμενον, ὁ μὲν μέγας Βασίλειος ἐ' ἔτη ὥρισεν ἀκοινώνητον εἶναι· ἡμεῖς δὲ τὸν προλαβόντα κανόνα τὸν περὶ φαρμακειῶν, ἀποστάντα τῆς τοιαύτης ἐργασίας.*

παρόμοιες περιστάσεις εξαετές επιτίμιο.³¹⁰ Επιπλέον, για την αντιμετώπιση της μαγείας που γνώριζε έξαρση κατά τον 14^ο αιώνα, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κάλλιστος Α΄ αποδύθηκε σε σκληρό αγώνα, συντάσσοντας μια ομιλία *κατὰ γοήτων και γοητευσῶν*, ενώ το φθινόπωρο του 1350 εξέδωσε εγκύκλιο, στην οποία παρουσίαζε την μαγεία ως δαμόκλειο σπάθη για την ενότητα της Εκκλησίας πιο επικίνδυνη και από τις διάφορες αιρέσεις.³¹¹

Κατά τη διάρκεια της καθιέρωσης των εκκλησιαστικών κανόνων και της συγγραφής των πατερικών λόγων, ένα άλλο μεγάλο χριστιανικό κεφάλαιο ήταν παράλληλα ανοιχτό και παραγωγικό. Πρόκειται για τα βυζαντινά αγιολογικά κείμενα, που έχουν ξεκινήσει να γράφονται ήδη από τον 4^ο μεταχριστιανικό αιώνα και εξιστορούν τους βίους των αγίων. Ένας από τους σημαντικότερους αγιολογικούς *τόπους* που συναντά κανείς στα κείμενα αυτά είναι η ύπαρξη ενός αντιπάλου (*έχθρος, adversarius*) του βιογραφούμενου αγίου, ο οποίος παίρνει μεν ανθρώπινη μορφή, κατευθύνεται δε από το διάβολο.³¹² Μία από τις κατηγορίες αυτού είναι ο γνωστός από την πρωτοχριστιανική παράδοση³¹³ άμεσος αντίπαλος ή αλλιώς ο μάγος, ο οποίος λειτουργεί ως το αρνητικό αντίστοιχο του αγίου και είναι εφοδιασμένος με τις αντίθετες από αυτόν ικανότητες.³¹⁴ Υπάρχουν δύο ενδεχόμενα: είτε ο μάγος να είναι ο άνθρωπος που μεταστράφηκε και έγινε άγιος, είτε να πρόκειται για δύο διαφορετικά πρόσωπα του αγιολογικού κειμένου. Στην πρώτη περίπτωση χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο βίος του αγίου Κυπριανού, ο οποίος μολοντί στην αρχή είχε φτάσει *εις ἄκρον τῆς ἐν λόγοις φιλοσοφίας καὶ τῆς μαγικῆς ἐπιτηδεύσεως*, μεταστράφηκε *πρὸς τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν* και είχε μαρτυρικό θάνατο.³¹⁵ Στη δεύτερη περίπτωση

³¹⁰ Συμεών Μεταφραστής, *Επιτομή κανόνων*, PG 114, 289: *ὃς ἑαυτὸν ἑκατοντάρχοις ἢ μάντεσιν ἐπιδοῦ ὡς τι τῶν ἀπορρήτων μανθάνειν, ἐξαετίαν ὑποπιπέτω· κατὰ ταῦτα καὶ ὁ ὄρκους ἐπισυρόμενος, ὁ δὲ ἀγύρταις καὶ νεφοδιόκταις κολλώμενος καὶ εἰμαρμένη καὶ τύχη πιστεύων, τῆς Ἐκκλησίας ἀποσυνάγωγος.*

³¹¹ Κ. Παΐδας, *Ψευδοπροφήτες, μάγοι και αιρετικοί στο Βυζάντιο κατά τον 14ο αιώνα. Επτά ανέκδοτες ομιλίες του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κάλλιστου Α΄* [Κείμενα Βυζαντινής Λογοτεχνίας 6], Αθήνα 2011, 47–50· για την κριτική έκδοση της ομιλίας βλ. στο ίδιο έργο, 128–157.

³¹² T. Pratsch, *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit* [Millennium-Studien 6], Berlin – New York 2005, 170–171.

³¹³ Βλ. για τον μάγο Σίμωνα *Πράξ.* 8:9-24· για ένα πολύ κατατοπιστικό άρθρο σχετικά με τον ίδιο και τους ακόλουθούς του, βλ. A. Tuzlak, *The Magician and the Heretic: The Case of Simon Magus*, στο: P. Mirecki – M. Meyer (εκδ.), *Magic and Ritual in the Ancient World*, Leiden 2002, 416–426. Για τον μάγο Ελύμα *Πράξ.* 13:6–11.

³¹⁴ D. Abrahamse, *Magic and Sorcery in the Hagiography of the Middle Byzantine Period*, *ByzF* 8 (1982), 3–17, 3, 5.

³¹⁵ H. Delehaye (εκδ.), *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi*, Brussels 1902, 97–98. Για μια πιο αναλυτική περιγραφή και επιπλέον βιβλιογραφία βλ. Α. Βακαλούδη, *Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο στο πρώιμο Βυζάντιο (4ος - 7ος μ.Χ. αι.)*, Διδακτορική Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2000, 117–120.

εντάσσονται αρκετοί βίοι αγίων, μεταξύ των οποίων αυτός του αγίου Ιωαννίκιου που γράφτηκε από τον μοναχό Πέτρο.³¹⁶ Ο συγκεκριμένος άγιος³¹⁷ ήρθε αντιμέτωπος με τον κακεντρεχή, λαοπλάνο και μαγομάντη Γουρία, ο οποίος *τῷ διαβόλῳ κατηρτισμένος και φθονερῶ πάθει* επεδίωξε με τη μαγική του τέχνη όχι μόνο να φοβίσει, αλλά και να σκοτώσει τον άγιο, που με τη σειρά του τον αντιμετώπισε αποτελεσματικά αποδεικνύοντας *τὸ πεφυσιωμένον ἐκεῖνο ταῖς μαγείαις φρόνημα σαθρὸν καὶ ἀνίσχυρον*. Είναι, λοιπόν, αντιληπτό ότι οι βυζαντινοί συγγραφείς των αγιολογικών κειμένων δεν αντιμετώπιζαν με φόβο τη μαγεία, αλλά τη θεωρούσαν ως ένα σταθερό —τουλάχιστον εν μέρει— φαινόμενο της κοινωνίας, το οποίο σε ειδικές μόνο περιπτώσεις αποτελούσε πραγματική απειλή για τον χριστιανισμό.³¹⁸ Έτσι, οι βίοι των αγίων λειτούργησαν για αιώνες ως οδηγοί των πιστών καθησυχάζοντάς τους και ερμηνεύοντας με έναν μοναδικό τρόπο τα διάφορα αντιθετικά φαινόμενα που λαμβάνουν συγχρόνως χώρα σε έναν κόσμο γεμάτο δίπολα.³¹⁹ Αυτό, βέβαια, που ανέκαθεν καθίσταται σαφές σε τέτοιου είδους κείμενα είναι ότι μπορεί ενίοτε και οι δύο να κάνουν κάτι υπερφυσικό, αλλά από τη μία ο μάγος κάνει κάποιο μαγικό υποκινούμενος από τον διάβολο, ενώ ο άγιος κάνει ένα θαύμα καθοδηγούμενος από τον Θεό.³²⁰

Από τη συνοπτική και ενδεικτική επισκόπηση όλων των παραπάνω, γίνεται αντιληπτό ότι η Εκκλησία στο σύνολό της επεδίωξε να θεμελιώσει το ορθόδοξο δόγμα και να εμψύσει στους ανθρώπους —και με την απειλή των επιτιμιών— τη χριστιανική πίστη απαλλαγμένη από παντός είδους μαγεία που θύμιζε το παρελθόν και την αρχαία θρησκεία. Σίγουρα, όμως, ιδιαίτερα κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες οι μαγικές πρακτικές δεν είχαν περιοριστεί σε ικανοποιητικό για την Εκκλησία βαθμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι λόγοι του Ιωάννη του Χρυσοστόμου —μεταξύ των οποίων και ένας ψευδοχρυσοστομικός—, οι οποίοι σκιαγραφούν την πραγματικότητα της εποχής. Ο ίδιος αναφέρεται σε πολλούς συγχρόνους του καταδεικνύοντας ότι πρόκειται για χριστιανούς μόνο ως προς το όνομα και όχι στην πράξη, διότι παραμένουν προσκολλημένοι στις αρχαίες δεισιδαιμονίες και ασπάζονται τις συνήθειες των εθνικών, δηλαδή των ειδωλολατρών, φορώντας λόγου χάριν

³¹⁶ Για περισσότερα και πιο αναλυτικά παραδείγματα βλ. ό.π., 6–16.

³¹⁷ Βλ. BHG 936· *Vita Ioannicii*, 395 A–396 C, κεφ. 20–22. Για μια πιο διεξοδική ανάλυση βλ. D. Abrahamse, *Magic and Sorcery*, 10–11· T. Pratsch, *Der hagiographische Topos*, 172.

³¹⁸ D. Abrahamse, *Magic and Sorcery*, 12, 17.

³¹⁹ N. Delierneux, *L'exploitation des "topoi" hagiographiques: du cliché figé à la réalité codée*, *Byz 70* (2000), 57–90, 88.

³²⁰ T. Pratsch, *Der hagiographische Topos*, 171. Τηρουμένων των αναλογιών η Delierneux (ό.π., 80) αναφέρει ότι ο Ιησούς δεν ήταν «ένας ακόμη» μάγος, αλλά «ο καλύτερος».

περιάμματα που χαρακτηρίζονται ως πολλοῦ πένθους ἄξια.³²¹ Το παραπάνω, παρόλα αυτά, δικαιολογείται στην περίπτωση των κατά τόπους ημιμαθών εκείνα τα χρόνια κληρικών και των —σε μεγάλο βαθμό— αγράμματων πιστών που δεν έμεναν στην καρδιά του Βυζαντίου αλλά σε μεγάλη ακτίνα από εκεί, καθώς δεν είχαν τη δυνατότητα να ξεχωρίσουν μεταξύ μαγικών μεθόδων και εκκλησιαστικής πρακτικής.³²² Παράλληλα, λόγω της απόστασής τους από την πρωτεύουσα οι κανόνες των Συνόδων έφταναν αργά στον προορισμό τους, με αποτέλεσμα την καθυστερημένη εφαρμογή τους.

Εντούτοις, οι κανόνες της Εκκλησίας διέφεραν από τη νομοθεσία του βυζαντινού κράτους, η οποία αντικατοπτρίζει και τη στάση των εκάστοτε αυτοκρατόρων έναντι στη μαγεία. Θεμελιώδεις στο ζήτημα αυτό ήταν οι διακρίσεις του πρώτου χριστιανού αυτοκράτορα, του Μεγάλου Κωνσταντίνου, βάσει των οποίων μια μαγική πρακτική ήταν καταδικαστέα ή όχι. Συγκεκριμένα, το 319 μ.Χ. εξέδωσε δύο νόμους, από τον συνδυασμό των οποίων προέκυπτε η απαγόρευση μόνο των νυχτερινών ιδιωτικών μυστικών θυσιών λατρευτικού και μαντικού χαρακτήρα.³²³ Λίγο αργότερα κατά το έτος 321 μ.Χ. προσθέτει μία ακόμη διάταξη, εισάγοντας ένα επιπλέον κριτήριο για την ποινική αξιολόγηση της μαγικής τέχνης, το οποίο ίσχυσε καθ' όλη την βυζαντινή περίοδο και έφτασε με διαφορετικούς όρους μέχρι και τη σύγχρονη εποχή. Με βάση αυτήν η μαγεία χωρίζεται ανάλογα με τον σκοπό της σε καλή-ωφέλιμη και κακή-επιβλαβή. Με άλλα λόγια, εάν οι μαγικές τεχνικές τίθενται σε εφαρμογή προς όφελος των ανθρώπων, όπως είναι για παράδειγμα η θεραπεία κάποιας νόσου, μπορούν να ασκούνται κανονικά. Εάν, όμως, στρέφεται κατά των ανθρώπων και τους προκαλεί βλάβες, απαγορεύεται, για αυτό και από τότε και στο εξής ο μάγος αποκτά για τον Μεγάλο Κωνσταντίνο αποκτά την «κακή» χροιά.³²⁴

³²¹ Ιωάννης Χρυσόστομος (Ψευδο-), *Λόγος περί ψευδοπροφητῶν*, PG 59, 561, 564· Ιωάννης Χρυσόστομος, *Κατήχησις δευτέρα*, PG 49, 240· 61.38, 623· του ίδιου, *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν. Ὁμιλία ζ΄*, PG 62, 48· του ίδιου, Ιωάννης Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν. Ὁμιλία η΄*, PG 62, 358· του ίδιου, *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν α΄. Ὁμιλία ι΄*, PG 62, 552.

³²² Ch. Stewart, Μαγεία και Ορθοδοξία, στο: *Η μαγεία στη νεότερη Ελλάδα* [Αρχαιολογία 72], Αθήνα 1999, 9.

³²³ Σ. Τρωϊάνος, Η μαγεία στα βυζαντινά νομικά κείμενα, στο: Χ. Αγγελίδη (εκδ.), *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Αθήνα 1989, 549–572, 550–551.

³²⁴ *Codex Theodosianus*, 9.16.3: *eorum est scientia punienda et severissimis merito legibus vindicanda, qui magicis accincti artibus aut contra hominum moliti salutem aut pudicos ad libidinem deflexisse animos deteguntur. nullis vero criminationibus implicanda sunt remedia humanis quaesita corporibus aut in agrestibus locis, ne maturis vindemiis metuerentur imbres aut ruentis grandinis lapidatione*

Μερικούς αιώνες αργότερα η δυναστεία των Ισαύρων στο νομικό έργο *Έκλογή* (741 μ.Χ.) αφιέρωσε τρεις νέες τιμωρητικές διατάξεις για όσους ασχολούνταν με τη βλαβερή μορφή της μαγείας ορίζοντας ως ποινή ακόμη και τον θάνατο.³²⁵ Ακόμη περισσότερες διατάξεις κατά των μάγων συγκριτικά με το έργο των Ισαύρων περιλαμβάνει η νομοθεσία των Μακεδόνων με την *Είσαγωγή* και τον *Πρόχειρο Νόμο*,³²⁶ ενώ τομή στη στάση της αυτοκρατορίας έναντι της μαγείας έφερε ο Λέων Σ' ο Σοφός. Βάσει, λοιπόν, της 65^{ης} *Νεαράς* η μαγεία αντιμετωπίζεται ως ένα ενιαίο σύνολο χωρίς διακρίσεις, ιδωμένο από μια εκκλησιαστική οπτική, η οποία δεν μπορεί να επιτρέψει σε πρακτικές που βλάπτουν την ψυχή να συνυπάρχουν με την πίστη στον *ιατρὸν τῶν ψυχῶν των ανθρώπων*.³²⁷

Συνοπτικά, τα ίδια τα κείμενα, όπως οι ενάντιες στη μαγεία θέσεις των Πατέρων της Εκκλησίας και η νομοθεσία του κράτους επιβεβαιώνουν την εφαρμογή μαγικών πρακτικών καθόλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου.³²⁸ Ακόμη, το σύνολο των πολεμικών που δέχτηκε η μαγεία και από τους φορείς της βυζαντινής αυτοκρατορικής εξουσίας μπορεί να λειτούργησε ως τροχοπέδη για ορισμένο χρονικό διάστημα στην ταχύτητα εξέλιξής της, αλλά δεν ήταν τόσο δραστικό, με αποτέλεσμα την επιβίωσή της μέχρι σήμερα. Εκμεταλλευόμενοι τις προλήψεις και τους φόβους του σύγχρονου ανθρώπου, δεν είναι λίγοι εκείνοι που επιδιώκουν να κερδίσουν χρήματα σε βάρος τους.³²⁹

---

quaterentur, innocenter adhibita suffragia, quibus non cuiusque salus aut existimatio laederetur, sed quorum proficerent actus, ne divina munera et labores hominum sternerentur. Για περαιτέρω ανάλυση βλ. ό.π., 552–553. Σήμερα, οι όροι *καλή* και *κακή* μαγεία έχουν αντικατασταθεί από τις λέξεις *λευκή* και *μαύρη* αντίστοιχα.

³²⁵ *Έκλογή*, 17.42–44: (42) *Ὁ εύρισκόμενος εἴτε ἐλεύθερος εἴτε δοῦλος ἐπὶ προφάσει οἰαδήποτε διδοὺς ποτόν, εἴτε γυνὴ ἀνδρὶ εἴτε ἀνὴρ γυναικὶ εἴτε δούλῃ τῇ αὐθεντρία, καὶ διὰ τῆς τοιαύτης προφάσεως ἀσθενεῖα περιπέση ὁ λαβὼν τὸν ὑπὸ τούτου ποτόν καὶ συμβῆ αὐτὸν καταρρεῦσαι καὶ ἀποθανεῖν, ζίφει τιμωρεῖσθω.* (43) *Οἱ γόητες καὶ οἱ φαρμακοὶ οἱ ἐπὶ βλάβῃ ἀνθρώπων προσλαλοῦντες τοῖς δαίμοσι ζίφει τιμωρεῖσθωσαν.* (44) *Οἱ ποιοῦντες φυλακτὰ τὸ δοκεῖν ἐπ' ὠφελεία ἀνθρώπων διὰ ἰδίαν αἰσχροκέρδειαν δημεύομενοι ἐξοριζέσθωσαν.* Η τελευταία διάταξη ταυτίζεται με μια αντίστοιχη στην *Έκλογή*, βλ. *Έκλογή τῶν νόμων*, PG 113, 540.

³²⁶ Σ. Τρωϊάνος, Η μαγεία στα βυζαντινά νομικά κείμενα, 566-568.

³²⁷ Ο. π., 569.

³²⁸ Συγκεκριμένα για την επιβίωση της ηπατοσκοπίας, βλ. M. Papatthanassiou, *The Occult Sciences in Byzantium*, στο: S. Lazaris (εκδ.), *A Companion to Byzantine Science*, Leiden – Boston 2020, 464–495, 469.

³²⁹ H.-D. Betz, *Introduction to the Greek Magical Papyri*, *The Greek Magical Papyri in Translation*, H.-D. Betz (εκδ.), Chicago – London 1986, xlviii.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana

F. Miklosich – J. Müller (εκδ.), *Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, τ. I, Vindobonae 1860

Codex Theodosianus

Th. Mommsen – P. Meyer (εκδ.), *Theodosiani libri 16 cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes*, Berolini 1905

Commentarium in nubes (scholia recentiora Tzetzae)

D. Holwerda (εκδ.), *Jo. Tzetzae commentarii in Aristophanem* [Scholia in Aristophanem 4.2], Groningen 1960, 367–689

Damigeron-Evax, *De lapidibus*

R. Halleux – J. Schamp (εκδ.), *Les lapidaires grecs*, Paris 2003², 193–290

Fr. Alchemica

M. Berthelot – C.É. Ruelle (εκδ.), *Collection des anciens alchimistes grecs*, τ. 2, Paris 1888, 285–289

Hippiatrica Cantabrigiensia

K. Hoppe – E. Oder, *Corpus hippiatricorum Graecorum*, τ. 2, Leipzig 1927 (ανατυπ. 1971), 125–252

P.Amh. 2.21

A. Wouters (εκδ.), *The Grammatical Papyri from Graeco-Roman Egypt. Contributions to the Study of the 'ars grammatica' in Antiquity*, Brussels 1979, 190–191

Scholia in nubes (scholia anonyma recentiora)

W. J. W. Koster (εκδ.), *Prolegomena de comoedia. Scholia in Acharnenses, Equites, Nubes* [Scholia in Aristophanem 1.3.2], Groningen 1974, 199–465

Seniores Alexandrini

J. B. Pitra (εκδ.), *Analecta sacra spicilegio Solesmensi parata*, τ. 2, Paris 1884 (ανατυπ. Farnborough 1966), 335–345

Thomas Cantimpratensis, *De lapidibus pretiosis*

H. Boese (εκδ.), *Liber de natura rerum*, Berlin – New York 1973

Tractatus alchemicus (P. Holm.)

R. Halleux (εκδ.), *Les alchimistes grecs* [Papyrus de Leyde, Papyrus de Stockholm, fragments de recettes], τ. 1, Paris 1981, 110–151

Αγαθαρχίδης, *Περὶ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης*

K. Müller (εκδ.), *Geographi Graeci minores*, τ. 1, Paris 1855 (ανατυπ. Hildesheim 1965), 111–194

Αέτιος, *Λόγοι ἰατρικοὶ ii*

A. Olivieri (εκδ.), *Aëtii Amideni libri medicinales i–iv* [Corpus medicorum Graecorum 8.1], Leipzig 1935, 152–255

Αέτιος, *Λόγοι ἰατρικοὶ iii*

A. Olivieri (εκδ.), *Aëtii Amideni libri medicinales i–iv* [Corpus medicorum Graecorum 8.1], Leipzig 1935, 260–355

Αέτιος, *Λόγοι ἰατρικοὶ vi*

A. Olivieri (εκδ.), *Aëtii Amideni libri medicinales v–viii* [Corpus medicorum Graecorum 8.2], Berlin 1950, 123–249

Αέτιος, *Λόγοι ἰατρικοὶ vii*

A. Olivieri (εκδ.), *Aëtii Amideni libri medicinales v–viii* [Corpus medicorum Graecorum 8.2], Berlin 1950, 253–399

Αίλιος Ηρωδιανός, *Περὶ ὀρθογραφίας*

A. Lentz (εκδ.), *Grammatici Graeci*, τ. 3.2, Leipzig 1870 (ανατυπ. Hildesheim 1965), 407–611

Αίλιος Πρόμωτος, *Δυναμερόν*

D. Crismani (εκδ.), *Elio Promoto Alessandrino. Manuale della salute (Δυναμερόν)* [Hellenica: Testi e strumenti di letteratura greca antica, medievale e umanistica 9], Italy 2002

Αισχύλος, *Ψυχαγωγοὶ*

H.J. Mette (εκδ.), *Die Fragmente der Tragödien des Aischylos*, Berlin 1959, 1–255

Αίσωπος, *Γυνὴ μάγος*

A. Hausrath – H. Hunger (εκδ.), *Corpus fabularum Aesopicarum*, τ. 1.1, Leipzig 1970, 77-78

Αλέξανδρος Τραλλιανός, *Θεραπευτικὰ*

T. Puschmann (εκδ.), *Alexander von Tralles*, τ. 1–2, Vienna 1878–1879 (ανατυπ. Amsterdam 1963)

Αλέξανδρος, *Προβλήματα*

J. L. Ideler (εκδ.), *Physici et medici Graeci minores*, τ. 1, Berlin 1841 (ανατυπ. Amsterdam 1963), 3–80

Αντιφών, *Φαρμακείας κατὰ τῆς μητριᾶς*

L. Gernet (εκδ.), *Antiphon. Discours*, Paris 1923 (ανατυπ. 1965), 38–46

Αριστοτέλης, *Μετεωρολογικὰ*

F.H. Fobes (εκδ.), *Aristotelis meteorologicorum libri quattuor*, Cambridge 1919 (ανατυπ. Hildesheim 1967)

Αριστοτέλης, *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων*

I. Bekker (εκδ.), *Aristotelis opera*, τ. 2, Berlin 1831 (ανατυπ. Berlin 1960), 830–847

Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*

W.D. Ross (εκδ.), *Aristotle. De anima*, Oxford 1961 (ανατυπ. 1967)

Αριστοτέλης, *Φυσικὰ*

W.D. Ross (εκδ.), *Aristotelis physica*, Oxford 1950

Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι*

N.G. Wilson (εκδ.), *Aristophanis Fabulae*, τ. II, Oxford 2007, 71–124

Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*

N.G. Wilson (εκδ.), *Aristophanis Fabulae*, τ. I, Oxford 2007, 137–202

Αστρολογικά, *De duodecim signorum decanis*

W. Kroll (εκδ.), *Codices Vindobonenses* [Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum 6], Brussels 1903, 73–78

Αστρολογικά, *Περὶ τῆς βοτάνης τῆς καλουμένης παιωνίας*

J. Heeg (εκδ.), *Hermetica. Codices Parisini, appendix* [Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum 8.2], Brussels 1911, 167–171

Αχιλλέας Τάτιος, *Λευκίππη καὶ Κλειτοφῶν*

E. Vilborg (εκδ.), *Achilles Tattius. Leucippe and Clitophon*, Stockholm 1955

Βασίλειος Καισαρείας, *Ἐπιστολαὶ*

Y. Courtonne (εκδ.), *Saint Basile. Lettres*, τ. 3, Paris 1957–1966

Βασίλειος Καισαρείας, *Ἑρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν*

Βασίλειος Καισαρείας, *Ἑρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν*, έκδ. PG 30, 117–668

Βασίλειος Καισαρείας, *Εὐχὴ ἑτέρα*

Βασίλειος Καισαρείας, *Εὐχαὶ ἤτοι ἐξορκισμοί*, ἐκδ. PG 31, 1681–1684

Βασίλειος Καισαρείας, *Εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας*

Βασίλειος Καισαρείας, *Εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας*, ἐκδ. PG 31, 1648–1652

Βασίλειος Καισαρείας, *Ὁμιλῖαι θ' εἰς τὴν ἑξαήμερον*

S. Giet (εκδ.), *Basile de Césarée. Homélie sur l'hexaéméron* [Sources chrétiennes 26], Paris 1968

Βασίλειος Καισαρείας, *Ὁμιλία εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ γέννησιν*

Βασίλειος Καισαρείας, *Ὁμιλία εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ γέννησιν*, ἐκδ. PG 31, 1457–1476

Βίος Ἰωαννικίου

Vita Ioannicii, AASS Novembris 2.1, Bruxelles 1894, 384–435

Βώλος Μενδήσιος, *Περὶ συμπαθειῶν καὶ ἀντιπαθειῶν*

W. Gemoll (εκδ.), *Nepualii fragmentum Περὶ τῶν κατὰ ἀντιπάθειαν καὶ συμπάθειαν et Democriti Περὶ συμπαθειῶν καὶ ἀντιπαθειῶν*, Städtisches Realprogymnasium zu Striegau 1884

Βώλος Μενδήσιος, *Φυσικὰ καὶ μυστικὰ*

M. Berthelot – C.É. Ruelle, *Collection des anciens alchimistes grecs*, τ. 2, Paris 1888 (ανατυπ. London 1963), 41–53

Γαληνός, *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*

C.G. Kühn (εκδ.), *Claudii Galeni opera omnia*, τ. 2, Leipzig 1821 (ανατυπ. Olms, Hildesheim 1964), 215–731

Γαληνός, *Περὶ θεραπευτικῆς μεθόδου*

C.G. Kühn (εκδ.), *Claudii Galeni opera omnia*, τ. 10, Leipzig 1825 (ανατυπ. Olms, Hildesheim 1965), 1–1021

Γαληνός, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους*

C.G. Kühn (εκδ.), *Claudii Galeni opera omnia*, τ. 12, Leipzig 1826 (ανατυπ. Olms, Hildesheim 1965), 378–1007

Γαληνός, *Περὶ τῆς τῶν ἀπλῶν φαρμάκων κράσεως καὶ δυνάμεως*

C.G. Kühn (εκδ.), *Claudii Galeni opera omnia*, τ. 12, Leipzig 1826 (ανατυπ. Olms, Hildesheim 1965), 1–377

Γαληνός (Ψευδο-), *Περὶ εὐπορίστων*

C. G. Kühn (εκδ.), *Claudii Galeni opera omnia*, τ. 14, Leipzig 1827 (ανατυπ. Olms, Hildesheim 1965), 311–581

Γεωπονικά

H. Beckh (εκδ.), *Georonica*, Leipzig 1895

Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐπιστολὴ κανονικὴ*

Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐπιστολὴ κανονικὴ πρὸς τὸν ἐν ἀγίοις Λήτοιον ἐπίσκοπον Μελιτινῆς*, έκδ. PG 45, 222–236

Διαταγαὶ τῶν ἀγίων Ἀποστόλων

B.M. Metzger (εκδ.), *Les constitutions apostoliques*, τ. 3 [Sources chrétiennes 320, 329, 336], Paris 1985–1987

Διδαχαὶ τῶν Ἀποστόλων

J.P. Audet (εκδ.), *La Didachè. Instructions des Apôtres*, Paris 1958

Διόδωρος Σικελιώτης, *Βιβλιοθήκη Ἱστορικὴ*

K.T. Fischer (post I. Bekker & L. Dindorf) – F. Vogel, *Diodori Bibliotheca historica*, τ. 5, Leipzig 1888–1906 (ανατυπ. 1964)

Διονύσιος, *Λιθιακά* (fragmenta)

K. Müller, *Geographi Graeci minores*, τ. 2, Paris 1861, xxvi

Διονύσιος Περιηγητής, *Οίκουμένης Περιήγησις*

K. Brodersen (εκδ.), *Dionysios von Alexandria. Das Lied von der Welt*, Olms 1994

Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περὶ ἀπλῶν φαρμάκων*

M. Wellmann (εκδ.), *Pedanii Dioscuridis Anazarbei de materia medica libri quinque*, τ. 3, Berlin 1906–1914 (ανατυπ. 1958), 151–317

Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*

M. Wellmann (εκδ.), *Pedanii Dioscuridis Anazarbei de materia medica libri quinque*, τ. 1-3, Berlin 1906–1914 (ανατυπ. 1958)

Διοσκουρίδης Πεδάνιος (Ψευδο-), *Περὶ λίθων*

F. de Mély – C.É. Ruelle (εκδ.), *Les lapidaires de l'antiquité et du moyen âge*, τ. 2.1, Paris 1898, 179–183

Ἐγγραφα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως

H. Hunger – O. Kresten – E. Kislinger – C. Cupane (εκδ.), *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel* [CFHB 19/2], Wien 1995, 1337–1338

Ἐκλογή τῶν νόμων

Ἐκλογή τῶν νόμων ἐν συντόμῳ, έκδ. PG 113, 453–550

Ἐκλογή

L. Burgmann (εκδ.), *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 10], Frankfurt am Main 1983, 153–245

Ἐξομολογητάριον

Ἐξομολογητάριον ἥτοι βιβλίον ψυχοφελέστατον, Α. Γεωργίου (εκδ.), Αθήνα 1895

Ἐπιστολή Βαρνάβα

R.A. Kraft (εκδ.), *Épître de Barnabé* [Sources chrétiennes 172], Paris 1971

Επιφάνιος Κύπρου, *Περὶ τῶν ἰβ' λίθων*

Επιφάνιος Κύπρου, *Περὶ τῶν ἰβ' λίθων*, ἐκδ. PG 43, 293–304· F. de Mély – C.É. Ruelle (εκδ.), *Les lapidaires de l'antiquité et du moyen âge*, τ. 2.1, Paris 1898, 193–199

Επιφάνιος Κύπρου, *Κατὰ αἰρέσεων*

Επιφάνιος Κύπρου, *Κατὰ αἰρέσεων. Βιβλίο γ'. Τόμος β'*, ἐκδ. PG 641–832

Ἐτυμολογικὸν μέγα

T. Gaisford (εκδ.), *Etymologicum magnum*, Oxford 1848 (ανατυπ. Amsterdam 1967)

Ευριπίδης, *Fragmenta*

A. Nauck (εκδ.), *Tragicorum Graecorum fragmenta*, Leipzig 1889 (ανατυπ. Hildesheim 1964), 363–716

Ευριπίδης, *Ὀρέστης*

J. Diggle (εκδ.), *Euripidis fabulae*, τ. 3, Oxford 1994, 191–286

Ευσέβιος Καισαρείας, *Προπαρασκευὴ εὐαγγελικὴ*

K. Mras (εκδ.), *Eusebius Werke VIII, 1-2. Die Praeparatio evangelica* (GCS 43, 1), Berlin 1982

Ευσέβιος Καισαρείας, *Εὐαγγελικὴ Απόδειξις*

I.A. Heikel (εκδ.), *Eusebius Werke VI. Die Demonstratio euangelica* (GCS 23), Leipzig 1913

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ἐπιστολὴ ἐπὶ ταῖς Διονυσίου τοῦ περιηγητοῦ παρεκβολαῖς*

K. Müller (εκδ.), *Geographi Graeci minores*, τ. 2, Paris 1861 (ανατυπ. Hildesheim 1965), 201–407

Ζηνόβιος, *Ἐπιτομὴ ἐκ τῶν Ταρραίου καὶ Διδύμου παροιμιῶν*

F.G. Schneidewin – E.L. von Leutsch, *Corpus paroemiographorum Graecorum*, τ. 1, Göttingen 1839 (ανατυπ. Hildesheim 1965), 1–175

Ηρόδοτος, *Ἱστορίαι*

N.G. Wilson (εκδ.), *Herodoti Historiae*, τ. 1–2, Oxford 2015

ΗΣύχιος, *Λεξικὸν Α-Ο*

K. Latte (εκδ.), *Hesychii Alexandrini lexicon*, τ. 1–2, Copenhagen 1953–1966

Θέογνις, *Ἐλεγείαι*, 1–83

D. Young (εκδ.), *Theognis*, Leipzig 1971²

Θεόδωρος Μελιτηνιώτης, *Εἰς τὴν Σωφροσύνην*

M. E. Miller (εκδ.), *Poème allégorique de Meliténiote*, Paris 1857, 11–138· F. de Mély – C.É. Ruelle (εκδ.), *Les lapidaires de l'antiquité et du moyen âge*, τ. 2.1, Paris 1898, 205–208

Θεόδωρος Στουδίτης, *Κανόνες*

Θεόδωρος Στουδίτης, *Κανόνες περὶ ἐξαγορεύσεως καὶ τῶν ταύτης διαλύσεων*, έκδ. PG 99, 1722–1730

Θεόφραστος, *Περὶ λίθων*

D. E. Eichholz (εκδ.), *Theophrastus. De lapidibus*, Oxford 1965

Θεόφραστος, *Περὶ φυτῶν ἱστορίας*

S. Amigues (εκδ.), *Théophraste. Recherches sur les plantes*, τ. 1–5, Paris 2003–2006

Ἱπποκράτης, *Περὶ γυναικείων*

É. Littré (εκδ.), *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, τ. 8, Paris 1853 (ανατυπ. Hakkert, Amsterdam 1962), 10–462

Ἱπποκράτης, *Περὶ ἱερῆς νόσου*

É. Littré (εκδ.), *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, τ. 6, Paris 1851 (ανατυπ. Amsterdam 1962), 352–396

Ιπποκράτης, *Περὶ τῆς γυναικείης φύσεως*

É. Littré (εκδ.), *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, τ. 7, Paris 1851 (ανατυπ. Amsterdam 1962), 312–430

Ιπποκράτης, *Περὶ τῶν ἐντὸς παθῶν*

É. Littré (εκδ.), *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, τ. 7, Paris 1851 (ανατύπ. Amsterdam 1962), 166–302

Ιπποκράτης (Ψευδο-), *Ἑρμηνεία περὶ ἐνεργῶν λίθων*

F. de Mély – C.É. Ruelle (εκδ.), *Les lapidaires de l'antiquité et du moyen âge*, τ. 2.1, Paris 1898, 185–190

Ισίδωρος Σεβίλλης, *Etymologiae*

W. M. Lindsay (εκδ.), *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive originum libri XX*, Oxford 1911

Ιωάννης Ζωναράς (Ψευδο-), *Λεξικόν*

J.A.H. Tittmann (εκδ.), *Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis*, τ. 1–2, Leipzig 1808 (ανατυπ. Amsterdam 1967)

Ιωάννης Τζέτζης, *Ἐξήγησις Ἰωάννου Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*

M. Παπαθωμόπουλος (εκδ.), *Ἐξήγησις Ἰωάννου Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*, Ἀθῆναι 2007

Ιωάννης Τζέτζης, *Χιλιάδες*

P. L. M. Leone (εκδ.), *Ioannis Tzetzae historiae*, Naples 1968

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Κατήχησις δευτέρα*

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Κατήχησις δευτέρα*, έκδ. PG 49, 231–240

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ἐπίτομον εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν. Ὀμιλία ς'*

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν. Ὁμιλία ς'*, ἐκδ. PG 62, 43–50

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν. Ὁμιλία η'*

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν. Ὁμιλία η'*, ἐκδ. PG 62, 351–360

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν α'.* Ὁμιλία ι'

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν α'.* Ὁμιλία ι', ἐκδ. PG 547–554

Ιωάννης Χρυσόστομος (Ψευδο-), *Λόγος περὶ ψευδοπροφητῶν*

Ιωάννης Χρυσόστομος (Ψευδο-), *Λόγος περὶ ψευδοπροφητῶν*, ἐκδ. PG 59, 553–568

Ιωσήφ Βρυέννιος, *Λόγος μζ'.* Τίνες αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν

Β. Ρηγόπουλος (εκδ.), *Ιωσήφ του Βρυεννίου Τα παραλειπόμενα*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1991, 129-132

Καὶνὴ Διαθήκη

B. Aland – K. Aland – J. Karavidopoulos – C.M. Martini – B.M. Metzger – Eb. Nestle – Er. Nestle (εκδ.), *Novum Testamentum Graece* (NA28), Stuttgart 2013²⁸

Καλλισθένης (Ψευδο-), *Ἱστορία Μεγάλου Ἀλεξάνδρου* (Recensio α)

W. Kroll (εκδ.), *Historia Alexandri Magni*, τ. 1, Berlin 1926

Καλλισθένης (Ψευδο-), *Ἱστορία Μεγάλου Ἀλεξάνδρου* (Recensio γ)

U. von Lauenstein (εκδ.), *Der griechische Alexanderroman. Rezension γ. Buch I* [Beiträge zur klassischen Philologie 4], Meisenheim am Glan 1962

Κανόνες

Γ. Ράλλης – Μ. Ποτλής (εκδ.), *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τ. 2–3, Αθήνα 1852–1853

Κλήμης Ρώμης (Ψευδο-), *Ὁμιλία θ'*

B. Rehm – F. Paschke (εκδ.), *Die Pseudoklementinen. I. Homilien* (GCS 42 [B. Rehm], 42²), Berlin 1953, 1969², 138-139

Κορνήλιος Αλέξανδρος, *Fragmenta*

K. Müller (εκδ.), *Fragmenta historicorum Graecorum (FHG)* 3, Paris 1841–1870, 210–244

Κρατίνος, *Fragmenta*

J. Demianczuk (εκδ.), *Supplementum comicum*, Krakau 1912 (ανατυπ. Hildesheim 1967), 30-39

Κυρανίδες

D.V. Kaimakes (εκδ.), *Die Kyraniden*, Meisenheim am Glan 1976

Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως*

G. Dagron – B. Flusin (εκδ.), *Constantin VII Porphyrogénète: Le Livre des Cérémonies* [CFHB 52/3], Paris 2020

Κωνσταντίνος Μανασσής, *Σύνοψις Χρονική*

O. Lampsides (εκδ.), *Constantini Manassis Breviarium Chronicum* [CFHB 36/1], Athens 1996

Κωνσταντίνος Ρόδιος, *Στίχοι*

I. Vassis (εκδ.), *Στίχοι Κωνσταντίνου ἀσηκρίτη τοῦ Ῥοδίου*, στο: L. James (εκδ.), *Constantine of Rhodes. On Constantinople and the Church of the Holy Apostles*, Farnham 2012, 18–84

Λιθικά Κηρύγματα

T. Tyrwhitt (εκδ.), *Orphei lithica*, Londini 1781, 98 κ. εξ.· E. Abel (εκδ.), *Orphei lithica. Accedit Damigeron de lapidibus*, Berlin 1881, 138–153· F. de Mély – C.É. Ruelle (εκδ.), *Les lapidaires de l'antiquité et du moyen âge*, τ. 2.1, Paris 1898, 160–177· R. Halleux – J. Schamp (εκδ.), *Les lapidaires grecs*, Paris 2003², 127–165

Λουκιανός, *Περὶ τῆς Συρίας θεοῦ*

A.M. Harmon (εκδ.), *Lucian*, τ. 3, Cambridge 1921 (ανατυπ. 1969), 338–410

Λουκιανός, *Πρὸς τὸν ἀπαιδευτὸν καὶ πολλὰ βιβλία ἀνούμενον*

A.M. Harmon (εκδ.), *Lucian*, τ. 3, Cambridge 1921 (ανατυπ. 1969), 174–210

Λουκρήτιος, *De rerum natura*

M. R. Gale (εκδ.), *De rerum natura. The Latin Text of Lucretius*, Liverpool 2009

Μαγικοὶ πάπυροι

K. Preisendanz – E. Heitsch (εκδ.), *Papyri Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyri*, τ. 1–2, Stuttgart 1974²

Μητροδώρα, *Περὶ τῶν γυναικείων παθῶν τῆς μήτρας*

G. Del Guerra (εκδ.), *Il Libro di Metrodora: sulla malattie delle donne e il ricettario di cosmetica e terapia*, Milan 1953, 37–93

Μιχαήλ Ψελλός, *Ἐπιστολαὶ*

S. Papaioannou (εκδ.), *Michael Psellus. Epistulae*, τ. I-II, Berlin – Boston 2019

Μιχαήλ Ψελλός, *Περὶ λίθων δυνάμεων*

J. M. Duffy (εκδ.), *Michaelis Pselli philosophica minora*, Leipzig 1992, 1–283

Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*

D. R. Reinsch (εκδ.), *Michaelis Pselli Chronographia*, Millennium-Studien 51, Berlin 2014

Μωσής, *Εὐποιῖα καὶ εὐτυχία τοῦ κτισσαμένου καὶ ἐπιτυχία καμάτου καὶ μακροχρονία βίου*

M. Berthelot – C.É. Ruelle (εκδ.), *Collection des anciens alchimistes grecs*, τ. 2, Paris 1888 (ανατυπ. London 1963), 300–315

Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος, *Λόγος θ'*

I. E. Stephanes, Δέκα λόγοι περὶ τοῦ Χριστοῦ ἐντολῶν, στο: N. Zacharopoulos – D.G. Tsames – C. Οἰκονομου – I. Karabidoroulos (εκδ.), *Ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου Συγγράμματα*, τ. 1, Πάφος 1996, 35–212

Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Γεωγραφία Συνοπτική*

K. Müller (εκδ.), *Γεωγραφία συνοπτική* [Geographi Graeci Minores 2], Paris 1861 (ανατυπ. 1965)

Νικηφόρος Ομολογητής, *Κανὼν γ'*

Νικηφόρος Ομολογητής, *Κανόνες τινές*, έκδ. PG 100, 851–854

Νικόλαος Μυρεψός, *Δυναμερὸν*

I. Valiakos (εκδ.), *Das Dynameron des Nikolaos Myrepsos*, Heidelberg 2019

Νόννος, *Διονυσιακὰ*

R. Keydell (εκδ.), *Nonni Panopolitani Dionysiaca*, τ. 1–2, Berlin 1959

Ξενοφών, *Κύρου Παιδεία*

E. C. Marchant (εκδ.), *Xenophontis opera omnia*, τ. 4, Oxford 1910 (ανατυπ. 1970)

Οἱ λίθοι τῶν ζ' πλανητῶν

S. Weinstock (εκδ.), *Codices Britannici* [Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum 9.2], Brussels 1953], 151–157

Ὅμηρος, *Ἰλιάδα*

T.W. Allen (εκδ.), *Homeri Ilias*, τ. 1–3, Oxford 1931. Νεότερη έκδοση ἀπὸ τον M.L. West, *Homeri Ilias*, τ. 1–2, Stuttgart – Leipzig, 1998–2000

Ὅμηρος, *Ὀδύσσεια*

P. von der Mühlh (εκδ.), *Homeri Odyssea*, Basel 1962

Οριβάσιος, *Collectiones medicae*

J. Raeder (εκδ.), *Oribasii collectionum medicarum reliquiae*, τ. 1–4 [Corpus medicorum Graecorum 6.1.1–6.2.2], Leipzig 1928–1933

Οριβάσιος, *Eclogae medicamentorum*

J. Raeder (εκδ.), *Oribasii collectionum medicarum reliquiae*, τ. 4 [Corpus medicorum Graecorum 6.2.2], Leipzig 1933, 185–307

Οριβάσιος, *Σύνοψις τῶν ἐννέα λόγων πρὸς τὸν υἱὸν Εὐστάθιον*

J. Raeder (εκδ.), *Oribasii synopsis ad Eustathium et libri ad Eunapium* [Corpus medicorum Graecorum 6.3], Leipzig 1926 (ανατυπ. 1964), 3–313

Ὀρφικὰ Λιθικὰ

T. Tyrwhitt (εκδ.), *Orphei lithica*, Londini 1781· E. Abel (εκδ.), *Orphei lithica. Accedit Damigeron de lapidibus*, Berlin 1881, 13-111· F. de Mély – C.É. Ruelle (εκδ.), *Les lapidaires de l'antiquité et du moyen âge*, τ. 2.1, Paris 1898, 135-159· R. Halleux – J. Schamp (εκδ.), *Les lapidaires grecs*, Paris 2003², 1–123

Παλαιὰ Διαθήκη

A. Rahlfs (εκδ.), *Septuaginta*, τ. 1–2, Stuttgart 1935 (ανατυπ. 1971)

Παλατινή Ἀνθολογία

H. Beckby (εκδ.), *Anthologia Graeca*, τ. 3, Munich 1893 (ανατυπ. 1965)

Παύλος, *Epitomae medicae libri septem*

J. L. Heiberg (εκδ.), *Paulus Aegineta*, τ. 1–2 [Corpus medicorum Graecorum 9.1 & 9.2], Leipzig 1921–1924

Περὶ μαργάρων

M. Berthelot – C.É. Ruelle, *Collection des anciens alchimistes grecs*, τ. 2, Paris 1888, 368–371

Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης

L. Casson (εκδ.), *The Periplus Maris Erythraei*, Princeton 1989

Πίνδαρος, *Fragmenta*

H. Maehler (post B. Snell) (εκδ.), *Pindari carmina cum fragmentis*, Leipzig 1975, 1–161, 215–216

Πλάτων, *Αλκιβιάδης*

J. Burnet (εκδ.), *Platonis opera*, τ. 2, Oxford 1901 (ανατυπ. 1967), II.103–135

Πλάτων, *Ἴων*

J. Burnet (εκδ.), *Platonis opera*, τ. 3, Oxford 1903 (ανατυπ. 1968), I.530–542

Πλάτων, *Νόμοι*

J. Burnet (εκδ.), *Platonis opera*, τ. 5, Oxford 1907 (ανατυπ. 1967), II.624–969

Πλάτων, *Πολιτεία*

S.R. Slings (εκδ.), *Platonis Rempublicam*, Oxford 2003

Πλάτων, *Τίμαιος*

J. Burnet (εκδ.), *Platonis opera*, τ. 4, Oxford 1902 (ανατυπ. 1968), III.17–92

Πλάτων, *Φαίδων*

J. Burnet (εκδ.), *Platonis opera*, τ. 1, Oxford 1900 (ανατυπ. 1967), I.57–118

Πλάτων (Ψευδο-), *Ἐρμζίας*

J. Burnet (εκδ.), *Platonis opera*, τ. 5, Oxford 1907 (ανατυπ. 1967), III.364–406

Πλίνιος, *Naturalis Historia*

J. Bostock – T. Riley (εκδ.), *Pliny the Elder. The Natural History*, London 1857

Πλούταρχος (Ψευδο-), *Περὶ ποταμῶν*

K. Müller (εκδ.), *Geographi Graeci minores*, τ. 2, Paris 1861 (ανατυπ. Olms, 1965), 637–665

Πολύβιος, *Ἱστορίαι*

T. Büttner-Wobst (εκδ.), *Polybii historiae*, τ. 4, Leipzig 1904 (ανατυπ. 1967)

Πορφύριος, *Περὶ ἀποχῆς*

A. Nauck (εκδ.), *Porphyrrii philosophi Platonici opuscula selecta*, Leipzig 1886 (ανατυπ. Olms), Hildesheim 1963, 85–269

Ποσειδίππος, *Ἐπιγράμματα*

C. Austin – G. Bastianini (εκδ.), *Posidippi Pellaei quae supersunt omnia*, Milano 2002, 21–191

Ποσειδώνιος, *Fragments*

F. Jacoby (εκδ.), *Die Fragmente der griechischen Historiker (FGH) 87*, Leiden 1923–1958 (ανατυπ. 1954-1969), 225–317

Πρόκλος, *Περὶ τῆς καθ' Ἑλληνας ἱερατικῆς τέχνης*

J. Bidez (εκδ.), *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*, τ. 6, Brussels 1928, 148–151

Ραζής, *Λόγος περὶ λοιμικῆς*

Αρ. Π. Κούζης (εκδ.), *Ραζῆ Λόγος περὶ Λοιμικῆς. Ἐξελληνισθεὶς ἐκ τῆς Σύρων διαλέκτου πρὸς τὴν ἡμετέραν* [Βυζαντινῶν ἰατρῶν τὰ εὕρισκόμενα 19], Ἀθήναι 1909, 3–18

Σενέκας, *Naturales Quaestiones*

Th. H. Corcoran (εκδ.), *Seneca. Natural Questions*, τ. 1–2, Cambridge 1971–1972

Σέξτος Ιούλιος Αφρικανός, *Κεστοὶ*

J.-R. Vieillefond (εκδ.), *Les "Cestes" de Julius Africanus*, Florence 1970

Σοῦδα

A. Adler (εκδ.), *Suidae lexicon*, τ. 1–4 [Lexicographi Graeci 1.1–1.4], Leipzig 1928–1935

Σοφοκλής, *Οιδίπους Τύραννος*

H. Lloyd – Jones – N.G. Wilson (εκδ.), *Sophoclis fabulae*, Oxford 1990, 120–180

Στράβων, *Γεωγραφικά*

A. Meineke (εκδ.), *Strabonis Geographica*, τ. 1–3, Leipzig 1877

Συμεών Μεταφραστής, *Έπιτομή κανόνων*

Συμεών Μεταφραστής, *Έπιτομή κανόνων*, εκδ. PG 114, 281–292

Συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως

H. Delehaye (εκδ.), *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi*, Brussels 1902

Συνεχιστής Θεοφάνους, *Χρονογραφία*

I. Bekker (εκδ.), *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus* [Corpus scriptorum historiae Byzantinae], Bonn 1838

Σωκράτους καὶ Διονυσίου περὶ λίθων

R. Halleux – J. Schamp (εκδ.), *Les lapidaires grecs*, Paris 2003², 166–177

Τίμαιος, *Έκ τῶν τοῦ Πλάτωνος λέξεων*

F. Dübner (εκδ.), *Platonis opera quae feruntur omnia* (εκδ. J.G. Baiter, J.K. Orelli, A.W. Winckelmann), Zurich 1839, 971–1008

Φιλόστρατος, *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον*

C. L. Kayser (εκδ.), *Flavii Philostrati opera*, τ. 1, Leipzig 1870 (ανατυπ. Olms, Hildesheim 1964), 1–344

Φυσιολόγος

F. Sbordone (εκδ.), *Physiologus*, Rome 1936 (ανατυπ. Olms, Hildesheim 1976)

Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*

R. Henry (εκδ.), *Photius. Bibliothèque*, τ. 1-8, Paris 1959–1977

Ωριγένης, *Ἐκ τῶν εἰς κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον ἐξηγητικῶν*

R. Girod (εκδ.), *Origène. Commentaire sur l'évangile selon Matthieu*, τ. 1 [Sources chrétiennes 162], Paris 1970, 140–386

Ωριγένης, *Κατὰ Κέλσου*

H. Borret (εκδ.), *Origène. Contre Celse, t. I. Livre I et II. Introduction, texte critique, traduction et notes* [Sources chrétiennes 132], Paris 1967

B. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

N. Adams, *The Garnet Millennium: The Role of Seal Stones in Garnet Studies*, στο: Chr. Entwistle – N. Adams (εκδ.), *'Gems of Heaven'. Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200-600*, London 2011, 10–24

———, *Carbunculus ardens: The Garnet on the Narses Cross in Context*, *DOP* 69 (2015), 147–158

G. Bernhardt, *Geographi Graeci Minores*, Lipsiae 1828

H.-D. Betz (εκδ.), *The Greek Magical Papyri in Translation*, Chicago – London 1986

J. Bidez – F. Cumont, *Les mages hellénisés. Zoroastre, Ostanès et Hystaspe d'après la tradition grecque*, τ. I–II, Paris 1938

C. Bonner, *Studies in Magical Amulets. Chiefly Graeco-Egyptian*, Ann Arbor 1950

W. Bonser, *The Significance of Colour in Ancient and Mediaeval Magic: With Some Modern Comparisons*, *Man* 25 (1925), 194–198

A. Bosselmann-Ruickbie, *The Symbolism of Byzantine Gemstones: Written Sources, Objects and Sympathetic Magic in Byzantium*, στο: A. Hilgner – S. Greiff – D. Quast

- (εκδ.), *Gemstones in the First Millenium: Mines, Trade, Workshops and Symbolism*, Mainz 2007, 293–307
- W. Brashear, Hocus-pocus in Graeco-Roman Egypt, στο: J. Petropoulos (εκδ.), *Greek Magic. Ancient, Medieval and Modern*, Routledge 2008, 28–33
- J. N. Bremmer, The Birth of the Term „Magic“, *ZPE* 126 (1999), 1–12
- J. Crow, Miracle or Magic? The Problematic Status of Christian Amulets, στο: J. Braak – D. Malone (εκδ.), *Van Discussie tot Beleving. Religiestudies aan de UvA*, Amsterdam 2009, 97–112
- R. Daniel – F. Maltomini, *Supplementum Magicum* [Papyrologica Coloniensia XVI.1], Germany 1990
- V. Dasen, Magic and Medicine: the Power of Seals, στο: Chr. Entwistle – N. Adams (εκδ.), *‘Gems of Heaven’. Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200-600*, London 2011, 69–74
- , Sexe et sexualité des pierres dans l’antiquité gréco-romaine, στο: V. Dasen – J.M. Spieser (εκδ.), *Les savoirs magiques et leur transmission de l’antiquité à la Renaissance*, Florence 2014, 195–220
- , One God May Hide Another: Magical Gems in a Cross-Cultural Context, στο: K. Endreffy – A. Nagy – J. Spier (εκδ.), *Magical gems in their contexts*, Rome 2019, 47–58
- V. Dasen – A. Nagy, Gems, στο: D. Frankfurter (εκδ.), *Guide to the Study of Ancient Magic*, Leiden 2019, 406–445
- T. S. de Bruyn – J. H. F. Dijkstra, Greek Amulets and Formularies from Egypt Containing Christian Elements: A Checklist of Papyri, Parchments, Ostraka, and Tablets, *BASP* 48 (2011), 163–216
- D. Abrahamse, Magic and Sorcery in the Hagiography of the Middle Byzantine Period, *ByzF* 8 (1982), 3–17
- A. Delatte – Ph. Derchain, *Les intailles magiques greco-egyptiennes*, Paris 1964

- N. Delierneux, L'exploitation des "topoi" hagiographiques: du cliché figé à la réalité codée, *Byz* 70 (2000), 57–90
- Ch. du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Lyon 1688
- R. C. Edmonds III, *Redefining Ancient Orphism. A study in Greek Religion*, Cambridge 2013
- S. Eitrem, Die magischen Gemmen und ihre Weihe, *SymbOslo* 19 (1939), 57–85
- Ch. Faraone, Text, Image and Medium. The Evolution of Graeco-Roman Magical Gemstones, στο: Chr. Entwistle – N. Adams (εκδ.), 'Gems of Heaven'. *Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200–600*, London 2011, 50–61
- , Some Further Remarks on Greek Magical Gems, στο: A. Szabo (εκδ.), *From Politês to Magos: Studia György Németh sexagenario dedicate*, Budapest 2016, 105–115
- R. J. Forbes, *Metallurgy in Antiquity. A Notebook for Archaeologists and Technologists*, Leiden 1950
- V. Foskolou, The Magic of the Written Word: The Evidence of Inscriptions on Byzantine Magical Amulets, *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 32 (2014), 329–348
- K. P. Foster, *Aegean Faience of the Bronze Age*, New Haven 1979
- , Minoan Faience Revisited, στο: C. M. Jackson – E. C. Wager (εκδ.), *Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean: A Window to the East Mediterranean World*, Oxford 2008, 174–187
- D. Frankfurter, The Magic of Writing in Mediterranean Antiquity, στο: D. Frankfurter (εκδ.), *Guide to the Study of Ancient Magic*, Leiden – Boston 2019, 626–658
- J. G. Gager, *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, New York – Oxford 1992
- E. Gamillscheg – D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, τ. 2A, Wien 1989

- C. Ghidiglia, L'industria del corallo in Italia, *Giornale degli Economisti* 5, 1892, 479–510
- R. Gordon, Archaeologies and Magical Gems, στο: Chr. Entwistle – N. Adams (εκδ.), *'Gems of Heaven'. Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200–600*, London 2011, 39–49
- T. F. Goreau – N. I. Goreau – T. J. Goreau, Corals and Coral Reefs, *Scientific American* 241.2 (1979), 124–137
- R. Greenfield, A Contribution to the Study of Palaeologan Magic, στο: H. Maguire (εκδ.), *Byzantine Magic*, Cambridge 2009, 117–154
- R. Halleux, Fécondité des mines et sexualité des pierres dans l'antiquité gréco-romaine, *RBPH* 48 (1970), 16–25
- H. Hellenkemper – F. Hild, *Lykien und Pamphylien* [TIB 8/2], Wien 2004
- M. Herrero de Jáuregui, *Orphism and Christianity in Late Antiquity*, Berlin – New York 2010
- Th. Hopfner, Λιθικά, *RE* XIII 1 (1926), 747–769
- N. Janowitz, *Icons of Power. Ritual Practices in Late Antiquity*, Pennsylvania 2002
- A. Kazhdan, Holy and Unholy Miracle Workers, στο: H. Maguire (εκδ.), *Byzantine Magic*, Cambridge 2009, 73–82
- N. H. Korsvoll, Official Teaching and Popular Practice: Are Church Opinions on Magic Reflected in the Surviving Amulets from the Early Middle Ages?, στο: S. Kiyarad – Ch. Theis – L. Willer (εκδ.), *Bild und Schrift auf 'magischen' Artefakten*, Berlin – Boston 2018, 149–164
- R. Kotansky, An Early Christian Gold *Lamella* for Headache, στο: P. Mirecki – M. Meyer (εκδ.), *Magic and Ritual in the Ancient World*, Leiden 2002, 37–46
- G. Lacerenza, Jewish Magicians and Christian Clients in Late Antiquity: The Testimony of Amulets and Inscriptions, στο: L. Rutgers (εκδ.), *What Athens has to do with*

- Jerusalem. Essays on Classical, Jewish, and Early Christian Art and Archaeology in Honor of Gideon Foerster*, Leuven 2002, 393–419
- M. G. Lancellotti, Médecine et religion dans les gemmes magiques, *Revue de l'histoire des religions* 218 (2001), 427–456
- N. Laskaris – A. Sampson – F. Mavridis – I. Liritzis, Late Pleistocene/Early Holocene seafaring in the Aegean: New Obsidian Hydration Dates with the SIMS-SS Method, *Journal of Archaeological Science* 38, 2475–2479
- U. Lehmann, *Paläontologisches Wörterbuch. 4. Auflage*, Berlin 2014⁴
- A. Mastrocinque, Le gemme gnostiche, στο: A. Mastrocinque (εκδ.), *Sylloge Gemmarum Gnosticarum I*, Italia 2003, 98–99
- , The Colours of Magical Gems, στο: Chr. Entwistle – N. Adams (εκδ.), ‘*Gems of Heaven*’. *Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200-600*, London 2011, 62–68
- , *Les intailles magiques du département des Monnaies. Médailles et antiques*, Paris 2014, 13–16
- V. Melfos – B. Helly – P. Voudouris, The Ancient Greek Names “Magnesia” and “Magnetes” and their Origin from the Magnetite Occurrences at the Mavrovouni Mountain of Thessaly, Central Greece. A Mineralogical-Geochemical Approach, *Archaeological and Anthropological Sciences* 3 (2011), 165–172
- J. Mesk, Ein undatiertes Traktat περὶ λίθων, *Wiener Studien* 20 (1898), 309–321
- J. Micallef, *The Exorcistic Prayers as Means of Restoration and Therapy as Presented in the Athonite Manuscript of Xiropotamou 98, (2660) 16, XVI. Transcription with Liturgical and Theological Comments*, Doctoral Thesis, Pontifical Oriental Institute, Rome 2015
- S. Michel, *Die magischen Gemmen. zu Bildern und Zauberformeln auf geschnittenen Steinen der Antike und Neuzeit*, Berlin 2004

- , Medizinisch - magische Amulettgemmen Schutz und Heilung durch Zauber und edle Steine in der Antike, *Antike Welt* 26.5 (1995), 379–387
- J. Michels – P. Van Deun, On the Topaz Island: Diodorus of Sicily and the Byzantine "Florilegium Coislinianum", *Byz* 83 (2013), 283–296
- K. Müller, *Geographi Graeci minores*, τ. 2, Paris 1861
- A. Nagy, Ancient magical gems, στο: J. Petropoulos (εκδ.), *Greek Magic. Ancient, Medieval and Modern*, Routledge 2008, 34–38
- , Daktylios Pharmakites. Magical Healing Gems and Rings in the Graeco-Roman World, στο: I. Csepregi – Ch. Burnett (εκδ.), *Ritual Healing. Magic, Ritual and Medical Therapy from Antiquity until the Early Modern Period*, Firenze 2012, 71–106
- , Gemmae magicae selectae. Sept notes sur l'interprétation des gemmes magiques, στο: A. Mastrocinque (εκδ.), *Gemme gnostiche e cultura ellenistica. Atti del Convegno*, Verona 2002, 153–179
- V. Nutton, From medical certainty to medical amulets: three aspects of ancient therapeutics, στο: W.F. Bynum – V. Nutton (εκδ.), *Essays in the History of Therapeutics* [Clio Medica 22], Amsterdam 1991, 13–22
- M. Papathanassiou, The Occult Sciences in Byzantium, στο: S. Lazaris (εκδ.), *A Companion to Byzantine Science*, Leiden – Boston 2020, 464–495
- J. Petropoulos, *Introduction. Magic in Byzantium*, στο: J. Petropoulos (εκδ.), *Greek Magic. Ancient, Medieval and Modern*, Routledge 2008, 41–43
- H. Philipp, *Mira et Magica. Gemmen im Ägyptischen Museum der Staatlichen Museen. Preussischer Kulturbesitz. Berlin-Charlottenburg*, Mainz 1986
- T. Pratsch, Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit [Millennium-Studien 6], Berlin – New York 2005
- K. Preisendanz, Zur Überlieferungsgeschichte der spätantiken Magie, στο: *Aus der Welt des Buches. Festgabe für G. Ley*, Leipzig 1950

- D. Rickard, *Pyrite. A Natural History of Fool's Gold*, Oxford 2015
- V. Rose, Damigeron *De lapidibus*, *Hermes* 9 (1875), 471–491
- Ph. Schmidt, *Edelsteine. Ihr Wesen und ihr Wert bei den Kulturvölkern*, Bonn 1948
- S. Schönauer, *Untersuchungen zum Steinkatalog des Sophrosyne-Gedichtes des Meliteniotes. Mit kritischer Edition der Verse 1107–1247* [MELETEMATA 6], Wiesbaden 1996
- A. Scott, The date of the *Physiologus*, *Vigiliae Christianae* 52. 4 (1998), 430–441
- D. Sever Georgousakis, Profane and Sacred in Private: Images and Inscriptions on Late Antique and Middle Byzantine Amulets, *Codex Aquilarensis* 33 (2017), 13–26
- G. Sfameni Gasparro, Le gemme magiche come oggetto d'indagine storico-religiosa, στο: A. Mastrocinque (εκδ.), *Sylloge Gemmarum Gnosticarum* I, Italia 2003, 11–47
- J. W. Shaw, *Minoan Architecture: Materials and Techniques* [Studi di Archeologia Cretese VII], Padova 2009²
- D. Skemer, *Binding Words. Textual Amulets in the Middle Ages*, Pennsylvania 2006
- M. Smith, Relations between Magical Papyri and Magical Gems, στο: *Actes du XVe Congrès International de Papyrologie. Bruxelles-Louvain 1977* [Papyrologica Bruxellensia 18], Bruxelles 1979, 129–147
- B. Sparkes, The Obsidian Trade, στο: C. Renfrew – M. Wagstaff (εκδ.), *An Island Polity. The Archaeology of Exploitation in Melos*, Cambridge 1982, 182–221
- J. Spier, Medieval Byzantine Magical Amulets and their Tradition, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 56 (1993), 25–62
- , Late Antique and Early Christian Gems. Some Unpublished Examples, στο: Chr. Entwistle – N. Adams (εκδ.), *'Gems of Heaven'. Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200–600*, London 2011, 193–207
- , An Antique Magical Book Used For Making Sixth-Century Byzantine Amulets?, στο: V. Dasen – J.-M. Spieser (εκδ.), *Les savoirs magiques et leur*

- transmission de l'antiquité à la Renaissance* [Micrologus' Library 60], Florence 2014, 43–66
- J. Toussaint, *Dialogue avec l'invisible: l'art aux sources de l'Europe. Oeuvres d'exception issues de la communauté française de Belgique (VIIIe-XVIIe siècle)*, Paris 2010
- S. Trojanos, *Magic and the Devil. From the Old to the New Rome*, στο: J. Petropoulos (εκδ.), *Greek Magic. Ancient, Medieval and Modern*, Routledge 2008, 44–52
- A. Tuzlak, *The Magician and the Heretic: The Case of Simon Magus*, στο: P. Mirecki – M. Meyer (εκδ.), *Magic and Ritual in the Ancient World*, Leiden 2002, 416–426
- A. van den Hoek – D. Feissel – J. J. Herrmann, *Lucky Wearers: A Ring in Boston and a Greek Epigraphic Tradition of Late Roman and Byzantine Times*, *Journal of the Museum of Fine Arts* 6, Boston 1994, 41–62
- H. S. Versnel, *The Poetics of the Magical Charm. An Essay on the Power of Words*, στο: P. Mirecki – M. Meyer (εκδ.), *Magic and Ritual in the Ancient World*, Leiden 2002, 105–158
- G. Vikan, *Magic and Visual Culture in Late Antiquity*, στο: J. Petropoulos (εκδ.), *Greek Magic. Ancient, Medieval and Modern*, Routledge 2008, 53–57
- P. Vitellozzi, *Relations Between Magical Texts and Magical Gems*, στο: S. Kiyarad – Ch. Theis – L. Willer (εκδ.), *Bild und Schrift auf 'magischen' Artefakten*, Berlin – Boston 2018, 181–254
- G. A. Wainwright, *Zeberged: The shipwrecked sailor's Island*, *Journal of Egyptian Archaeology* 32 (1946), 31–38
- A. Walker, *Magic in Medieval Byzantium*, στο: D. J. Collins (εκδ.), *The Cambridge History of Magic and Witchcraft in the West*, Cambridge 2015, 209–234
- R. Wallace, *'Amaze Your Friends!' Lucretius on Magnets*, *Greece & Rome* 43.2 (1996), 178–187
- P. Warren, *Minoan stone vases*, Cambridge 1969
- Th. Weidlich, *Die Sympathie in der antiken Literatur*, Stuttgart 1894

M. Wellmann, Damigeron, *RE* IV, 2 (1901), 2055–2056

———, Evax, *RE* IV, 1 (1907)

K. W. Wirbelauer, *Antike Lapidarien*, Berlin 1937

E. Zwierlein-Diehl, *Antike Gemmen und ihr Nachleben*, Berlin 2007

———, *Magische Amulette u.a. Gemmen des Instituts für Altertumskunde der Universität zu Köln* [Papyrologica Coloniensia XX], Opladen 1992

Γ. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Debrunner – A. Scherer, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, τ. 2, μετ. Χ. Συμεωνίδης, Θεσσαλονίκη 1994

G. Horrocks, Σύνταξη: από την κλασσική ελληνική στην κοινή, στο: *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), Θεσσαλονίκη 2001, 457–467

H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Γ', μετ. Μακρής, Αθήνα 2010

Ch. Stewart, Μαγεία και Ορθοδοξία, στο: *Η μαγεία στη νεότερη Ελλάδα* [Αρχαιολογία 72], Αθήνα 1999

A. Βακαλούδη, *Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο στο πρώιμο Βυζάντιο (4ος - 7ος μ.Χ. αι.)*, Διδακτορική Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2000

Γ. Γιαννάκης, *Ορφέως Λιθικά*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1982

Ε. Δήμου-Χωνιανάκη, *Οι χρήσεις των λίθων στην Αρχαιότητα*, Αθήνα 2020

N. Ζάρακα, Λαογραφικό Αρχείο 2263, Πυλί Κώ, 1958

A. Καρκαβίτσας, *Ὁ Ζητιάνος*, εκδ. Ἐστία, Ἐν Ἀθήναις 1897 (ανατυπ. 2011)

A. Κατερινόπουλος, *Ο κόσμος των ορυκτών*, Αθήνα 2008

Π. Κιζιρίδου, *Το αίτημα της ίασης των ασθενών στη λαϊκή θρησκευτικότητα*, Διδακτορική Διατριβή, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2014

- Μ. Λιουδάκη, Λαογραφικό Αρχείο 1105, Κρήτη, 1937
- Μ. Κ. Στεφανίδης, *Η ορυκτολογία του Θεοφράστου*, Αθήνα 1896
- Ε. Μαντζουράνη, *Προϊστορική Κρήτη. Τοπογραφία και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2002
- Γ. Μπαμπινιώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 2010
- Δ. Οικονομίδου, Λαογραφικό Αρχείο 1665 Α, Λαογραφικά Βορείου Ηπείρου, 1951
- Ορφικά*, μετ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, εκδ. Κάκτος, τ. Β', Αθήνα 2003
- Κ. Παΐδας, *Ψευδοπροφήτες, μάγοι και αιρετικοί στο Βυζάντιο κατά τον 14ο αιώνα. Επτά ανέκδοτες ομιλίες του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α' [Κείμενα Βυζαντινής Λογοτεχνίας 6]*, Αθήνα 2011
- Π. Παπαδάκη, *Ποσειδίπου επιγράμματα (P. mil. vogl. VIII 309): Λιθικά - Ιαματικά: εισαγωγή, κείμενο, κριτικό υπόμνημα, μετάφραση, σχόλια, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών*, Αθήνα 2008
- Δ. Παπαθανασίου, Λαογραφικό Αρχείο 2006, περιοχή Βονίτσης Αιτωλοακαρνανίας, 1954
- Α. Παπαθωμάς, *Εισαγωγή στην Παπυρολογία*, Αθήνα 2014²
- Γ. Παπαναστασίου, *Μορφολογία: από την κλασσική ελληνική στην κοινή, στο: Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), Θεσσαλονίκη 2001, 451–456
- Πάπυρος Larousse Britannica*, τόμος 30, 2007
- Ε. Σπανδάγος, *Η Ορυκτολογία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2010
- Δ. Γ. Σπανός, Λαογραφικό Αρχείο 2075, Ψαρά Χίου, 1952
- Σ. Τρωϊάνος, *Η μαγεία στα βυζαντινά νομικά κείμενα*, στο: Χ. Αγγελίδη (εκδ.), *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Αθήνα 1989, 549–572

Δ. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟΙ ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ

<http://www.fhw.gr/chronos/01/gr/pl/culture/index.html>·http://www.fhw.gr/chronos/01/gr/nl/economy/stone_t.html

<http://www.gallerianazionalemarche.it/collezioni-gnm/madonna-di-senigallia>

http://www.geo.auth.gr/106/8_silicates/tecto/chalcedony.htm#jasper

http://www.geo.auth.gr/106/8_silicates/tecto/chalcedony.htm#moss

http://www.geo.auth.gr/106/8_silicates/tecto/chalcedony.htm.

http://www.geo.auth.gr/106/8_silicates/tecto/quartz

<http://www.ime.gr/chronos/01/gr/intro/obsidian.html>

<https://lexikolefkadas.gr/galatopetra-i>

<https://lsj.gr/wiki/-ίτης>

<https://www.gemsociety.org/article/myth-magic-and-the-sorcerers-stone/>

https://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_14/index.html

<https://www.homeopathy.gr/homeopathy.php?remedy=corallium-rubrum>

<https://www.miloterranean.gr/el/geo-facts-2/rocks-minerals>

<https://www.miloterranean.gr/el/geo-facts-2/rocks-minerals>

ΠΙΝΑΚΑΣ

ΛΙΘΟΙ		ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ
Λιθικά Κηρύγματα	Όρφικά Λιθικά	
κρύσταλλος	κρύσταλλος	Αφή ιερού πυρ, θεραπεία νεφροπαθειών
γαλακτίτης/άνακτίτης/ λήθαιος	γαλακτίτης	Αύξηση παραγωγής γάλακτος, θεραπεία οφθαλμικών εκκρίσεων, προσήνεια, λήθη λαθών
ευπέταλος/δενδραχάτης	ευπέταλος	Πειθώς, ευστροφία, αφθονία
	άχάτης δενδρήεις	
έλαφοκερατίτης	τό του έλάφοιο κέρας	Αύξηση τριχοφυΐας, διέγερση ερωτικού πόθου
ζαμίλαπις	ζαμίλαπις	Ευφορία αμπελιών
ΐασπις	ΐασπις	Ευφορία γης, αποτροπή επιληψίας
λύχνις/λυχνίτης	λύχνις	Αποτροπή αγροτικών καταστροφών, αφή φλόγας, αλλαγή θερμοκρασίας στα υγρά
τοπάζιος/τόπαζος	τόπαζος	Αγάπη, αφθονία, εμπορικά κέρδη, θεραπεία οφθαλμικών παθήσεων
	όπάλλιος	
όψιανός	όψιανός	Προφητικός, θεραπεία νευρικών παθήσεων
χρυσόθριξ/ό και του ήλιου	χρυσόθριξ	Ευπρέπεια, σεμνότητα
μάγνης/μαγνήτις	μάγνησα	Έλξη, ομόνοια, εφευρετικότητα
όφιητις	όφιητις πέτρα	Θεραπεία τραυμάτων
όφίτης	όφίτης	Θεραπεία από τσίμπημα φιδιού και από διάφορες ασθένειες, διέγερση ερωτικού πόθου
όστρίτης	όστρίτης	Παυσίπονος
έχιτις	πέτρη όμόνυμ' έχιδνης	Θεραπεία από τσίμπημα φιδιού
σιδηρίτης/έμψυχος όρείτης	σιδηρίτης	Απομάκρυνση ερπετών, προφητικός, θεραπεία τραυμάτων, ευτοκία στις στείρες γυναίκες
γαγάτης	γαγάτης	Απομάκρυνση ιοβόλων ζώων, διάκριση της ιερής νόσου
σκόρπιος	σκορπίος	Θεραπεία από τσίμπημα σκορπιού
κορσίτης	κορσήεις λίθος	Θεραπεία από τσίμπημα σκορπιού, παυσίπονος, θεραπεία στομάχου και βουβωνικής χώρας
κοράλιος	κουράλιον	Απομάκρυνση φιδιών, φυλαχτό σε κάθε κίνδυνο, παυσίπονος, θεραπεία για αιμοπτύσεις
άχάτης	άχάτης	Θεραπεία από τσίμπημα σκορπιού, παυσίπονος, διέγερση πόθου

	άντιαχάτης	Θεραπεία πυρετού
αίματίτης	αίματόεις λάας	Θεραπεία οφθαλμικών παθήσεων, νίκη σε αγώνες, απομάκρυνση ιοβόλων ζώων
λιπαραῖος	λιπαραῖος	Χρήσιμος σε μαγεία, εξημέρωση φιδιών
νεβρίτης	νεβρίτης	Παυσίπονος, απομάκρυνση φιδιών, διεγείρει τον πόθο μιας γυναίκας για τον άντρα της
	πέτρη τῆς ὄνομα χροϊή τε πέλει χλοεροῖο πράσοιο	Θεραπεία από τσίμπημα φιδιού
χαλαζίτης	χαλάζιος	Αποτροπή πυρετού, θεραπεία από τσίμπημα σκορπιού, μαντική δύναμη

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

A. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Arnoldus Σαξονίας 15
Damigeron 5, 15–17, 25, 28–29, 40, 84
Marbodus Redonensis 15
Seniores Alexandrini 14, 38, 85
Thomas Cantimpratensis 15, 85
Vincentius Bellovacensis 15
Αγαθαρχίδης 37–38, 85
Αέτιος 13, 32–33, 41–42, 44–45, 52–53, 85
Αίλιος Ηρωδιανός 46, 86
Αίλιος Πρόμωτος 48, 86
Αισχύλος 60, 86
Αίσωπος 59, 86
Αλέξανδρος 40, 86
Αλέξανδρος Τραλλιανός 13, 36, 45, 51, 53, 86
Άμμωνας 70
Αμφιτρίτη 23, 38
Αντιφών 60, 86
Απόλλωνας 50
Αριστοτέλης 10, 12, 17, 35, 56, 86–87
Αριστοφάνης 31, 56, 87
Αχιλλέας Τάτιος 40, 87
Βασίλειος Καισαρείας 39, 46, 59, 78–79, 87–88
Βώλος Μενδήσιος 10, 43–44, 88
Γαληνός 13, 31, 42, 52–53, 56
Γαληνός (Ψευδο-) 48, 89
Γελάσιος Α΄ πάπας 77
Γεώργιος Μειδιάτης 16
Γοργόνα 27–28, 46–47
Γρηγόριος Νύσσης 79, 89
Δημήτριος Χλωρός 77

Διόδωρος Σικελιώτης 12, 60, 89
Διονύσιος 13, 89
Διονύσιος Περιηγητής 12–13, 42, 46, 54, 96
Διοσκουρίδης Πεδάνιος 10, 22, 32–33, 35, 40, 42, 44, 46, 48–49, 52–
53, 90
Διοσκουρίδης Πεδάνιος (Ψευδο-) 32–33, 41–42, 53, 90
Εκάτη 28, 47, 64
Επιφάνιος Κύπρου 11, 51, 78, 91
Ερμής 11, 18, 22, 28, 35, 37, 47
Ευριπίδης 40, 59, 91
Ευσέβιος Καισαρείας 38, 78, 91
Ευστάθιος Θεσσαλονίκης 42, 46, 54, 91
Ζηνόβιος 40, 91
Ζωή αυτοκράτειρα 74
Ζωροάστρης 9, 59
Ζωσκάλης 39
Ηρόδοτος 12, 59, 92
Ησύχιος 37, 49, 92
Θέογνις 56, 92
Θεοδόσιος Α΄ 71
Θεόδωρος Μελιτηνιώτης 11, 92
Θεόδωρος Στουδίτης 79, 92
Θεόφραστος 10, 14, 30, 50, 52–53, 55–56, 59, 92
Θωθ 69, 70
Ιουστινιανός 43, 76
Ιπποκράτης 10, 35, 41, 56, 59, 92–93
Ιπποκράτης (Ψευδο-) 31–40, 42–48, 51–52, 54–55, 93
Ισίδωρος Σεβίλλης 15, 30–32, 35, 54, 93
Ιωάννης Ζωναράς 31, 93
Ιωάννης ΙΔ΄ Καλέκας 77
Ιωάννης Τζέτζης 20, 44, 93
Ιωάννης Χρυσόστομος 38, 82, 93–94
Ιωάννης Χρυσόστομος (Ψευδο-) 82, 94

Ιωσήφ Βρυέννιος 74, 94
Καλλισθένης (Ψευδο-) 31, 94
Κικέρων 16–17
Κλήμης Ρώμης (Ψευδο-) 78, 95
Κορνήλιος Αλέξανδρος 37, 95
Κρατίνος 60, 95
Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος 43, 95
Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχος 74
Κωνσταντίνος Μανασσής 34, 95
Κωνσταντίνος Ρόδιος 42, 95
Λέων Σ΄ ο Σοφός 83
Λήτοιος επίσκοπος Μελιτηνής 79
Λουκιανός 13, 96
Λουκρήτιος 40, 96
Μάγνης 41
Μέγας Κωνσταντίνος 82
Μέμωνων 29
Μητροδώρα 41, 45, 96
Μιχαήλ Ψελλός 8, 13, 30–33, 36–37, 50–51, 54–55, 73–74, 96
Μωσσή 14, 41, 43, 51, 96
Νεόφυτος ο Έγκλειστος 50–51, 96
Νικηφόρος Βλεμμύδης 48, 97
Νικηφόρος Γρηγοράς 8
Νικηφόρος Ομολογητής 79, 90, 97
Νικόλαος Μυρεψός 48, 97
Νόννος 42, 50, 97
Ξενοφών 59, 97
Όμηρος 12, 97
Οριβάσιος 32, 42, 44, 53, 97
Ορφείας 6, 11, 16–17, 97
Οστάνης 9
Πάυλος 42, 46, 52, 79, 98
Πέτρος μοναχός 81

Πίνδαρος 34, 99
Πλάτων 12, 40–41, 59–60, 99
Πλάτων (Ψευδο-) 36, 99
Πλίνιος 14–15, 31, 33–39, 41–45, 47–50, 52, 54–56, 99
Πλούταρχος (Ψευδο-) 12–13, 36, 99
Πολύβιος 60, 100
Πορφύριος 40, 53, 100
Ποσειδίππος 10, 40, 100
Ποσειδώνας 23, 38
Ποσειδώνιος 31, 59, 100
Πρόκλος 40, 100
Πύρρος 50
Ραζής 52, 100
Σενέκας 31, 100
Σέξτος Ιούλιος Αφρικανός 32, 45, 100
Σοφοκλής 43, 59, 101
Στράβων 12, 31, 37, 59, 101
Συμεών Μεταφραστής 79–80, 101
Συνεχιστής Θεοφάνους 43, 101
Σωκράτης και Διονύσιος 11, 17–18, 50–51, 101
Τίμαιος 12, 41, 99, 101
Φιλόθεος Κόκκινος 77
Φιλοκτήτης 25, 43
Φλάβιος Φιλόστρατος 13
Φώτιος 37, 40
Ωριγένης 38, 40, 62, 102

B. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΛΙΘΩΝ

αίματίτης 18, 29, 52–53, 56, 58, 65–66, 75, 114
ἀνακτίτης 21, 32, 113
ἀχάτης 14, 28, 34, 49–52, 113
γαγάτης 13, 18, 26, 44–45, 56, 113
γαλακτίτης 21, 31–33, 56, 66, 113

δενδραχάτης 22, 34, 113
έλαφοκερατίτης 22, 35, 56, 113
έμψυχος όρειτης 25, 43, 113
εϋπέταλος 22, 34, 56, 113
έχϊτις 25, 43, 113
ζαμπίλαπις 22, 35, 113
ϊασπις 22, 28, 36, 50, 58, 76, 113
κοράλιος 18, 27, 45–49, 113
κορσίτης 27, 45–46, 75, 113
κρύσταλλος 21, 23–24, 30–31, 34, 37, 39, 55, 113
λήθαιος 21, 33, 113
λιπαραΐος 29, 53
λύχνις 23, 36, 113
λυχνίτης 13, 23, 36–37, 113
μάγνης/μαγνήτις 12, 14, 24, 40–41, 44, 68, 113
νεβρίτης 30, 54, 56, 114
ό και τοϋ ήλιου λίθος 24, 39, 113
όστρίτης 25, 42–43, 113
όφιϊτις 25, 42–43, 57, 113
όφίτης 25, 42, 56, 113
όψιανός 24, 39, 56–57, 113
σιδηρίτης 25–26, 43–44, 113
σκόρπιος/σκορπιός λίθος 27, 45, 113
τοπάζιος/τόπαζος 23, 37–38, 56, 58
χαλαζίτης 30, 54, 114
χρυσόθριξ 24, 39, 40, 56, 113

Γ. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝ

Άγκυρα 76
Αίγυπτος 29, 33, 35, 52, 63, 67, 69
Αιθιοπία 39, 52–53
Αμερική 40, 52
Αραβία 15, 52

Ασσυρία 29, 53
Αφρική 39–40, 52
Βαβυλώνα 29, 53
Γάγαι 44
Γαλλία 15
Γερμανία 40, 77
Ζαμπαργκατ 37
Ελλάδα 40, 52, 82
Ήπειρος 34
Θάσος 52
Θεσσαλία 34
Ινδία 37, 39–40
Ινδική 12, 23, 37
Ισπανία 39
Ιταλία 39, 49, 55
Κρήτη 34, 42
Κύθνος 52
Κωνσταντινούπολη 76–77, 79–80
Κως 34
Λαοδίκεια 76
Λιβύη 12, 26, 37, 44
Λυκία 27, 44
Μελιτηνή 79
Μήλος 37, 39
Μικρά Ασία 41
Σέριφος 52
Σικελία 49, 50, 53

ὍΡΦΕΩΣ ΛΙΘΙΚΑ ΚΗΡΥΓΜΑΤΑ

1. 1. Λίθος κρύσταλλος ὁ πᾶσι γνῶριμος. 2. Οὗτος ὠνόμασται μὲν ἀπὸ τῆς κρυσταλλοειδοῦς καὶ διαυγοῦς ὄψεως. 3. Ἔχει δὲ καὶ φυσικὰς ἐνεργείας τοιαύτας· εἴ τις αὐτὸν ἐπάνω θείη κατὰ ξηρῶν δάδων ἢ καὶ ἄλλης τινὸς ὕλης εὐπρήστου καὶ ταχέως ἀντιλαμβανομένης πυρός, ὁ δὲ ἥλιος ἐξ ἐναντίας αὐτὸν ταῖς ἀκτίσι περι-αστράψει, πρῶτον μὲν ὀλίγην τινὰ καὶ οὗτος ἀκτίνα πρὸς τὴν παρακειμένην ὕλην ἐκπέμπει· ἔπειτα καὶ καπνὸν ἐγείρει, μετὰ δὲ τοῦτο καὶ φλόγα πολλήν. 4. Καὶ τοῦτο τὸ ἱερὸν πῦρ ὠνόμαζον καὶ οἱ παλαιοὶ τῶν Ἑλλήνων. 5. Τὸ δὲ θαυμαστότερον ὅτι καὶ αὐτὸν τὸν τῆς φλογὸς αἴτιον λίθον ἀρπάζων τις ἐκ τῆς ἀναφθείσης ὕλης καὶ ταῖς χερσὶ κρατῶν ψυχρὸν εὐρίσκει καθὼς τὸ πρότερον. 6. Φασὶ δὲ ὅτι καὶ τοῖς νεφροῖς περιδεθεῖς τὸν νοσοῦντα τούτους ἰᾶται.

1. *Tit.*: Ὅρφέως λιθικά κηρύγματα VB: Ὅρφέως περὶ λίθων CP περὶ τῆς δυνάμεως καὶ φύσεως τῶν λίθων. περὶ τοῦ κρυστάλλου. ψυχρὸς μένει κρύσταλος, ἐξάπτει φλόγα ἡλιακαῖς ἀκτίσι καὶ νεφρῶν ἄκρος A ἄ + περὶ κρυστάλου λίθου A *mg.* || 1 κρύσταλλος VB: -αλος A || 2-3-4-5-6 VAB: λίθος ὁ κρύσταλλος ὁ καὶ κρῦον λεγόμενος (λεγόμενον P) ὁ καὶ τὸ πῦρ ὑπανάπτων (ὑπανάπτειν C) ἐν ταῖς τοῦ ἡλίου ἀκτίσι (ἀκτίσιν C) CP || 2 *quid in 2 p. rae b. B non leg.* || κρυσταλλοειδοῦς *correxi*: κρυσταλλοειδοῦς VA || κρυστ- καὶ δι- V: δι- καὶ κρυστ- A || 3 δὲ καὶ AB: δὲ V || τις VB: τὸν A || εὐπρήστου VB: -πρίστου A || ἐξ ἐναντίας αὐτὸν V: αὐτὸν ἐξ ἐναντίας AB || ἔπειτα καὶ VB: ἔπειτα δὲ καὶ A || μετὰ δὲ VB: μετὰ A || τοῦτο VB: τούτου A || καὶ VB: *om.* A || 4 καὶ οἱ VB: οἱ A || 5 θαυμαστότερον VB: θαυμασιώτερον A || αὐτὸν B: αὐτὸν εἰ VA || ἀρπάζων VA: ἀρπάζον B || ἀναφθείσης B: ἀναμφθείσης VA || 6 VABCP || δὲ VB: δ' A *om.* CP || καὶ VA: *om.* CP *quid pr. B non liquet.*

2. 1. Λίθος γαλακτίτης, ὃν καὶ τινες τῶν παλαιῶν οἱ μὲν ἀνακτίτην, οἱ δὲ λήθαιον ἀπεκάλεσαν, ἀλλὰ γαλακτίτην μὲν ὅτι τριβόμενος ἰχώρ ἀπορρέει καθάπερ γάλακτος, ἀνακτίτην δὲ καὶ λήθαιον, ὅτι φορῶν τις αὐτὸν καὶ προσιῶν τοῖς οἰκείοις δεσπόταις καὶ ὄμιλῶν εὐμενεῖς αὐτοὺς εὐρίσκει καὶ λήθην λαμβάνοντας τῶν αὐτοῦ πολλάκις κακῶν · ὅτι καὶ οἱ Ἕλληνες προσιόντες τοῖς ἱεροῖς τῶν θεῶν αὐτὸν ἐφόρουσαν ὡς δι' αὐτοῦ τὸ θεῖον ἐξιλεούμενοι.

2. Ἔχει δὲ καὶ ἑτέραν τινὰ ἐνεργεῖαν · αἰγῶν ἢ προβάτων πολλάκις ἀποσβεννυμένων καὶ λειπομένων τοῦ γάλακτος, εἴ τις αὐτὸν τρίψας τε καὶ λεάνας καὶ μετὰ ἄλμης μίξας ἐπιρρανεῖ τὸ ποιμνίον ἐπιμελῶς, εὐροῖαν αὐτοῖς προξενήσει τοῦ γάλακτος ὥστε τὰς μητέρας σκιρτώσας μεθ' ἡδονῆς παρέχειν τοῖς ἑαυτῶν γεννήμασι τοὺς μαστούς.

2. *iii.* β̄ περὶ γαλακτίτου λίθου A : περὶ λίθου γαλακτίτου R ||
 1 γαλακτίτης VAB : ὁ γαλακτίτης CPR || *hinc ad finem* VABR :
 ὁ καὶ ἀκιτίτης λεγόμενος · πρὸς γαλακτοτροφίαν ταῖς γυναῖξι
 χρήσιμος, τριβόμενος (*om.* P) καὶ (*om.* P) πινόμενος καὶ εὐτόκιον
 ὃν ἄριστον CP || ὃν ... ἀλλὰ VAB : ὄπερ ἄδεται νῦν φλεμαίτιν R ||
 ὃν καὶ VB : ὃν A || ἀνακτίτην VAB : ἀκιτίτης (*cf. supra*) CP ||
 λήθαιον VB : ἀνθεον A || ἀπεκάλεσαν AB : προσηγόρευσαν V ||
 ἀλλὰ γαλακτίτην μὲν VAB : διὰ τοῦτο ἐκλήθη γαλακτίτης R ||
 ὅτι VAB : διότι R || τριβόμενος VAB : τρ. πρὸς ἀκόνης R || ἰχώρ
 VB : ἰχώρας A ἰγχώρας R || ἀπορρέει VAB : ἀποτελεῖ R || καθάπερ
om. R || ἀνακτίτην ... ὅτι *om.* R || τις VAB : δέ τις R || προσιῶν
 VAB : προῖον R || εὐμενεῖς VAB : εὐμενοῖς R || εὐρίσκει VAB :
 εὐρήσει R || λήθην VAB : λίθον R || τῶν *om.* R || αὐτοῦ VAB :
 αὐτῶν R || ὅτι ... 2 ... ἐνεργεῖαν *om.* R || ὅτι VA : ὃν B || αὐτὸν B :
 αὐτῶν VA || 2 καὶ ἑτέραν τινὰ B : τινὰ καὶ ἑτέραν VA || αἰγῶν VAR :
 αἰγῶν γὰρ B || πολλ. ἀπ. VBR : ἀπ. πολ. A || καὶ VAB : ἢ R || εἰ
 VAB : ἢ R || αὐτὸν VAB : τὸν λίθον R || τρίψας τε καὶ *om.* R ||
 λεάνας AR : λειάνας VB || μετὰ ἄλμ. μίξ. VAB : μίξ. μετ. ἄλμ. R
 || ἐπιρρανεῖ *ego* : ἐπιρρανεῖ AB ἐπιρρανεῖ V περιρρανεῖ R || τὸ VAB :
 δὲ τὸ R || εὐροῖαν VA : εὐρίαν BR || αὐτοῖς VA : αὐτῶν R αὐτῶν A ||
 προξενήσει VBR : πεπληρωμένοις A || μητέρας VAB : μητέρας
 αὐτῶν R || ἡδονῆς VAB : ἡδωνῆς R || ἑαυτῶν VBR : αὐτῶν A ||
 γεννήμασι VAB : γενήμασιν R || μαστούς VAB : μασθούς R.

3. Λέγουσι δὲ καὶ γυναίξϊ τὸ αὐτὸ δύνασθαι ποιεῖν πρὸς γαλακτοτροφίαν τριβόμενος καὶ πινόμενος. 4. Ἄλλὰ καὶ περιουχένιος τοῖς νηπίοις καταδεσμούμενος ἀπείργει, φασί, πάντα φθόνον, καὶ ἄνοσον καὶ ἀνεπιβούλευτον διαφυλάσσει τὸ νήπιον, καὶ ὅτι τὸν τοῦτον φοροῦντα βασιλεῖς αἰδοῦνται καὶ δῆμοι καὶ δικασταὶ καὶ ἄρχοντες καὶ ἀπλῶς ἡδὺς τοῖς πᾶσι δοκεῖ, κἂν ἀλλότριοι καὶ ἔθνη τύχωσιν. 5. Ἔστι δὲ τὴν χροιάν ἔντεφρος, ἀρμόζει δὲ καὶ πρὸς ὀφθαλμῶν ἔλκη καὶ ρεύματα τριβόμενος καὶ μετὰ ὕδατος ἀλειφόμενος.

3. 1. Λίθος εὐπέταλος ὁ καὶ δενδραχάτης ὠνόμασται δὲ οὕτως ὅτι καθάπερ πέταλα δένδρων ἐν αὐτῷ διαφαίνονται μετὰ κλάδων συνεχεστέρων. 2. Ζώνας διαφανεῖς ἔχει ἐν ἑαυτῷ. 3. Ἔχει δὲ καὶ ἔξωθεν μέρος τι μέλιτος χρῶμα καὶ ἕτερον κηροῦ εἶδος, ἔσωθεν δὲ ὑπόλευκα διαφανέστατα δενδρύφια. 4. Ἀρμόζει δὲ τοῖς οἰκονομοῦσι πράγματα ὅτι πιθανὸν γὰρ καὶ εὐπορον τὸν ἐγχειροῦντα ποιεῖ. 5. Συμβάλλεται δὲ καὶ τοῖς ἐν ἀγρῷ σπείρουσι ὅτι περιτιθέασι αὐτὸν εἰς τὴν χεῖρα ἢ εἰς τὸν τράχηλον.

2. 3 λέγουσι δὲ καὶ V : λέγουσι δὲ A λ. δὲ ὅτι καὶ B om. R || γυναίξϊ VAB : ταῖς δὲ γυναίξιν R || δύνασθαι VA : δύναται BR || ποιεῖν VAB : δρᾶν R || πρὸς γ. om. R. || 4 περιουχένιος VA : περιουχένιον BR || τοῖς ABR : ἐν τοῖς V || νηπίοις VBR : ῥιπίοις A || ἀπείργει VAB : ἀπῆργει R || φασί om. R || νήπιον VBR : ποιμνίον A || τοῦτον B : τοῦτο VA om. R || φοροῦντα VA : φοροῦντα καὶ BR || τοῖς VBR : om. A || ἀλλότριοι καὶ om. BR || ἔθνη VAB : ἔθνηκῶν R || τύχωσιν AB : τύχωσι R τυγχάνωσιν V || 5 τὴν χροιάν VB : τῇ χροιά AR || ἔντεφρος VAB : ἔντευχρος R || ἔτοι (ἢ R) στακτίζων glossam add. ABR || μετὰ VBR : μεθ' A. 3. VAB || lit. γ̄ περὶ λίθου εὐπετάλου τοῦ καὶ δενδραχάτου λεγομένου A || 1 ὠνόμασται B : ὀνόμασται A ὠνόμαστε V || οὕτως VA : οὕτος B || 2 om. AB || ζώνας coniecti : ἔσωθεν V || 3 om. B || ἔξωθεν coniecti : ἔξωθεν VA || 4 om. B || 5 VA : τοῦτον δὲ τοῖς κέρασι τοῦ βόου περιδεσμούμενος ἐν τῷ καιρῷ τῆς σπορᾶς ἢ καὶ ἐν τῷ ὄμῳ τοῦ σπορέως ἢ τῷ ἀρότρῳ εὐφορίαν παρέχει B συμβάλλεται coniecti : συνβάλλεται V.

τοῦτον ἔχων σπορεὺς πολυπλασίονα γεωργήσει. 6. Καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν μεγάλας ὠφελείας ἔχει ὁ λίθος. 7. Ἔτι μὴν καὶ εὐπορίαν δίδωσι τῷ φοροῦντι. 8. Χάρασσε δὲ εἰς τὸν λίθον Ἑρμῆν τέλειον τῇ εὐωνύμῳ χειρὶ βαλάντιον φέροντα τῇ δὲ δεξιᾷ βιβλίον, πρὸς δὲ τοῖς ποσὶ κυνοκέφαλον τὰς χεῖρας ἐκτείνοντα ὥσπερ εὐχόμενον.

4. 1. Λίθος ἔλαφοκερατίτης ὠνόμασται δὲ καὶ οὗτος ἀπὸ τῆς θεᾶς ἑλάφου γὰρ ἔοικε κέρατι καὶ οὐκ ἂν εὐκόλως τις διαγνοίη ὀρῶν πότερον ἢ κέρας ἐστὶν ἢ λίθος πρὸ τοῦ καὶ τῇ χειρὶ κρατῆσαι τοῦτον καὶ ἐκ τῆς ἀντιτυπίας τε καὶ σκληρότητος κατὰ ἀλήθειαν ἐπιγνῶναι. 2. Θαυμαστὴν δὲ τούτου φασὶ τὴν ἐνεργείαν. 3. Εἰ γάρ τις αὐτόν, φασί, κατατρίψας καὶ μίξας ἐλαίῳ φαλάκρας ἐπιχρίσειε, συνεχέστερον ἀναβλαστήσουσι τρίχες νέαι καὶ κομητῆς ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ φαλακροῦ φανήσεται. 4. Ἄλλ' ὅτι καὶ τοῖς νεονύμφοις ἔρωτα πρὸς ἀλλήλους ἐμποιεῖ καὶ ὁμοφροσύνην φορούμενος καὶ διαφυλάττει τοὺς πόθους αὐτοῖς μέχρι γήρωσ.

3. 6-7-8 *om.* B.

4. VABR || *iit.* περὶ λίθου ἑλαφοκερατίτου AR || 1 ὦν. δὲ καὶ οὗτος VA : ὦν. δὲ οὗτος B καὶ οὗτος ὠνόμασται R || γὰρ VB : δὲ R *om.* A || ἔοικ. κερ. VB : κερ. ἔοικ. AR || ἔοικε VBR : εἰκέναι A || κέρατι VAB : κέρας R || ἂν *om.* R. || διαγνοίη VAB : διαγνῆι R || πότερον VB : πρότερον AR || κρατῆσαι VB : κρατης A κρατήσας R || τοῦτον VAB : αὐτόν R || ἐκ *om.* A || ἐκ τῆς ἀντιτυπίας τε *om.* R || σκληρότητος VAB : σκληρότερον R || κατὰ VAB : κατ' R || ἀλήθειαν VAB : ἀλήθεαν R || 2 θαυμαστὴν δὲ τούτου VAB : καὶ τὴν τούτου θαυμαστὴν R || φασὶ VB : φησὶ A *om.* R || ἐνεργείαν VAB : ἐνεργίαν R || 3 φασὶ *om.* R. || κατατρίψας VAB : κατατρίψει R || μίξας VAR : μίψας B || φαλάκρας VA : φάλακρον B φαλάκρας R || ἐπιχρίσειε VB : ἐπιχρίσει AR || ἀναβλαστήσουσι VA : ἀναβλαστήσωσι B βλαστήσωσιν R || τρίχες VAB : αἱ τρίχαις R || νέαι *om.* R || κομητῆς VAR : κομίτης B || φανήσεται VAR : γενήσεται B || ἀπ. φ. φαν. (γεν.) VAB : φαν. ἀπ. φαν. R || 4 Ἄλλ' ὅτι VB : ἄλλο τι R ἄλλὰ καὶ A || ἔρωτα VAB : ἔρωταν R || ἀλλήλους VAB : ἀλλήλοισ R || ἐμποιεῖ VAB : ποιεῖ R || καὶ VAB : καὶ καὶ R || ὁμοφροσύνην BR : -ης VA || δία. τ. πόθ. αὐτ. VAB : τ. πόθ. αὐτ. δια. R || τοὺς πόθους VAB : τὸν πόθον R || αὐτοῖς VB : αὐτῆς R αὐτῶν A || γήρωσ VB : γήρους A γύρους R || καὶ γ. R.

5. 1. Λίθος ὁ καλούμενος ζαμπίλαπιδις, ὅστις φύεται μὲν παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ Εὐφράτου, ὥστε καὶ ὑπὸ τῶν ῥευμάτων αὐτοῦ γυμνούμενος φανεροῦται. 2. Περιδεσμούμενος δὲ ταῖς ἀμπέλοις πολυσταφύλους αὐτὰς καὶ εὐφόρους παρασκευάζει.

6. 1. Λίθος ἰασπιδις, ὁ καὶ πᾶσι πρόδηλος. 2. Χρήσιμος δὲ καὶ οὗτος, ὡς φασι, ταῖς ἀρούραις πρὸς εὐφορίαν. 3. Ἀλλὰ καὶ ὑετόν, ὡς λέγουσιν Ἕλληνες, ἐξ ἀνομβρίας κατάγειν ἐπὶ ταύτας. 4. Δύναται καὶ ἀποτρέπειν ἐπιληψίαν, καθὼς καὶ οἱ πολλοὶ μαρτυροῦσιν.

7. 1. Λίθος λύχνιδις ὁ καὶ λυχνίτης λεγόμενος. 2. Τοῦτον δὲ πολυωφελέστατον εἶναι λέγουσι. 3. Καὶ γὰρ ἀποκωλύειν χαλάζας καὶ πᾶσαν φθορὰν ὅσαι γίνονται κατ' ἀγρούς. 4. Ἀλλὰ καὶ, ὡσπερ ὁ κρύσταλλος, καὶ αὐτὸν ἄνευ πυρὸς φλόγα πέμπειν. 5. Ἔχειν δὲ καὶ ἐναντίας δυνάμεις. 6. Παφλάζοντος μὲν γὰρ τοῦ λέβητος ἐπιρριπτούμενον ἐν αὐτῷ ὑποχλιαίνειν αὐτόν. 7. Τούναντίον

5. VA || *tit.* ε' + λίθος ὁ καλούμενος ζαμπίλαπιδις A || 1 μὲν V : *om.* A.

6. VABCP || *tit.* ζ + λίθος ἰασπιδις A || 1 πρόδηλος VB : δῆλος ACP || 2-3-4-5 *om.* CP *iaspidi tribuentes virtutem tertiam lychnidios* || χρήσιμος VB : χρήσιμος A || δὲ VB : *om.* A || 3 ταύτας A : τὰς αὐτὰς VB || 4 Δύναται VA : *om.* B || ἀποτρέπειν ἐπ. VA : ἐπ. ὠφελεῖν B || ἐπιληψίαν V : -ας AB || καὶ VB : *om.* A || πολλοὶ AB : λοιποὶ V || μαρτυροῦσιν A : -σι VB.

7. VAB : *s.u. iaspis* CP || *tit.* ζ + λίθος λυχνίτης A || 1-2-3-4 *om.* CP || 1 λύχνιδις VB : λυχνίτης A || λυχνίτης VB : λύχνιδις A || 3 ἀποκωλύειν B : ἀποκωλύει VA || 4 κρύσταλλος B : κρύσταλος VA || καὶ VB : *om.* A || αὐτόν VB : αὐτὸς A || 5 δὲ καὶ VAB : *om.* CP || ἔχ. ἐν. δυ. VAB : ἐν. δυ. ἔχ. CP || *post* ἔχειν *addiderunt* φασί C φασίν P || 6 μὲν VB : *om.* ACP || τ. λέβ. ἐπιρρ. ἐν (*om.* B) αὐτῷ VAB : τ. ὕδ. ἐν λέβ. ὑπ. αὐτὸ CP || λέβητος VAB : ὕδατος CP || ἐπιρριπτούμενον VB : ἐπιρριπτούμενος A ὑπορριπτόμενον CP || ἐν VACP : *om.* B || αὐτῷ VAB : λέβητι (-υτί P) αὐτὸ CP || ὑποχλιαίνειν VBCP : -νει A || αὐτόν VAB : αὐτό CP.

δὲ ψυχροῦ τυγχάνοντος ταχύτερον τοῦτον παρασκευάζειν ζέειν τε καὶ ἀναπαφλάζειν.

8. 1. Λίθος τοπάζιος, ὃς καὶ τόπαζος καλεῖται. 2. Οὗτος τίμιός ἐστι καὶ πολύτιμός διὰ τὸ σπανίως εὐρίσκεσθαι. 3. Γεννᾶται δὲ ἐν τῇ Ἰνδικῇ. 4. Ὅμοιος δὲ ἐστι τῷ κρυστάλλῳ, ἕξαιτος καθὰ καὶ ὁ κρύσταλλος. 5. Ὁ μέντοι τοπάζιος ἐστι χλωρός, οὐ λίαν ἐοικῶς σεύτλου χροῖᾱ, στιβαρός, πυκνός, διαυγής. 6. Οὗτός ἐστιν ὁ ἄρσην, ὁ δὲ θηλυκὸς ἐλαφρότερος τὰς τε ἀκτῖνας πρὸς τὰς αὐγὰς τοῦ ἡλίου ἡδυτέρας βάλλει παρὰ τὸν ἄρσενα. 7. Ἐπὶ πάντων δὲ καθόλου εἰς ὁ σκοπὸς πρόκειται τῶν τε ἀρσενικῶν καὶ τῶν θηλυκῶν λίθων. 8. Δέον οὖν τοῖς μὲν ἄρσεσι τὸν ἀρσενικὸν διδόναι φόρον, ταῖς δὲ θηλείαις τοὺς θηλυκοὺς. 9. Λαβὼν οὖν τὸν προκείμενον λίθον ἐπιχάραζε αὐτῷ Ποσειδῶνα ἐν ἄρματι ἵππικῷ ἐστῶτα καὶ τῇ μὲν εὐνύμῳ τὰς ἡνίας κρατοῦντα τοῦ ἄρματος, τῇ δεξιᾷ δὲ ἀσταχύας, ἔστω δὲ ἐπ' αὐτῷ καὶ ἡ Ἀμφιτρίτη. 10. Οὗτος

7. 7 ψυχροῦ VACP : ψυχροῦν B || παρασκευάζειν VBCP : -ζει A || ζέειν VAB : om. CP.

8. *Sententiarum ordo ualde confusus est.* 1-17 V, cuius ordinem sequar ; 1, 12, 13 habet A hoc loco, quarum lectiones A' uocabo ; 1, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17 habet A inter § 30 et 31, quarum lectiones A uocabo ; 1, 12, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14 B ; 1, 16-17 CP ; 12, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 16, 17 R || iii. ἡ λίθος τοπάζιος A' περὶ λίθου τοπαζίου R || 1 τοπάζιος V : τοπάζιος BA'A τοπάζιον CP || ὃς *corregi* : ὃ V || καὶ τόπαζος καλεῖται V : ἤτοι τοπάζιος A' ἢ τοπάζιον B om. CP || 2 om. A'ABCP || 3 om. A'ABCP || 4-15 om. CP || 4-11 om. A' || 4 κρύσταλλος VB : κρύσταλος A || 5 VAB : ἐστιν δὲ τὸ χρῶμα χλωρός R || οὐ λίαν VB : om. AR || σεύτλου VAB : om. R || χροῖᾱ VA : χροῖ R χρῆσιν B || πυκνός om. R || 6 ἄρσην VAB : ἄρην R || θηλυκός V : θῆλυς ABR || ἐλαφρότερος VAB : ἐλαφρός R || παρὰ τὸν ἄρσενα om. A || 7 om. A || τε om. R || 8 VAB : τοὺς μὲν ἄρσενας τοῖς ἄρσενας τοῦς δὲ θηλ. τὰς θηλείας R || ἀρσενικὸν VB : ἄρσεν A || διδόναι VA : om. B || φόρον A : om. VB || δὲ VA : om. B || 9 οὖν VAB : δὲ R || ἐπιχάραζε VA : -σε BR || ποσειδῶνα ... ἐστῶτα VA : τὸν τοῦ σταύρου χαρακτῆρα B *crucis signum* R || καὶ τῇ μὲν ... αὐτῷ om. A καὶ τῇ μὲν ... Ἀμφιτρίτη om. BR || ποσειδῶνα V : ποσειδῶνα A || 10 Οὗτος VB : οὕτως AR.

τελεσθεῖς καὶ φορούμενος πολλὴν ἀγάπην περιποιεῖται τοῖς ἔχουσι καὶ πολλῶν ἀγαθῶν δοτὴρ γίνεται. 11. Ἔτι δὲ καὶ κατὰ θάλατταν ἀκίνδυνον τὸν φοροῦντα διατηρεῖ, καὶ κέρδη μεγάλα διὰ τὰς ἐμπορίας περιποιεῖται. 12. Ἀλλὰ καὶ ἐν ὀφθαλμοῖς νοσοῦσιν, ὥστε πᾶσαν ὀφθαλμίαν ἰᾶσθαι. 13. Οὐδὲν δὲ ἕτερον ἀξιόλογον ἱστορεῖται περὶ αὐτοῦ. 14. Φυλακτήριον δὲ ἐστὶ κράτιστον. 15. Καὶ πρὸς ὑδρομαντείας ἄκρως ποιεῖται. 16. Ἐὰν δὲ τις σταφυλῆς θαλασσίας οἶνον πῖη καὶ εἰς μανίαν περιτραπῆ τρίψας τὸν λίθον ἐπὶ ἀκόνης μεθ' ὕδατος δίδου τῷ μαινομένῳ· περίψον δὲ αὐτῷ τὸν τράχηλον τὸν λίθον καὶ ἰαθήσεται. 17. Ἐπίχαριν δὲ τὸν φοροῦντα τοῖς ὀμιλοῦσι ποιεῖ, καὶ ῥητορικώτερον ἐν τοῖς λόγοις.

9. Λίθος ὀψιανός. 1. Οὗτος τὴν κλῆσιν ἔλαχεν ἀπὸ τοῦ ἐξ αὐτοῦ προβλέπειν καὶ προμαντεύεσθαι τοὺς παλαιοὺς τὰ μέλλοντα. 2. Τρίβοντες γὰρ αὐτὸν καὶ

8. 10 καὶ *om.* R || περιποιεῖται BR : περιποιεῖ VA || ἔχουσι VAB : ἔχουσιν R || δοτὴρ VA : ἐκ θεοῦ δοτὴρ BR || 11 Ἔτι VAB : ἐπὶ R || διατηρεῖ VAB : διαφυλάξει R || καὶ *om.* R || τὰς VB : τῆς A || ἐμπορίας VAB : ἐμπειρίας R || περιποιεῖται VAB : -θήσεται R || 12 V : (καὶ οὗτος ὁ λίθος R) ὠφελιμώτατον (ὠφελειμ- R) (τοῦτον A') εἶναί φασιν (*om.* R) (ὀφθαλμοῖς νοσοῦσιν A') ὥστε πᾶσαν ὀφθαλμίαν ἰᾶσθαι (ἰᾶται R) A'BR *om.* A || ὀφθαλμοῖς A' : ὀφθαλμοῖς V || 13 VA' : *om.* AB || 14 ἐστὶ VAB : ἐστὶν R || κράτιστον VBR : -ηστον A || 15 *om.* B || ποιεῖται V : ποιεῖ A || 16 δὲ VAB : *om.* CP || στ. θα. οἶνον VAB : λίθον CP || σταφυλῆς θαλασσίας οἶνον VAB : -ην -ίαν εἰς οἶνον R || πῖη VABC : ποιῆ P || περιτραπῆ VBCPR : περιτραπεῖ A || τρίψας VABCP : τρίψον R || ἐπὶ VABCP : ἐπ' R || ἀκόνης VABR : ἀκόνη CP || τῷ VABCR : τὸ P || μεθ' ... μαινομένῳ VABCP : καὶ δὸς ποιεῖν R || περίψον ... ἰαθήσεται VAB : καὶ ἀπαιωρουμένῳ CP || τὸν τράχηλον τὸν λίθον VA : τὸν λίθον ἐπὶ τὸν τράχηλον B τοῦ τράχηλου R || 17 VAB : ταῦτα δύναται ῥητορικώτερον ἐν τοῖς λόγοις αὐτὸν ἀπεργάζεται CP || ὀμιλοῦσι VAB : -σιν R || ῥητορικώτερον VAB : -κότερος R || ἐν τοῖς *om.* R.

9. VACP || *tit.* ὁ λίθος ὁ λεγόμενος ὀψιανός A || 1 VA : οὕτως λεγόμενος CP || ἐξ V : δι' A || προμαντεύεσθαι V : πραγματεύεσθαι A || μέλλοντα V : μέλαινα A || 2 *om.* CP || γὰρ V : *om.* A.

ἄμα τῇ εὐωδεστάτῃ σμύρνῃ μιγνύντες καὶ κατὰ πυρὸς ἐπιρραίνοντες πρὸς τὰς κινήσεις αὐτοῦ καὶ τὰ ἄλματα καθάπερ ἐκ τοῦ ἄλματος καὶ οἱ ἥπατοσκόποι τῶν μελλόντων κατεστοχάζοντο. 3. Λέγουσι δὲ αὐτὸν καὶ νεύρων χαλεπὰ πάθη ἰᾶσθαι ἐπιπασσόμενον καὶ ἐπαλείφειν λεπίδας.

10. 1. Λίθος χρυσόθριξ, ὁ καὶ τοῦ ἡλίου καλούμενος. 2. Διπλοῦς οὗτος τὸ εἶδος, ὁ μὲν ἔοικὼς κρυστάλλῳ, πλὴν ὅσον καθάπερ ἀκτίνες τινες ἢ τρίχες αὐτῷ ἐμπεφύκασιν, ὁ δὲ τῷ χρυσολίθῳ κατὰ πᾶν ὅμοιος, πλὴν ὅσον καὶ αὐτῷ καθάπερ ἀκτίνες αἱ τρίχες περιαιγάζονται. 3. Διὸ καὶ οἱ μὲν ἀπὸ τῶν τριχῶν αὐτοῦς χρυσότριχας ὠνόμασαν, οἱ δὲ ἀπὸ τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων ἡλίου λίθους. 4. Φορούμενοι δὲ οὗτοι, φασίν, εὐπρεπεστέρους καὶ σεμνοτέρους τοὺς ἀνθρώπους ποιοῦσι καὶ παρὰ πᾶσιν αἰδοῦς ἀξίους.

11. 1. Λίθος μάγνης, ἡ καὶ μαγνήτις λεγομένη, ἥστινος τὴν φύσιν καὶ τὴν ἐνέργειαν καθ' ἐκάστην ὁρᾶν ἔστιν ἔλκουσαν διὰ τοῦ ἀέρος τὸν σίδηρον πρὸς ἑαυτὴν ὥσπερ ἐρῶσαν αὐτοῦ καὶ τοῦτον πρὸς ἑαυτὴν ἀρπάζουσαν.

9. 2 τῇ εὐωδεστάτῃ σμύρνῃ V : ταῖς -αις -αις A || πυρὸς V : τοῦ πυρὸς A || ἄλματος V : αἵματος A || κατεστοχάζοντο V : καταστοχάζονται A || 3 λέγουσι δὲ αὐτὸν καὶ VA : om. CP || ἰᾶσθαι VA : ἰᾶται CP || καὶ VAP : δὲ καὶ C || ἐπαλείφειν V : ἀπαλείφειν A ἐπαλειφόμενον CP || λεπίδας om. CP.

10. VAB || *tit.* ι' + λίθος χρυσόθριξ, ὁ καὶ τοῦ ἡλίου καλούμενος A || 2 κρυστάλλῳ VB : κρυστάλλῳ A || ἀκτ. τ. ἢ τρ. VB : ἀκτ. ἢ τρ. τ. A || περιαιγάζονται AB : περιαιγίζονται V || 3 ἀπ. τ. τριχ. αὐ. VB : αὐ. ἀπ. τ. τριχ. A || αὐτοῦς VA : αὐτῶν B || 4 τοὺς om. A || ποιοῦσι VB : -σιν A.

11. VABCPR || *tit.* ια' + λίθος μάγνης ὁ καὶ μαγνήτις λεγόμενος A ἀποτελεσμα γλυπ(τικόν) μάγνητος R || 1 VAB : ὁ λίθος ὁ μάγνης ἔχει τί ἀποσπαστικὸν γὰρ πρὸς ἑαυτὸν τὸν σίδηρον καὶ πάλιν ἀποτίθεται R om. CP || λίθος μάγνης VAB : ὁ λίθος ὁ μάγνης CP λίθος ὁ μάγνητος R || ἡ V : ὁ AB || λεγομένη V : -ος A καλούμενος B || ἔλκουσαν AB : -σα V || πρὸς BR : καὶ πρὸς A || ἑαυτὴν AB : αὐτὴν V || ὥσπερ ... ἑαυτὴν om. A || ἑαυτὴν V : αὐτὴν B.

2. Ταύτην φασὶ διακριτικὴν ἔχειν δύναμιν τῆς τε καθα-
 ρευούσης γυναικὸς ἀπ' ἀλλοτρίου ἀνδρὸς καὶ τῆς μοι-
 χευομένης. 3. Εἰ γάρ τις αὐτὴν λαθραίως ὑπὸ τὰ στρώματα
 θείη, ἡ μὲν καθαρὰ τε καὶ φίλανδρος εἰς ὕπνον κατε-
 νεχθεῖσα φυσικῇ τινι δυνάμει τῆς λίθου τὰς τε χεῖρας
 ἀπλοῖ πρὸς τὸν ἄνδρα καὶ περιφύεται. 4. Ἡ δὲ πόθοις
 ῥυπαροῖς καὶ ἀλλοτρίοις κατεχομένη ἀφυπνώσασα τῆς
 κλίνης ἀπαράσσεται καὶ καταπίπτει. 5. Ἀλλὰ καὶ δύο
 ταύτην ἀδελφῶν φορούντων πάσης ἔριδος αὐτοὺς ἀπαλ-
 λάττει καὶ φιλονεικίας, καὶ ὁμόνοιαν ἐμποιεῖ. 6. Καὶ
 πρὸς τὸ θέλξει δὲ καὶ πείσαι λαὸν ἐπιτηδειοτάτη βαστα-
 ζομένη ἢ καὶ φορουμένη κατὰ τοῦ στήθους. 7. Καὶ ἄλλας
 πλείστας ἔχει δυνάμεις. 8. Ἔστι δὲ καὶ πρὸς ἀγωγὴν
 γυναικῶν χρήσιμος καὶ πρὸς συστάσεις λαμπρῶν ἀνδρῶν,
 πρὸς δὲ τὰς ἐμπορίας πάσας κερδέμπορος. 9. Ἐὰν γυνὴ
 αὐτὴν φορῇ, ἐρασθήσεται αὐτῆς ὃν ἂν βουληθῇ. 10. Ἐπι-
 χάρασσε δὲ τῷ λίθῳ Ἀφροδίτην ἔλκουσαν ἄνδρα ἀπὸ
 τοῦ κρασπέδου τῇ εὐωνύμῳ χειρὶ, τῇ δὲ δεξιᾷ δεικνύουσαν
 μῆλον. 11. Οὗτος ὁ λίθος ὁμόνοιαν πολλὴν ποιεῖται

11. 2 VABCP : *om.* R || ταύτην *om.* CP || φασὶ VACP : φασὶ
 καὶ B || καθαρευούσης C : καθαριευσοῦσης VAB καθαριευούσης
 P || ἀπ' BC : ἐπ' VAP || καὶ τῆς VABC : καὶ τοῖς P || 3 *om.* R ||
 τις VABC : τῆς P || λαθραίως VABC : λαθρέως P || τὰ στρώματα
 VAB : τῶν στρωμάτων CP || ἡ μὲν . . . κατενεχθεῖσα *om.* P || ἀπλοῖ
 VABC : ἀπλῆ P || 4 *om.* R || ἡ δὲ VBP : εἰ δὲ AC || ἀλλοτρίοις
 VABC : ἄλο- P || ἀπαράσσεται VBCP : ἀπαρράσσεται A || 5 ἀλλὰ
 . . . ἀπαλλάττει *om.* CP || ἀπαλλάττει VB : ἀπαλάττει A || φιλο-
 νεικίας VBCP : φιλονικίας A || ὁμόνοιαν VABC : ὁμονίαν P ||
 ἐμποιεῖ VAB : ποιεῖ CP || 6 *om.* ABCPR || 7 *om.* A || 8 πρὸς
 ἀγωγὴν VBR : προσαγωγῆς CP || γυναικῶν VB : γυναικὸς CPR ||
 πρὸς συστάσεις VBCP : προσυστάσεις R || ἀνδρῶν *om.* R || 9 αὐτὴν
 VB : αὐτὸν CPR || φορῇ VBC : φορεῖ PR || ὃν VBCP : ὃ R || βου-
 ληθῇ VBP : βούληται C βούλλει R || 10 *om.* AB || ἐπιχάρασσε VR :
 ἐπιχαράσαι CP || τῷ λίθῳ VCP : ἐν αὐτῷ R || Ἀφροδίτην VCP :
Veneris astrologicum signum R || ἔλκουσαν VCP : ἔλκουσα R ||
 ἄνδρα VR : ἀνδρὸς CP || τοῦ *om.* CP || δεικνύουσαν VCP : δεικ-
 νούσα R || 11 *om.* A || ὁμόνοιαν VC : ὁμονίαν PR || πολλὴν VC :
 πολλῶν P *om.* BR || ποιεῖται VBC : ποιεῖ R ποιῆται P.

ἀνδράσι καὶ γυναιξὶ καὶ ἀδελφοῖς καὶ φίλοις, ἔτι δὲ καὶ πρὸς πάντας ἐπιχαρίτους, εὐπειθεῖς παρασκευάζει τοὺς φοροῦντας αὐτὸν καὶ εὐομίλους ποιεῖ. 12. Ῥήτορσι δὲ ἄκρως ἐνεργεῖ καὶ τοῖς δημηγοροῦσι καὶ τοῖς διὰ λόγων ἀγωνισταῖς. 13. Πειθῶ γὰρ ποιεῖ καὶ εὐπρέπειαν, καὶ λόγων εὐρετικός ἐστι. 14. Νίκην δὲ καὶ δύναμιν πᾶσι δίδωσιν, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπὸ τῶν μάγων γινόμενα εὐθετεῖ καλῶς.

12. Λίθος ἡ ὀφιήτις. Αὕτη τριβομένη, φασίν, καὶ ἐπιπασσομένη πᾶσιν ἔλκεσί τε καὶ τραύμασιν ὑγείας περιποιητική.

13. Λίθος ὀφίτης ἕτερος. 1. Οὗτος ἀπὸ τοῦ ἀντιφάρμακον εἶναι τῶν ὄφρων ὑπὸ τῶν παλαιῶν ὠνόμασται. 2. Καὶ ὀφθαλμοῖς δὲ ἀμβλυωποῦσιν ὀξυωπίαν παρέχει καὶ κεφαλαλγίαν παύει καὶ βαρυηκοίαν καθαίρει οὕτως ὥστε καὶ λεπτῆς ὀμιλίας τὸν φοροῦντα τοῦτον λοιπὸν ἀκούειν δύνασθαι. 3. Φασὶ δὲ καὶ τὸν ἀκίνητον πρὸς

11. 11 ἔτι VBCP : ἔστι R || καὶ ... αὐτὸν καὶ om. CP || πάντας VB : πάντας ἀνθρώπους R || ἐπιχαρίτους VB : ἐπιχαροῖς καὶ εὐτυχοῖς R || παρασκευάζει VB : κατασκευάζει R || εὐομίλους VBC : εὐμήλους P εὐωμύθους R || ποιεῖ VBCR : ποιῆ P || 12 ῤήτορσι VBC : ῤήτωρσι P ῤήτορσιν R || δὲ VBCP : καὶ ... δὲ R || ἄκρως VBCP : ἄκρος R || ἐνεργεῖ VBCR : ἐνεργος P || τοῖς VBR : om. CP || δημηγοροῦσι VBCP : -σιν R || τοῖς διὰ λόγων ἀγωνισταῖς om. CP || 13 om. A || πειθῶ ... εὐπρέπειαν καὶ om. CP || εὐπρέπειαν VB : εὐπρεπεῖς R || 14 πᾶσι VBCP : παρέχει καὶ R || μάγων VB : λόγων CP *magici characteres* R

12. VABCP || *lit.* 16 λίθος ἡ ὀφιήτις A || ὀφιήτις VB : ὀφιήτης A ὁ ὀφίτης C ὀφιέτις P || φασίν VBCP : φασὶ A || τε VBCP : om. A || ὑγείας VABC : ὑγίας P || περιποιητική VBCP : περιποιεῖται A.

13. VABCP || *lit.* 17 λίθος ὀφίτης ἕτερος A || λίθος ὀφίτης ἕτερος : ἕτερος ὀφίτης CP || 1 om. CP || ἀντιφάρμακον VB : -κου A || ὠνόμασται VBA : -σθαι A¹ || 2 VAB : αὕτη (αὐτοὶ P) ὀφθαλμοῖς ἀμβρωπίαν (ἀβλυωπίαν P) ἰᾶται, ὀξυωπίαν παρέχει CP || ὀξυωπίαν VBCP : ὀξυδορκίαν A || παύει VABC : πάθει P || καὶ om. CP || βαρυηκοίαν V : βαρυκοῖαν ACP μυρμηκίαν B || οὕτως om. AP.

ἀφροδίσια καὶ ἠλίθιον ὑπὸ τούτου πρὸς κίνησιν καὶ ἐπιθυμίαν ἔρχεσθαι. 4. Καὶ θυμιώμενον δὲ ἐρπετὰ πάντα διώκειν, οὐ τὰ πλησίον μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰ πόρρωθεν ἐκ φωλεῶν αὐτῶν.

14. Λίθος ὀστρίτης καλούμενος τριβόμενος καὶ σὺν οἴνῳ πινόμενος ὀδυνήφατος, ἤγουν παντὸς ἀλγήματος καταπαύων ὀδύνας.

15. Ἀδελφὴ τούτοις καὶ ἡ ἐχίτις, ἀπὸ τῆς ἐχίδνης ὀνομαζομένη, ἣτις καὶ τοῦ παλαιοῦ, φασί, Φιλοκτήτου τὸ σκέλος ἰάσατο κατὰ τοῦ ἐν αὐτῷ τραύματος τοῦ πολυετοῦς καὶ ἀνιάτου συνεχέστερον ἐπιπασσομένη.

16. 1. Λίθος ὁ σιδηρίτης, ὃν καὶ τινες ἔμψυχον ὀρείτην καλοῦσιν· ὠνόμασται δὲ καὶ οὗτος ἀπὸ τῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς κατὰ τὸν τόπον εὐρέσεως, εὐρίσκειται μὲν γὰρ ἐν τοῖς ὄρεσιν. 2. Ἔστι δὲ τὴν μὲν θέσιν στρογγύλος ἢ καὶ ὡς ὑποστρογγύλος, τὴν δὲ φύσιν τραχύς, στιβαρός, μελανόχρους καὶ πυκνός. 3. Καὶ πάντοθεν δὲ αὐτὸν

13. 3 ἀφροδίσια VABC : ἀφροδήσια P || ἠλίθιον VBCP : ἠλήθιον A || τούτου VBCP : τοῦτον A || πρὸς κίνησιν VACP : προσκύνησιν B || ἔρχεσθαι VAB : ἔλκεσθαι CP || 4 καὶ θυμιώμενον δὲ B : om. VACP || οὐ ... αὐτῶν om. CP.

14. VACP || *tit.* ἰγ λίθος ὁ λεγόμενος ὀστρίτης A || ὀστρίτης VCP : ὁ ὀστρίτης A || τριβόμενος VCP : ὁμοίως οὗτος τριβόμενος A || σὺν οἴνῳ V : om. ACP || ὀδυνήφατος ... ὀδύνας VA : πάσας (πάσης P) ὀδύνας παύει (πάθει P) CP.

15. VA || ἀδελφὴ τούτοις om. A || ἐχίτις V : -της A || ἀπὸ V : ἢ ἀπὸ A || ὀνομαζομένη V : ὀνομασμένη A || κατὰ V : καὶ A.

16. VABCPR || *tit.* ἰδ λίθος ὁ σιδηρίτης A περὶ λίθου σιδηρίτου R || λ. ὁ σιδ. VAB : λίθ. σιδ. R ὁ σιδ. λίθ. CP || 1-11 om. CP || I τ. ἔμ. ὄρ. VB : ἔμ. ὄρ. τ. A ὁ καὶ ἔμψυχος ὀρίτης R || ὠνόμασται VB : ὀνόμασται A ὀνομάσθαι R || οὗτος *ante* ὠνόμ. R || καὶ om. R || ἀλλὰ ... εὐρέσεως om. R || μὲν γὰρ VAB : δὲ R || 2 ἔστι δὲ om. R || θέσιν ABR : θέαν V || ἢ ... ὑποστρογγύλος om. A || ὡς om. R || μελανόχρους VAB : -χρους R || καὶ πυκνός om. R || 3 καὶ πάντοθεν δὲ om. VA.

περιέχουσιν ἴνες ὁμοίαι ῥυτίσιν ἢ καὶ γραμμαῖς. 4. Τοῦτον πρὸς ἀποτροπὴν πάντων τῶν ἔρπετῶν φασὶ χρησιμώτατον εἶναι καὶ οἱ γὰρ τὴν Λιβυὴν τὴν ἄνυδρον καὶ ἰοβόλων γέμουσαν διερχόμενοι τοῦτον φοροῦντες καὶ ὡσπερ καθοπλιζόμενοι διὰ μέσων τῶν ἰοβόλων πορεύεσθαι κατετόλμων. 5. Φασὶ δὲ καὶ μαντικὸν εἶναι, καὶ τινα νηστεύοντα καὶ καθαίροντα ἑαυτὸν, καὶ τοῦτον δὲ αὐτὸν τὸν λίθον καθαροῖς ὕδασι ἀπονίπτοντα ἀλλὰ καὶ λευκοῖς λίνοις περιελίττοντα, εἶτα καὶ λύχνους ἀνάπτοντα ἐξαίφνης ἀκούειν ὡσπερ νεογενοῦς τινος βρέφους φωνὴν καὶ πυνθανομένου τινος ἀποκρίνεσθαι, ἔπειτα πρὸς τὸ τέλος καθάπερ ἔμψυχον ἀποπνέειν. 6. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν Ἑλλήνων παῖδες οἱ τοῖς κτίσμασι λατρεύειν ἐθέλοντες καὶ δαιμονίων φωνῶν ἀκούειν σπουδάζοντες. 7. Ἡμεῖς δὲ τοῦ μὴ καὶ ταῦτά τινος ἀγνοεῖν ἔνεκα παραθέντες ἐνταῦθα καὶ ταῦτα πρὸς τὰ λοιπὰ βαδιούμεθα. 8. Ὅσα γὰρ φασὶ τὰς ρίζας τῶν βοτανῶν δύνασθαι, τοσαῦτα καὶ τὰς τῶν λίθων φύσεις. 9. Τοσαύτην γὰρ δὲ φασὶ δύναμιν τοῦτον τὸν σιδηρίτην

18. 3 ὁμοίαι VAB : ὁμοιοι R || ῥυτίσιν VAB : ῥυτησιν R || γραμμαῖς VAB : γραμμῆ R || 4 τοῦτον ... καθοπλιζόμενοι om. A || τοῦτον VR : τὸν B || πρὸς VB : ὡς R || φασὶ VB : om. R || χρησιμώτατον VB : χρησιμότητον A || οἱ VB : ἡ R || ἰοβόλων BR : ἰοβόλου V || γέμουσαν VB : γέμουσα R || διερχόμενοι τοῦτον φοροῦντες VB : οἱ τοῦτον φόρουσι (sic) διερχόμενοι R || τῶν om. R || κατετόλμων VAB : κατατόλμων R || 5 φ. δ. κ. μ. ε. VB : φ. δ. κ. μ. αὐτὸν ε. A || ἐστὶν δὲ καὶ μαντικός R || τινα VAB : τιναν R || νηστεύοντα VAB : νηστεύοντι R || ἑαυτὸν BR : αὐτὸν A om. V || καὶ τοῦτον ... ἀποπνέειν om. A || αὐτὸν τὸν λίθον om. R || ὕδασι VB : -σιν R || ἀπονίπτοντα V : -ων B -ου R || ἀλλὰ om. V || λευκοῖς VB : λεπτοῖς R || περιελίττοντα V : -ων B περιέλθητο R || λύχνους VB : λύχνω R || ἀνάπτοντα VB : ἀνάπτοντας R || ὡσπερ VB : ὡς R || νεογένους B : νεόγνουσ AR || ἀποκρίνεσθαι V : -νεται BR || ἔπειτα VB : ἔπειτα δὲ R || ἀποπνέειν VB : ἀπονέμων R || 6-7 om. B || παῖδες VA : παιδαις R || ἐθέλοντες VA : θέλοντες R || σπουδάζοντες VA : ἐθέλοντες R || 7 om. R || ταῦτα V : ταύτοις A || ταῦτα πρὸς om. A || 8 φασὶ VA : φησὶ B om. R || τὰς ρ. τῶν β. VAB : τὰς τῶν β. R || ρίζας om. R || 9 δὲ φασὶ om. R.

ἔχειν, ὥστε κἄν πάντα τὰ ἔρπετὰ παμπληθεὶ κατὰ τινος ἔφορμῶσι, διὰ μέσου τούτων ἀβλαβῆ τὸν φοροῦντα τὸν λίθον τοῦτον πορεύεσθαι, οὐκ ἀβλαβῆ δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ φυγαδευτὴν· εὐθύς γὰρ αὐτὰ πάντα πρὸς φυγὴν ὀρμᾶσθαι μὴ φέροντα τὴν φυσικὴν αὐτοῦ πνοὴν τε καὶ δύναμιν. 10. Πολλάκις δέ τις καὶ ἐν κυνηγησίοις σχολάζων καὶ ἐν ἐρήμοις ἢ ὄρεσι καθεύδειν ἀναγκαζόμενος μέσον τῶν θανασίμων ὄφρων καὶ σκορπίων οὐδὲν ἐξ αὐτῶν πείσεται τοῦτον ἐπιφερόμενος. 11. Καὶ ὄφιοδῆκτοις δὲ πᾶσιν ἐπιπασσόμενος, ἀλλὰ καὶ τραύμασι παντοίοις, εἴτε ἀπὸ ξιφῶν, εἴτε καὶ ἀπο ἐτέρων τινῶν αἰτιῶν, ἀλεξιφάρμακον γίνεται. 12. Καὶ στείραις δὲ γυναιξὶ περιδεσμούμενος εὐτοκίαν παρέχει.

17. Λίθος γαγάτης. 1. Τὸ αὐτὸ καὶ τοῦτόν φασὶ δύνασθαι, καπνιζόμενον φεύγειν αὐτοῦ τὴν πνοὴν τὰ ἰοβόλα πάντα. 2. Ἔστι δὲ τὴν μὲν χροιάν αἰθαλώδης ὡς τέφρα, τὴν δὲ θέαν οὐ μέγας, ἀλλὰ πλατὺς. 3. Ἀνάπτεται δὲ ταχέως ὥσπερ ἡ πεύκη καὶ βαρεῖαν ἀποπέμπει πνοὴν

16. ὁ ἔχειν VAB : ἔχει R || κἄν π. τ. ἔρ. om. R || παμπληθεὶ VB : -ῆ A -ῶν R || κατὰ τινος ἔφορμῶσι om. R || τούτων VBR : τοῦτον A || τὸν φορ. τ. λίθ. τοῦτον V : τὸν λίθον τοῦτον φοροῦντα B τοῦ φοροῦντα AR || ἀβλαβῆ VAB : -ην R || δὲ μόνον VAB : δαιμόνων R || αὐτὰ V : ταῦτα BR om. A || πνοὴν VBR : ἰσχύν A || 10 τις om. R || κυνηγησίοις VAB : κινιγίοις R || ἢ VBR : καὶ A || ὄρεσι VAB : -σιν R || καθεύδειν ἀναγκαζόμενος VAB : ἀναγκάζειν καθεύδειν R || ὄφρων καὶ σκορπίων om. R || πείσεται VAR : πῆσεται B || τοῦτον ἐπ. om. R || ἐπιφερόμενος VA : ἐφερόμενος R || 11 ὄφιο- VAB : ὄφρο- R || πᾶσιν VBR : φασὶ A || ἐπιπασσόμενος VB : ἐπασσόμενον A ἐπιπασσομένου R || τραύμασι VAB : -σιν R || παντοίοις VAB : -τιοῖς R || εἴτε VAB : ἢ τε R || εἴτε καὶ VB : εἴτε A ἢ R || τινῶν om. R || 12 καὶ στείραις δὲ VABR : ἐν στείραις CP || γυναιξὶ VABCP : -ῖν R || περιδεσμούμενος VABR : καὶ δεσμούμενος CP || παρέχει CPR : παρέχειν V φασὶ παρέχειν AB. 17. VACP || tit. ις' λίθος γαγάτης : ~ A περὶ λίθου γαγάτου P mg || γαγάτης VA²CP : γιγάτης A || 1-2 om. CP || καπνιζόμενον V : -ου A || πνοὴν V : ποθὴν A || 2 τὴν ... χροιάν V : τῆ ... χροιά A || θέαν V : θέσιν A.

ὡσπερὶ ἀσφάλτου. 4. Καὶ διακριτικὸν δὲ φασιν αὐτὸν τῆς ἱερᾶς νόσου· τούτους γὰρ ὀσφραινομένους αὐτοῦ καὶ μὴ φέροντας κατὰ γῆς εὐθύς πίπτειν, καὶ γυναῖκας δὲ νόσους κρυφίους ἰᾶσθαι θυμιωμένου δεχομένας αὐτοῦ τὴν πνοὴν καὶ τοὺς πονηροὺς ἰχῶρας τοὺς ἔσωθεν τῶν σπλάγχνων αὐτῶν ἐκχέουσας. 5. Ἐρπετὰ δὲ ὁμοίως τοῖς πρὸ αὐτοῦ διώκειν καὶ ἄλλα τινὰ θαυμαστὰ τοῦτον ἐργάζεσθαι. 6. Γεννᾶται δὲ ἐν Λυκίᾳ κατὰ τὴν πρὸς θάλασσαν εἰσβολὴν ποταμοῦ τοῦ λεγομένου Γάγαν.

18. Λίθος ὁμώνυμος τῷ ἔρπετῷ σκόρπιος, ὅστις κατὰ σκορπίων ἔχει, φασί, τὴν δύναμιν.

19. Λίθος ὁ λεγόμενος κορσίτης. 1. Ὀνόμασται δὲ οὕτως ἀπὸ τοῦ κόρση τούτεστιν ἀνθρωπεῖα κεφαλῇ εἰκέναι. 2. Τοῦτον δὲ φασί τριβόμενον μετὰ σκορόδου καὶ πινόμενον ἀλεξιφάρμακον τῶν ὑπὸ σκορπίου δηγμάτων γίνεσθαι. 3. Καὶ μετὰ ῥοδίνου δὲ ἐλαίου χριόμενον τὰς

17. 3 ὡσπερὶ ἀσφάλτου V : ὡσπερ ἢ ἀσφαλτος A ὡσπερ ἀσφάλτου C ὡσπερ ἀσφάντου P || 4 καὶ om. CP || δὲ om. CP || φασιν αὐτὸν VAC : αὐτὸν φασιν αὐτόν P || ὀσφραινομένους VAP : -νος C || εὐθύς πίπτειν VCP : πίπτειν αὐτούς A || γυναῖκας VCP : γυναικῶν A || κρυφίους VC : κρυφίας A κρυφίως P || ἰᾶσθαι VA : ἰῶντα C ἰῶνται P || θυμιωμένου V : -νον A *abbr.* CP || αὐτοῦ ... αὐτῶν om. CP || ἐκχεούσας VC : ἐκρεούσας A ἐκχεομένας P || 5 ἔρπετὰ δὲ VCP : καὶ ἔρπετὰ A || διώκειν VC : διώκει AP || καὶ ἄλλα ... ἐργάζεσθαι om. CP || τοῦτον V : τούτων A || ἐργάζεσθαι V : ἐργάζεται A || 6 om. CP || γάγαν V : γάγα A.

18. VCP || τῷ ἔρπετῷ σκόρπιος V : τοῦ σκορπίου CP || κατὰ σκορπίων V : καὶ τὸ σκόρπιον CP || ἔχει V : ἔχειν CP || φασί V : φασιν CP.

19. VACP || *tit.* $\bar{\iota}\zeta'$ + λίθος ὁ καλούμενος κορσίτης : ~ A περι λίθου κορσίτου P || ὁ om. P || λεγόμενος VCP : καλούμενος A || λεγ. (καλ. A) κορσ. VA : κορσ. λεγ. CP || 1 ὦν. δὲ οὕτως om. CP || ὀνόμασται Ruelle : ὀνομάσθαι V ὀνομάσθη A || κόρση VAC : κορδι P || τούτεστιν VA : ἧ CP || ἀνθρωπεῖα VA : om. CP || εἰκέναι om. CP || 2 τοῦτον δὲ V : καὶ τοῦτον A om. CP || μετὰ VCP : καὶ μετὰ A || σκορόδου VCP : σκόρδου A || τρ. μ. σκ. κ. π. VA : τρ. κ. π. μ. σκ. CP || ὑπὸ VA : ἀπὸ CP || 3 καὶ om. A || 3 om. CP.

περιαυχενίους ὀδύνας παύειν, καὶ μετὰ μέλιτος κιννάμενον καὶ πινόμενον καθαρτήριον γαστρὸς γίνεσθαι, καὶ ὑδέρους δὲ κενοῦν καὶ βουζῶνας ἰᾶσθαι.

20. Λίθος κοράλιος. 1. Καὶ τοῦτόν φασι πρὸς ἀσπίδας μάλιστα καὶ πρὸς ἀσπίδων δῆγματα χρησιμώτατον καὶ ἀποτρόπαιον εἶναι. 2. Θαυμάσιον δὲ οἶον ἱστοροῦσι περὶ αὐτοῦ. 3. Ἐκ γὰρ ἑτέρου εἴδους πρὸς ἕτερον μεταφέρεσθαι. 4. Χλωρὴν μὲν γὰρ πρῶτον βοτάνην φύεσθαι καὶ οὐδὲ ἐν τῇ χέρσῳ, ἀλλ' ἐν τῇ θαλάσῃ καθὰ καὶ τὰ βρύα. 5. Πρὸς δὲ τὸ γῆρας ἤκουσαν καὶ μαραινομένην τὰ μὲν φύλλα περιμαραίνεσθαι τε καὶ καταβαλεῖν. 6. Αὐτὴν δὲ ἐν τοῖς βάθεσι νήχεσθαι ἐλαφρὴν, μέχρις ἂν πρὸς τὴν χέρσον ἀπὸ τῶν κυμάτων ἀποπτυσθῇ. 7. Ἐπὸν δὲ καὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς ἀέρος ἀναπλησθῆ, ξηραίνεσθαι καὶ στερεοῦσθαι μᾶλλον. 8. Ἐγχρονίζουσιν δὲ πλέον ἀποπετροῦσθαι καὶ ταῖς χερσὶ τριβομένην τελείως λίθον εὐρίσκεσθαι. 9. Τὸ δὲ σχῆμα φυλάττειν τὸ ἐξ ἀρχῆς, οἶον ὅτε ἦν βοτάνη, τῶν τε κλάδων καὶ τοῦ φλοιοῦ καὶ εἶναι καθαπερὶ θάμνον ἢ καὶ δενδρύδιον λίθινον ἀκριβῶς, ὥστε καὶ τέρψιν ἔχειν τοῖς θεωμένοις οὐκ ἄχαριν. 10. Λέγουσι δὲ αὐτῷ καὶ ἑτέρας τινὰς ἐνεῖναι θείας δυνάμεις. 11. Ἐκ τε γὰρ πολεμίων καὶ μάχης ἀβλαβῆ τὸν φοροῦντα διαφυλάττεσθαι καὶ μακρὰν δέ τινα κατ'

19. 3 παύειν V : παύει A || κιννάμενον V : κιννώμενον A || καὶ πινόμενον om. A || γίνεσθαι V : γίνεται A.

20. VABCP tit. περὶ λίθου κοραλλίου P || κοράλιος VBC : κοράλλιος P || 1 καὶ τοῦτόν om. P || δῆγματα BCP : δίγματα V || καὶ ... εἶναι om. CP || 2-10 om. CP || 3 γὰρ om. B || 4 φύεσθαι V : φαίνεσθαι B || 5 τε om. B || καταβαλεῖν V : καταρρεῖν C || 7 ἐπὸν V : ὅταν B || 8 ἐγχρονίζουσιν V : ἐυχρ. B || ἀποπετροῦσθαι V : legi nequid B || 9 φυλάττειν B : φυλλάττειν V || τῶν ... κλάδων V : τὸν ... κλάδων B || φλοιοῦ V : φλυοῦ B || δενδρύδιον B : δενδρίλιον V || λίθινον om. B || ἄχαριν B : ἄχαριν δὲ V || 10 δὲ B : om. V || αὐτῷ B : αὐτόν V || ἐνεῖναι V : ἐξεῖναι B || 11 ἀβλαβῆ VC : ἀβαβῆ B ἀβλαβῆς P || διαφυλάττεσθαι VB : διαφυλάττει CP || δὲ om. B || κατ' Segonds : καὶ VA om. BCP.

ἔρημον στελλομένῳ πορείαν, καὶ φυλακτήριον εἶναι καὶ παντὸς κακοῦ ἀποτρόπαιον, καὶ κινδύνους δὲ διαδιδράσκει ληστῶν. 12. Ἐὰν δὲ ἐν τοῖς πολέμοις καὶ ταῖς μάχαις ἐπὶ χεῖρας τοῦτον κρατῆς, ἔσται φυλακτήριον ἀνίκητον καὶ ἐπιτευκτικὸν καὶ καταπληκτικὸν καὶ ἄφοβον. 13. Ἐκλήθη δὲ οὗτος καὶ ὑπὸ τινων γοργόνιος, διὸ εἰς αὐτὸν εἰσχαράσσουσι Γοργόνα καὶ κατακλείουσιν ἐν χρυσῷ ἢ ἀργύρῳ. 14. Καὶ τελεσθεὶς ἔστι μέγιστον φυλακτήριον πρὸς πάντα φόβον καὶ ἐπήρειαν πονηρῶν ἀνθρώπων καὶ μάλιστα ἐν ταῖς ὁδοιπορίαις πρὸς ἐφόδους πονηρῶν καὶ πρὸς ἔρπετὰ παντοῖα· ἔστι γὰρ ὁ λίθος Ἐρμοῦ. 15. Ποιεῖ δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ὀνείρων καὶ φαντάσματα ἀπωθεῖται τῇ ἰδίᾳ ἀντιπαθείᾳ. 16. Μέγιστον δὲ φυλακτήριον καὶ πρὸς ὀργὴν δεσπότης γλυφέντος ἐν αὐτῷ ζωδίου Ἐκάτης ἢ Γοργόνος προτομῆς. 17. Ὁ φορῶν δὲ αὐτὸν οὐδέποτε ὑπὸ φαρμάκων ἀλώσεται οὔτε ὑπὸ κεραυνοῦ ἢ ἀστέρος πληγήσεται ἢ πονηροῦ δαίμονος. 18. Ἄλυπον δὲ ποιεῖ τὸν φοροῦντα αὐτόν, ἀλλὰ καὶ μiasμάτων πάντων καὶ καταδέσμων καθαρτήριον ὑπάρχει. 19. Ἐν οἴκῳ δὲ ὁ λίθος δαιμόνων καὶ φαντασμάτων καὶ κεραυνῶν ποιεῖται

20. 11 στελλομένῳ VCP : στελλόμενος B || εἶναι VCP : om. B || διαδιδράσκει VBC : διώκει P || ληστῶν VBC : λιστῶν P || 12-16 om. B || 12 πολέμοις VC : πολέμεις P || ταῖς om. CP || ἐπὶ χ. τ. κρ. V : τ. κρ. ἐπὶ χ. CP || ἔσται VC : ἔστε P || 13 καὶ ὑπὸ τινων γ. V : ὑπὸ τινων καὶ γ. P ὑπὸ τινων γ. C || διὸ εἰς αὐτὸν εἰσχαράσσουσι Γοργόνα V : διὸ καὶ Γοργόνα χαράσσουσι εἰς αὐτόν CP || 14 καὶ τελεσθεὶς om. CP || ὁδοιπορίαις VC : ὁδηπορίαις P || πρὸς ἐφόδους V : καὶ πρὸς ἐφόδους CP || 15 ἀπωθεῖται VC : ἀπόλυται P || 16 ὀργὴν VP : ὀρμὴν C || Ἐκάτης VC : ἐκάστα P || 17-28 *ordine genuino seruantur VCP quos deinceps sequemur* : *codicis B ordo ualde turbatus est* 21, 23, 17, 18, 26, 27, 28, 20, 21, 22 || 17-18 VCP : καὶ φαρμάκων θανασίμων καὶ μαγειῶν πασῶν ἀντίπαλος πέφυκεν, μiasμάτων πάντων καὶ καταδέσμων καθαρτήριον ὑπάρχει καὶ ὡσπερ ἀντίλυτρον B || φορῶν V : φέρων C φέρον P || 18 ὑπάρχει om. CP || 19 φαντασμάτων V : φαντασμιῶν CP.

δίωξιν. 20. Πινόμενον δὲ μετ' οἴνου ἀκράτου μάλιστα
 προφυλακτικὸν παντοίων φαρμάκων γίνεσθαι. 21. Καὶ
 σπλήνα μὲν τήκει σὺν ὕδατι πινόμενος καὶ πρὸς ἀναγωγὰς
 αἵματος ἐνεργεῖ. 22. Ἀναπληροῖ δὲ καὶ σαρκῶν κοιλώματα.
 23. Ἀλλὰ καὶ τοῖς πλέουσι σωτήριον εἶναι, ἐὰν δὲ ἐν
 πλοίῳ αὐτὸν σχίσας τὸ καλούμενον καλχήσιον ἐμβάλης
 σὺν δέρματι φώκης, φυλακτήριον ἔσται ἄριστον καὶ
 παντὸς κινδύνου καὶ ναυαγίου ρύεσθαι. 24. Ἀντιπάσχει
 γὰρ ἀνέμοις, κλύδωσι καὶ ἀκαταστασίαις παντοίαις.
 25. Ἀλλὰ καὶ τριφθεῖς λεπτῶς καὶ μιχθεῖς μετὰ σπέρματος
 καὶ σπαρεῖς ἐν τῇ γῆ ἀπωθεῖται ἀπὸ τῆς ἀρούρας πᾶσαν
 βλάβην καὶ πάντα φθοροποιὸν χειμῶνα. 26. Λέγουσι δὲ
 αὐχμοῦ καὶ χαλάζας καὶ πάντων τῶν τοιούτων ἀποτρεπτι-
 κὴν ἔχειν ἀλλὰ καὶ τῶν καταβιβρωσκόντων πάντων καὶ
 λυμαιομένων τοῖς λήνιοις ἀναλωτικὸν καὶ φθαρτικὸν
 γίνεσθαι, σκωλάκων τε καὶ ἰπῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀερίων,
 ἐρυσίβης καὶ ἀκρίδος καὶ βρούχου ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν
 πρηστήρων, κεραυνῶν καὶ ἐν ἀμπέλοις δὲ καὶ ἐλαιῶσι
 τὸ αὐτὸ ποιεῖ σπαρεῖς.

20. 20 πινόμενον VBC : ποινώμενον P || μετ' VB : μετὰ CP ||
 προφυλακτικὸν B : προφυλακτικὸν V φυλακτικὸν CP || μάλιστα
 VB : μάλλον C μάλον P || μ. π. VB : φ. μ. CP || παντοίων VBC :
 παντίων P || σπλήνα μὲν τήκει VBC : σπλην ἀμυντικὴν P ||
 21 πινόμενος BCP : -ον V || ἀναγωγὰς VB : ἀγωγὰς CP || 22
 ἀναπληροῖ VBC : -εῖ P || 23 ἐὰν ... ἄριστον om. B || αὐτὸν VBC :
 αὐτῶ P || καλχήσιον V : χαλκίον C χαλκία P || ἄριστον om. CP ||
 ναυαγίου VBC : ναθαγίου P || 24-25 om. B || 24 παντοίαις VBC :
 πανταίαις P || 25 καὶ μιχθεῖς μετὰ σπέρματος καὶ σπαρεῖς V :
 κ. μ. μετ. σπ. C κ. μ. κ. σπ. μετὰ σπ. P || τῇ om. CP || ἀπω-
 θεῖται V : ἀποθ- CP || ἀρούρας VC : ἀρρούρης P || 26 δὲ VCP :
 δὲ καὶ B || χαλάζας VB : -ζης CP || ἀποτρεπτικὴν ... πάντων καὶ
 om. P || ἔχειν VC : ἔχει P || καὶ τῶν om. C || λήνιοις VC : λήνιοις
 BP || σκωλάκων V : σκωλήκων BC σκωλίκων P || βρούχου VB :
 βρούχων P βρόχου C || ἀλλὰ om. CP || αὐτῶν om. B || τῶν om. P ||
 καὶ ἐν ... σπαρεῖς om. B.

21. Λίθος ἀχάτης. 1. Οὗτος παντοῖος μὲν τὴν μορφήν, πολυχρώματος γὰρ ἔστι καὶ πη μὲν ἰάσπιδι προσεικώς, πη δὲ τῷ σαρδίῳ, πη δὲ τῷ σμαράγδῳ, καὶ τοῦ μὲν ἰάσπιδος τὸ ὑελῶδες ἔχει, τοῦ δὲ σαρδίου τὸ αἱματῶδες, τοῦ δὲ σμαράγδου τὸ αἰγλήεν τε καὶ λαμπρόν. 2. Ἄλλοτε δὲ καὶ τὸ φοινικοῦν καὶ ἐρυθρὸν ἐν αὐτῷ καὶ οἶον μιλιτῶδες, ἀλλὰ καὶ χαλκῷ τὸ χρῶμα πολλάκις ἔοικεν, ἔστι δὲ ὄτε καὶ μῆλῳ. 3. Πάντων δὲ προκρίνουσι μάλιστα τὸν εἶδος ἔχοντα λίαν ἐρυθρὸν καὶ αἱματῶδες, ὃν καὶ δάφοινον καλοῦσι, ἀφ' οὗ καὶ λεοντοδέρην τινὲς αὐτὸν καλοῦσι τῶν παλαιῶν. 4. Τοῦτον δὲ αὐτὸν καὶ κατάστικτον εἶναι φασιν ὥσπερ τὸν λέοντα φολίσι πυρσαῖς, ἧ καὶ ποικίλαις ἀναμεμιγμένας ἐχούσαις καὶ λευκὰς καὶ μελαίνας καὶ χλοεράς. 5. Τοῦτον τοῖς σκορπιοδήκτοις ὠφελιμώτατος εἶναι. 6. Εἰ γὰρ τις καὶ ψυχοραγῶν τύχοι παρὰ τοῦ τραύματος καὶ περιαρτήσῃ τοῦτον περὶ αὐτῷ ἢ καὶ ἐπιπάσσει μάλιστα συγκόψας, αὐτίκα κατὰ βραχὺ τὰς ἀληθόνας ἀπομαρανεῖ καὶ σώσει τὸν κάμνοντα. 7. Ἔστι δὲ καὶ ἐρωτικός, ὡς φασιν, καὶ τίθησιν ἐπιθυμητοὺς ἄνδρας τε γυναιξὶ καὶ γυναῖκας ἀνδράσι περιεπτόμενος,

21. *iii.* περὶ λίθου ἀχάτου P || 1 οὗτος *om.* CP || πολυχρώματος γὰρ ... καὶ *om.* CP || ἰάσπιδι VBC : ἰάσπιδος P || πη μὲν ἰάσπιδι (ἰάσπιδος P) προσεικώς, τὸ (τῷ P) ὑελῶδες ἔχων, πῆ δὲ σαρδίῳ (-ιον P) τὸ αἱματῶδες, πῆ δὲ σμαράγδῳ τὸ αἰγλήεν τε καὶ λαμπρόν CP || ἔχει V : ἔχειν B || αἰγλήεν VCP : αἰγλίεν B || 2 καὶ¹ *om.* CP || ἐν αὐτῷ *om.* CP || μιλιτῶδες VC : μιλιτῶδες B μελιτῶδες P || τὸ χρῶμα *om.* CP || ἔοικεν VBP : ἔοικε C || ἔστι ... μῆλῳ *om.* CP || 3 πάντων δὲ *om.* CP || τὸν εἶδος ἔχοντα λίαν ἐρυθρὸν V : τὸ λίαν ἐρυθρὸν εἶδος CP || 4 *om.* CP || 5 VB : τοῦτον σκορπιοδήκτοις ἄκος CP || 6 VCP : ἢ περιαρτύσοι τοῦτον τῷ δήγματι B || ψυχοραγῶν CP : ψυχοραγῶν V || τύχοι CP : τύχη V || παρὰ V : περὶ CP || περιαρτήσῃ CP : -ση V || τοῦτον περὶ αὐτῷ *om.* CP || ἐπιπάσσει CP : ἐπιπλάσσει V || μάλιστα συγκόψας V : κόψας CP || ἀπομαρανεῖ *ego* : ἀπομαρανεῖ V καταμαρανεῖ CP || σώσει VP : σώσει C || 7 ἔστι VCP : ἔτι B || καὶ τίθησιν ... περιεπτόμενος *om.* CP || τίθησι V : τῇ θῆλυ B || ἐπιθυμητοὺς V : -τὸν B || περιεπτόμενος B : -σπόμενος V.

καὶ θέλγειν δὲ πάντας ἱκανώτατος ἐν ταῖς ὁμιλίαις καὶ τῶν αἰτήσεων μὴ ἀποτυγχάνειν, ποιεῖν. 8. Καὶ πρὸς πᾶσαν νόσον ἀπλῶς εὐρίσκεσθαι χρησιμώτατος, ἐξαιρετῶς δὲ πρὸς τε τριταίους καὶ τεταρταίους καὶ πᾶν τοιόνδε γένος νοσημάτων. 9. Σημεῖον δὲ τῆς τούτου δυνάμεως κάκεινο ποιοῦνται· ἐνεψομένοις γὰρ κέρασιν ἢ καὶ ὀστέοις ἐμβαλὼν τις αὐτὸν ἐπ' ὀλίγον, εἶτα καὶ ἀνασχόμενος εὐρήσει πάντα ῥαδίως τηκόμενα.

22. 1. Λίθος ὁ αἱματίτης, ἀπ' αὐτῆς τῆς χροιάς οὕτως ὠνομασμένος, αἱματώδης γὰρ ἐστὶ τὴν μορφήν. 2. Ἀλλὰ καὶ τριβεῖς καὶ εἰς ὕδωρ λυθεῖς αἱματώδες ὄλον κάκεινο τίθησι. 3. Τοῦτον εἰς πᾶσαν ὀφθαλμίαν ὠφελιμώτατον εἶναι λέγουσι κερασθέντα μετὰ μέλιτος εἴτε γάλακτος. 4. Ἀλλὰ καὶ τῇ χειρὶ κρατούμενον ἢ φορούμενον ἐπὶ τοῖς ἐν δικαστηρίοις ἀγῶσι πρὸς νίκην μέγα συμβάλλεσθαι. 5. Καὶ μετὰ ὕδατος πινόμενον κατὰ τῶν ἰοβόλων πάντων ἀντιφάρμακον προφυλακτικὸν γίνεσθαι, καὶ ἡδὺν καὶ χαρίεντα καὶ πᾶσι φίλον τὸν φοροῦντα τοῦτον ἐργάζεσθαι.

23. 1. Λίθος ὁ λιπαραῖος, ὄντινα καὶ λέγουσιν ἐν Ἀσσυρίᾳ γίνεσθαι κάκειθεν ποτε παρὰ Μέμνονος εἰς

21. 7-8 θέλγειν... νοσημάτων VB : θέλγει ἄνδρας καὶ γυναῖκας πρὸς ὁμιλίαις (-αν P) καὶ πρὸς τριταίους καὶ τεταρταίους CP || ἀποτυγχάνειν V : -νον B || 8 εὐρίσκεσθαι V : -εται B || ἐξαιρετῶς δὲ V : ὁμοίως δὲ καὶ B || τε om. B || τοιάνδε V : τοιοῦτον B || 9 om. B || κάκεινο ποιοῦνται om. CP || ἢ καὶ V : ἢ CP || ἐμβαλὼν VC : ἐμβαλὼν P || εἶτα καὶ VP : εἶτα δὲ C || ἀνασχόμενος VC : -ον P || τηκόμενα VC : τικόμενα P.

22. VCP. In cod. B adest capitulus, sed certe mutilus atque fere illegibilis ob maculas plurimas || tit. περὶ λίθου αἱματίτου P || 1-2 om. CP || 3 τοῦτον om. CP || ὠφελιμώτατον VC : -τος P || εἴτε V : ἢ CP || 4 κρατούμενον V : -ος CP || φορούμενον V : -ος CP || ἐν om. P || συμβάλλεσθαι VC : συμβάλλεσθαι P || 5 πινόμενον VC : -ος P || προφυλακτικὸν VC : -κῶν P || γίνεσθαι VC : -ται P || ἡδὺν VCP : ἡδὺ B || φίλον om. P || ἐργάζεσθαι V : -εται BC.

23. VA : om. BCPR || 1 Ἀσσυρίᾳ : Ἀσυρίᾳ VA.

Τροίαν κομισθῆναι καὶ τῷ Πριάμῳ τῷ βασιλεῖ τῶν Τρώων ὡς μέγα τε δῶρον προσενεχθῆναι. 2. Τοῦτον δέ φασι καὶ τοὺς ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Βαβυλῶνι μάγους περὶ πολλοῦ τίθεσθαι. 3. Πολλὰ γὰρ πρὸς τὰς ἐπωδὰς αὐτοῖς καὶ γοητείας συμβάλλεσθαι, καθημεροῦν δὲ διὰ τούτου καὶ ὄφεις καὶ δράκοντας. 4. Ἄλλὰ καὶ πίνοντας ἐκ τούτου τοῦ λίθου μαντικούς γίνεσθαι καὶ ὀρνεοσκόπους καὶ ἀπλῶς ὥσπερ ὀργάνῳ τῷ τοιοῦτῳ χρῆσθαι πρὸς πᾶσαν αὐτῶν τῆς τέχνης δύναμιν.

24. 1. Λίθος νεβρίτης ὠνόμασται δὲ οὕτως ἀπὸ τοῦ ταῖς παλαιαῖς Βάκχαις ταῖς τὰς νεβρίδας φορούσαις καὶ θεραπαίνοις καὶ ἀκολούθοις τοῦ Διονύσου ἐπιτήδειον εἶναι καὶ πρὸς μαντείας αὐταῖς συμβάλλεσθαι. 2. Λέγουσι δὲ καὶ παυσίπονον αὐτὸν εἶναι τὰς ὀδύνας παντοίων ὄφρων ἐξιώμενον, τιθέναι δὲ καὶ τῇ γυναικὶ τὸν ἄνδρα φίλτατον καὶ ἐπιθυμητὸν. 3. Καὶ ἀσπίδων δὲ ἀποτρεπτικὸν γίνεσθαι. 4. Τούτου δὲ τὴν χροιάν ὁμοίαν εἶναι πρᾶσῳ χλωρῷ.

25. Λίθος χαλαζίτης. Καὶ τούτου δὲ τὴν δύναμιν ἀρίστην εἶναι λέγουσιν ὡς καὶ πυρετῶν ἀποτρεπτικὴν καὶ σκορπιοδῆκτοισι ἰατικὴν, καὶ μαντικὴν δὲ φανεροῦσαν τὰ μέλλοντα τῷ φοροῦντι.

23. 3 αὐτοῖς *ego* : ἑαυτοῖς VA || συμβάλλεσθαι *ego* : συμβαλέσθαι VA.

24. VACP : *om.* B || 1 νεβρίτης VA : νευρίτης CP || ὠνόμασται δὲ οὕτως *om.* CP || νεβρίδας VA : νευρίδας CP || καὶ ... συμβάλλεσθαι *om.* CP || Διονύσου *ego* : Διονυσίου VACP || 2 δὲ *om.* CP || καὶ *om.* P || ὅτι *ante* παυσίπονον *add.* P || τὰς ὀδύνας ... ἐξιώμενον VA : ἀπὸ τε σκορπίων καὶ ὄφρων CP || τιθέναι δὲ καὶ τῇ γυναικὶ τὸν ἄνδρα φίλτατον καὶ ἐπιθυμητὸν VA : καὶ ταῖς γυναιξὶ τοὺς ἄνδρας ἐπιθυμητοὺς τίθει C (τιθῆναι P) CP || 3 δὲ *om.* CP || γίνεσθαι VA : γίνεται P εἶναι C || 4 τούτου VAP : τοῦτον C.

25. VACP : *om.* B || χαλαζίτης VAC : -ήτης P || καὶ τούτου δὲ V : οὗ CP || τὴν δύναμιν VA : ἡ δύναμις CP || ἀρίστην ... ὡς καὶ *om.* CP || ἀποτρεπτικὴν V : -ή CP || ἰατικὴν V : ἰᾶσθαι CP || καὶ ... φοροῦντι *om.* CP.